

151E
EDITIE

Wie komt daar aan op die olifant?

Een zestiende-eeuws taalgidsje voor
Nederland en Indië, inclusief het verhaal
van de avontuurlijke gevangenschap van
Frederik de Houtman in Indië

Hertaald en toegelicht door Nicoline van der Sijs

Het Taalfonds

151E
EDITIE

In 1527 gaf Noël van Berlaimont in Antwerpen een Nederlands-Frans taalgidsje uit. Het werd in twaalf talen vertaald en zo'n honderdvijftig maal herdrukt. Het boekje was bedoeld voor kooplieden en reizigers en bestaat uit een serie dialogen waarin beschreven wordt hoe je kunt afdingen, hoe je de weg vraagt en hoe je een gesprek voert aan tafel of in een herberg. Toen Frederik de Houtman eind zestiende eeuw als een van de eersten de lange reis naar Indië ondernam, stak hij zijn 'Berlaimont' bij zich. Dat kwam goed uit, want eenmaal in Indië aangekomen, werd hij bijna twee jaar gevangen gehouden op Atjeh. Hij leerde daar Maleis en hij vulde Van Berlaimonts taalgidsje aan met nieuwe dialogen waaruit Oost-Indiëvaarders konden leren hoe ze specerijen en andere koopwaar konden kopen, wat ze moesten doen als ze verdwaalden en hoe ze zich moesten gedragen tegenover de sultan. Als introductie van zijn taalgidsje schreef Frederik de Houtman voor prins Maurits een verslag over zijn gevangenschap. In deze heruitgave vindt u een hertaling van de Nederlandse tekst van het taalgidsje van Van Berlaimont en de aanvullingen daarop van Frederik de Houtman, inclusief het verhaal van zijn avontuurlijke gevangenschap. Uit de teksten rijst een verrassend maar soms ook zeer herkenbaar beeld op van de toenmalige maatschappij in Nederland en Indië.

ISBN 90 204 5890 6

LJVEEN

'WIE KOMT DAAR AAN OP DIE OLIFANT?'

‘WIE KOMT DAAR AAN
OP DIE OLIFANT?’

*Een zestiende-eeuws taalgidsje voor
Nederland en Indië, inclusief het verhaal
van de avontuurlijke gevangenschap van
Frederik de Houtman in Indië*

Hertaald en toegelicht
door Nicoline van der Sijs

Met speciale dank aan Piet Verhoeff

© 2000 Nicoline van der Sijs

Omslagontwerp Zeno

Typografie Sander Pinkse Boekproductie

Kaarten Hester Schaap

ISBN 90 204 5890 6

D/2000/0108/740

NUGI 943/470

INHOUD

Lijst van illustraties 8

Woord vooraf 9

Leven en werk van Noël van Berlaimont 11

De auteur Noël van Berlaimont 11

Het taalgidsje van Noël van Berlaimont 13

Het ontstaan 13

De verschillende drukken 14

Uitbreiding van de inhoud in de verschillende drukken 16

De woordenlijst 20

Uitbreiding van het aantal talen in de verschillende drukken 20

Vertalingen 23

Overname van delen van het taalgidsje in andere boeken 24

Voorgangers 25

De didactische methode van Van Berlaimont 26

Leven en werk van Frederik de Houtman 33

De auteur Frederik de Houtman 33

Het Kort verhaal over de avonturen in Indië 36

Het taalgidsje van Frederik de Houtman 39

De inhoud van de dialogen 41

De woordenlijsten 44

Het sterrenboek 45

Herdrukken en vertalingen van het taalgidsje 46

Verantwoording van deze heruitgave 48

Literatuur 52

De heruitgave van het taalgidsje van Noël van Berlaimont 57

Het boek tot de kopers 59

Aan de welwillende lezer 61

Tot de lezer [hertaald] 62

Totten Leser [letterlijke tekst uit 1656] 63

Inhoudsopgave 65

Het eerste deel 67

1. Een maaltijd met tien personen 67
2. Om te leren kopen en verkopen 76
3. Om een schuld te vorderen 79
4. Om naar de weg te vragen, en andere algemene zinnen 81
5. Gewone gesprekken in een herberg 83
6. Gesprek bij het opstaan 86
7. Zinnen over de handel 87
8. Om brieven, overeenkomsten, schuldbrieven en kwitanties te leren opstellen 92

Het tweede deel 97

Inleiding 97

Woordenlijst 97

Vervoegingen 114

De uitspraak van het Nederlands 117

Verkleinwoorden in het Nederlands 119

Kort verhaal van wat Frederik de Houtman is overkomen in Atjeh op het eiland Sumatra in de zesentwintig maanden die hij daar gevangen is geweest 122

Verklarende noten 176

De heruitgave van het taalgidsje van Frederik de Houtman 183

Uittreksel uit het privilege 184

Opdracht 185

De auteur tot de welwillende lezer 188

Taalboek 189

1. Een gesprek over de aankomst van een schip, waarvan de kapitein zich aan de koning voorstelt, en hoe dat gebeurt in Oost-Indië 189
2. Wanneer men voor het eerst aankomt in een vreemd land om verversing te kopen 194
3. Om in Indische landen verversing te kopen 196

INHOUD

4. Over iemand die in een bos verdwaald is en aan wie de weg
gewezen wordt 198
5. Om te leren kopen en verkopen [gebaseerd op
Van Berlaimont 2] 200
6. Om een schuld te vorderen [= Van Berlaimont 3] 203
7. Om naar de weg te vragen, en andere algemene zinnen
[= Van Berlaimont 4] 203
8. Om peper te laten wegen en te ontvangen 204
9. Een maaltijd met tien personen [= Van Berlaimont 1] 206
10. Zinnen over de handel [vergelijk Van Berlaimont 7] 206
11. Een gesprek tussen twee personen 209
12. Over de scheepvaart 212

Woordenboek 216

Woorden in het Nederlands, Maleis en Malagasi

[niet herdrukt] 216

De belangrijkste leden van de mens, zowel van binnen als
van buiten 216

De namen van de twaalf maanden 218

De namen van de dagen van de week 218

Het tellen 219

De vervoegingen [= Van Berlaimont] 219

Woorden in het Nederlands, Arabisch en Turks

[niet herdrukt] 219

De declinaties van vele vaste sterren die rond de zuidpool staan

[niet herdrukt] 220

LIJST VAN ILLUSTRATIES

1. Portret van Frederik de Houtman, met handtekening (uit Unger 1948: 64): pag. 32
2. Titelpagina van het achttalige taalgidsje uit 1656, gebaseerd op de *Vocabulare* van Noël van Berlaimont: pag. 57
3. Een voorbeeldpagina van een dialoog in acht talen uit het taalgidsje uit 1656: pag. 66
4. De route die de vloot van Cornelis en Frederik de Houtman volgde (op basis van de gegevens van De Houtman en naar Unger 1948: 20): pag. 120-121
5. Kaartje van de geografische namen in de Indonesische archipel die Frederik de Houtman in zijn Kort verhaal noemt (naar Lombard 1967, kaart 2): pag. 127
6. De olifanten van de sultan van Atjeh (uit Unger 1948: 84, naar een gravure in de Nederlandse vertaling van het Journaal van John Davis uit 1706): pag. 131
7. Het hof van de sultan van Atjeh (uit Unger 1948: 78, naar een gravure in de Nederlandse vertaling van het Journaal van John Davis uit 1706): pag. 137
8. Titelpagina van het taalgidsje van Frederik de Houtman uit 1603: pag. 182
9. Een van de drie blanco pagina's achter in het taalgidsje van De Houtman, met schrijfoefeningen in een contemporaine hand: pag. 215

WOORD VOORAF

Deze heruitgave omvat drie teksten die nooit eerder samen zijn uitgegeven:

- De Nederlandse tekst van de editie uit 1656 van het meest herdrukte en invloedrijkste *Wat & Hoe*-gidsje aller tijden. Dit taalgidsje van Noël van Berlaimont, waarvan de eerste druk in 1527 verscheen in Antwerpen, was bedoeld voor kooplieden en reizigers. Het bestaat uit een aantal dialogen gevolgd door een woordenlijst.
- De Nederlandse tekst van een aanvulling die de Nederlander Frederik de Houtman omstreeks 1600 op dit gidsje heeft gemaakt voor gebruik in Oost-Indië, waar hij toen gevangen zat (met het oorspronkelijke taalgidsje op zak), voorafgegaan door:
 - Het verslag dat De Houtman heeft geschreven, als introductie van zijn taalgidsje, van zijn reis naar Indië en zijn avontuurlijke gevangenschap, waarin hij een schrijnend beeld geeft van het onbegrip en de achterdocht die aanvankelijk heersten tussen de Nederlanders en de Atjehers.

De drie teksten zijn hertaald. Dit was noodzakelijk omdat de teksten niet zonder meer begrijpelijk zijn voor niet-specialisten. Hertalen houdt in dat de tekst vertaald is naar modern Nederlands, wat onder andere wil zeggen dat de zinsstructuur, woordvolgorde, gebruikte voornaamwoorden e.d. aangepast zijn aan het moderne gebruik, en dat inmiddels verdwenen woorden zijn vervangen door hun moderne equivalenten. Daarbij is echter, om het karakter van de tekst zoveel mogelijk intact te houden, zo min mogelijk ingegrepen. In de Verantwoording wordt hierover nadere informatie gegeven.

Tijdens de Renaissance nam het aantal internationale contacten toe en breidde de kennis van de wereld zich uit. Bovendien namen de moderne talen gedeeltelijk de plaats in van het Latijn, dat tot die tijd in Europa als internationale taal had gefungeerd. Het werd dus belangrijk om moderne vreemde talen te leren. Op die voedingsbodem ontstond het taalgidsje van Van Berlaimont, waarop De Houtman

zijn gidsje baseerde. In het woord ‘Tot de lezer’ stelt Van Berlaimont onder andere de retorische vragen: ‘Wie is er rijk geworden zonder kennis van diverse talen?’ – waarmee hij zeker niet refereerde aan geestelijke rijkdom – en ‘Wie kan veel landen en steden regeren als hij alleen zijn moedertaal kent?’

Het taalgidsje van Van Berlaimont was heel praktisch. Het was bedoeld voor zelfstudie: de gebruikers moesten de zinnen – woorden in context – uit het hoofd leren. In de woordenlijst konden ze vervolgens woorden opzoeken waarmee ze zelf nieuwe zinnen konden bouwen. Deze opzet wordt tot op heden gevolgd in moderne Wat & Hoe-gidsjes en in leerboekjes vreemde talen.

Het taalgidsje had een weergaloos succes, dat tot op de dag van vandaag door geen enkel vergelijkbaar leerboekje is geëvenaard. Van het gidsje verschenen ongeveer honderdvijftig herdrukken of bewerkingen. Het werd in twaalf talen vertaald en maakte dan ook vele volkeren bekend met de taal, maar ook met de zeden en gewoonten van de Nederlanden. Want het werkje beschreef de Zuid-Nederlandse samenleving. En die beschrijving is ook voor ons buitengewoon interessant.

De teksten van De Houtman laten zien hoe de oudste contacten tussen de Nederlanders en de Indiërs verliepen: hoe het toeging aan het hof van de sultan, hoe je in Indië verse proviand en specerijen kocht, wat je moest doen als je verdwaalde.

Dankzij de hier herdrukte teksten krijgen we een glashelder inzicht in het dagelijks leven van de middenstand in het zestiende-eeuwse Antwerpen en Indië en krijgen we een verrassend beeld van de toenmalige Nederlandse en Indische samenleving, die weliswaar van de onze verschilde, maar, zo komt uit dit boek naar voren, veel minder dan je zou verwachten.

LEVEN EN WERK VAN NOËL VAN BERLAIMONT

De auteur Noël van Berlaimont

In het begin van de zestiende eeuw zag in Antwerpen een boekje het licht, getiteld *Vocabulare*, met gesprekken of dialogen in het Nederlands en Frans, gevolgd door een beknopte woordenlijst. Het boekje heeft een fenomenaal succes gehad en is vele malen bewerkt en herdrukt, voor het laatst in 1759, en nu dan opnieuw in het jaar 2000. Uit de titelpagina blijkt dat de auteur, Noël van Berlaimont, schoolmeester was in Antwerpen. Veel weten we niet over hem (de meeste biografische gegevens komen uit De Groote 1967–1968). Zijn naam wordt ook wel anders gespeld, bijvoorbeeld als Noël de Berlaimont, Berlaymont, Berlainmont, Barlaimont, Barlamont. In archiefstukken is als tweede naam Simonsz. toegevoegd, dus zijn vader heette Simon.

De geboortedatum van Noël van Berlaimont is onbekend. Zijn voornaam Noël, die in het Frans ‘kerstfeest’ betekent, zou erop kunnen wijzen dat hij op of rond de kerstdagen is geboren, maar hij kan ook gewoon vernoemd zijn naar een voorvader voor wie dat gold. Waarschijnlijk was hij afkomstig uit het Franssprekende deel van België en wel uit Velaines bij Doornik, want in februari 1524 gaf hij aan zijn oom, de priester Jan Marescale, volmacht om alle onroerende goederen die hij in Velaines bezat, te gelde te maken. Het is dus geen toeval dat een voorbeeldzin uit een van de brieven in het achtste hoofdstuk van zijn taalgidsje luidt: ‘Ik, Jan van Berlaimont, wonende te Antwerpen, erken en verklaar schuldig te zijn aan Hercules Maarschalk, koopman wonende te Velaines [...]’. In twee andere voorbeeldbrieven, over huishuur, is sprake van een zekere Peter Maarschalk. De naam Van Berlaimont duidt erop dat de familie, voordat ze naar Velaines verhuisde, afkomstig zal zijn geweest uit de Noord-Franse gemeente Berlaimont, maar dat kan lang voor de geboorte van Noël zijn geweest.

Noël van Berlaimont verdiende de kost als leraar Frans en hij was lid van het Antwerpse schoolmeestersgilde van Sint-Ambrosius. Hij was katholiek, en uit zijn boek komt hij naar voren als een gelovig mens, onder andere doordat hij aan het eind van het boek een aantal gebeden opnam. Hij was getrouwd met Anna van den Beempde, die na zijn dood – Noël overleed in 1531 in Antwerpen – hertrouwde met een andere schoolmeester, Jakob Huyssens. Anna en Noël hadden ten minste één zoon, Jan, die omstreeks 1526 werd geboren en notaris werd. Over deze Jan weten we dat hij een huis nabij de Beurs bezat en dat hij in februari 1578 Antwerpen moest verlaten en later terugkeerde – het waren roerige tijden met veel godsdiensttwisten, en de Nederlandse Opstand of Tachtigjarige Oorlog was volop aan de gang. Jan had een zoon die in de voetsporen van zijn grootvader trad, misschien omdat hij naar deze vernoemd was en ook Noël heette, want uit de archieven blijkt dat hij in mei 1580 als schoolmeester werkzaam was.

Op grond van het feit dat zijn zoon een jaar of vijf was toen Noël van Berlaimont stierf en zijn vrouw hertrouwde, vermoed ik dat Noël jong is gestorven. Daarop lijkt ook te wijzen dat hij, voorzover bekend, slechts twee leerboekjes heeft geschreven, waarvan het eerste een paar jaar voor zijn dood het licht zag en het andere zelfs pas daarna (of is de eerste druk verloren gegaan?). Dit terwijl het in de zestiende en zeventiende eeuw vrij gebruikelijk was dat leraren tijdens hun onderwijspraktijk meerdere boeken schreven en deze ook vele malen zelf herzagen en bewerkten.

De boeken van de hand van Van Berlaimont zijn het al genoemde *Vocabulare* en *Die conjugacien in Franchoys ende in Duytsch oft in Vlaems*. Er is lang gespeculeerd over de verschijningsdatum van de eerste druk van het *Vocabulare*, omdat deze eerste druk onvindbaar was. In 1994 werd echter bekend dat er in de Bayerische Staatsbibliothek in München een exemplaar van de eerste druk was teruggevonden, dat abusievelijk, door verkeerde lezing van de gotische letters op het titelblad, in de catalogus was opgenomen onder de naam Garlaymont. Daaruit bleek dat de eerste druk van 1527 dateerde. De oudst bekende druk van het tweede boekje, *Die conjugacien in Franchoys ende in Duytsch oft in Vlaems*, dateert van 1545, maar er moet een oudere druk bestaan hebben, tenminste als we aannemen dat Van Ber-

laimont het zelf geschreven heeft. Het boekje is vóór 1580 een aantal malen herdrukt, maar het heeft bij lange na niet het enorme succes van het *Vocabulare* gekend. In 1552, dus lang na Van Berlaimonts dood, werden *Die conjugacien* in Antwerpen bij Luberts uitgegeven als tweede deel van *Een profitelijck boexken om Francoys ende Duytse oft Vlaems te leeren spreken*. Dit was een Frans-Nederlands gespreksboekje dat eerder een zelfstandig werk was dan een verkorting van het *Vocabulare*; waarschijnlijk was het eerste deel al eerder, in 1550, verschenen onder de titel *De cleyne Colloquien int vlaemsche ende francois*, maar dat werk is verloren gegaan. In ieder geval kan Van Berlaimont, gezien de publicatiedata, met deze boekjes geen bemoeienis gehad hebben.

Het taalgidsje van Noël van Berlaimont

Het ontstaan

De gespreksboekjes als genre ontstonden in de vijftiende eeuw in Italië. Het waren taalgidsjes waaruit men aan de hand van gesprekken of dialogen een vreemde taal kon leren. De dialoog was in deze periode een veelvuldig gehanteerde didactische vorm – een traditie die zich heeft voortgezet tot in de huidige tijd in de moderne Wat & Hoe-boekjes.

In de Middeleeuwen bestonden er geen leerboeken voor moderne talen. Internationale communicatie tussen wereldlijke en kerkelijke autoriteiten geschiedde in het Latijn, en van deze taal bestonden ‘wetenschappelijke’ grammatica’s, bedoeld voor schrijvers en geleerden. In de Renaissance wonnen de volkstalen, dus de moderne talen zoals Nederlands, Frans, Duits, aan belang. Deze gingen gedeeltelijk de plaats innemen van het Latijn in literaire, ambtelijke en wetenschappelijke stukken, en hoewel in de hoogste kringen het Latijn de internationale voertaal bleef, gebruikte de rest van de bevolking in contacten met anderstaligen de volkstaal.

Tijdens de Renaissance breidde de kennis van de wereld zich uit, de internationale (handels)contacten namen toe, en dankzij de uitvinding van de boekdrukkunst werd grootschalige verspreiding van boeken en kennis mogelijk. In 1482 werd in de Nederlanden de Franse school opgericht, een handelsopleiding voor de middenklasse en

bestemd voor leerlingen tussen 10 en 15 jaar, met een onderbouw voor leerlingen van 6 tot 10 jaar. Hier werd, naast lezen, schrijven en rekenen, Frans gedoceerd als vreemde taal. Waarom juist Frans? Omdat Frankrijk op de Nederlanden, maar ook op de rest van Europa, een enorme politieke, economische en culturele invloed uitoefende, waardoor het Frans een steeds sterkere positie kreeg als taal van het hof, van de ambtenarij en van de literatuur. De invloed van het Frans was het sterkst in Zuid-Nederland, dat min of meer tweetalig was.

Het is dus geen wonder dat de eerste leerboekjes van een moderne vreemde taal in Zuid-Nederland ontstonden, dat ze dienden om Frans te leren en dat ze geschreven werden door leraren Frans. Die leerboekjes, in de vorm van gespreksboekjes, waren bestemd voor kooplieden, krijgslieden, reizigers en mensen die aan hoven verkeerden, en ze waren bedoeld voor zelfstudie. Daarnaast werden de boekjes ook op scholen gebruikt als leermiddel voor vreemde talen. Het belangrijkste en in zijn compleetheid oudste boekje is het *Vocabulaire* van Noël van Berlaimont, waarvan hier de Nederlandse tekst is herdrukt.

De verschillende drukken

Wat het gidsje van Van Berlaimont uniek maakt, is de enorme hoeveelheid drukken en vertalingen die ervan verschenen zijn. Van dit werkje hebben tussen 1527 en 1759 ongeveer honderdvijftig drukken of bewerkingen het licht gezien, voorzover we nu weten. In de verschillende drukken werd tekst toegevoegd en geschrapt, maar opvallend is toch vooral hoe constant de tekst, met name die van de dialogen, in ruim twee eeuwen bleef. Natuurlijk werd de spelling en ook wel de woordkeus aangepast, maar inhoudelijke veranderingen bleven achterwege.

Verdeyen, die in 1925 een nieuwe uitgave van een zeventalige druk uit 1616 bezorgde, schreef in 1926 een inleiding waarin onder andere de verschillende drukken opgesomd werden, en in 1935 verscheen van hem een lijst aanvullingen op de drukken en een Nederlands-Frans chronologisch-vergelijkend glossarium op de drukken van 1536 tot 1616. Aanvullingen op de door Verdeyen opgesomde drukken worden gegeven in Riemens (1929), De Neve (1963), Bingen (1987) en Hoock en Jeannin (1991); zie verder Claes (1974, 1976, 1979) en Claes

en Bakema (1995). In deze inleiding geef ik slechts een globaal overzicht van de drukgeschiedenis van het taalgidsje van Van Berlaimont.

Van de vele exemplaren die er van het boek zijn gemaakt, zijn er overigens vele verloren gegaan, waarschijnlijk omdat de gidsjes goedkope gebruiksmiddelen waren die door het veelvuldige raadplegen slechts een kort leven beschoren was. Een probleem bij de beschrijving van de diverse drukken is dat het, vanwege de ouderdom van de boekjes, erg moeilijk en vaak zelfs onmogelijk is om de hand te leggen op een exemplaar van een bepaalde druk: veel informatie komt dan ook uit de tweede hand.

De titel van het taalgidsje veranderde in verschillende edities nogal eens: tot 1576 vinden we *Vocabulare, Dictionarium, Dictionaire, Vocabulaire* en *Dictionario* – hiermee wordt benadrukt hoe belangrijk men woordkennis beschouwde voor het leren van een vreemde taal. Pieter Loonen, die in zijn dissertatie een hoofdstuk aan het taalgidsje van Van Berlaimont heeft gewijd, constateert dat de term *vocabulaer* dankzij de populariteit van het boekje van Van Berlaimont een soort *pars pro toto* is geworden voor leerboekjes van beperkte omvang, zo in de trant van ‘een uit de hand gelopen woordenlijst’.

In 1576 komt in twee uitgaven voor het eerst in de titel de nadruk te liggen op de gesprekken in plaats van op de woordenlijst, wat de inhoud meer recht doet: er verschijnt in Antwerpen een tweetalige (Latijns-Franse) editie met als titel *Colloquia Gallica/Propos communis, ou colloques*, en bij een andere uitgever een zestalige editie getiteld *Colloques ou Dialogues, avec un Dictionaire, en six langues/Colloquien oft tsamensprekingen, met eenen vocabuleir in ses spraken*. Die laatste titel bleef in meertalige edities gehandhaafd; we vinden hem ook terug in de hier opnieuw uitgegeven tekst op basis van de achttalige editie uit 1656, waarvan de titel eerst in het Latijn gegeven wordt: *Colloquia, et Dictionariolum*, letterlijk ‘Gesprekken en woordenlijstje’.

De auteursnaam verdween in de edities met meer dan twee talen van de titelpagina, hoewel niet alle sporen van de oorspronkelijke auteur werden uitgewist, want in de voorbeeldbrieven bleven een vader Peter van Berlaimont en een zoon Jan van Berlaimont figureren, als eerbewijs aan de eerste samensteller, Noël van Berlaimont.

De oudste drukken van het boekje stammen allemaal uit Zuid-Nederland. In 1577 verscheen voor het eerst een druk in Noord-Ne-

derland, en wel in Rotterdam onder de titel *Ghemeyne spraken oft tsa-mencoutinghen met een Vocabulare*, en met als auteursnaam 'wijlen Noel de Barlamont'. Daarna volgden meer Noord-Nederlandse uitgaven. Daarbij valt op dat de Noord-Nederlandse uitgevers het Nederlands niet aangepast hebben; kennelijk gold het Zuid-Nederlands nog als norm voor het beschaafde Nederlands (pas na de val van Antwerpen in 1585 en de bezetting van Zuid-Nederland door de Spanjaarden verplaatste het cultuur- en taalcentrum zich langzamerhand naar Noord-Nederland).

Er verschenen ook buiten de Nederlanden vele herdrukken, onder andere in Basel, Frankfurt, Genève, Keulen, Leipzig, Padua en Venetië. Het taalgidsje zelf is bovendien over de hele wereld teruggevonden: mensen namen het mee op reis naar Azië, en ook Amerika-gangers konden niet buiten hun Berlaimont.

Uitbreiding van de inhoud in de verschillende drukken

De eerste druk van het *Vocabulare* was tweetalig Nederlands-Frans en begon met een inhoudsopgave. Vervolgens bestond de tekst uit twee delen: een eerste deel met drie dialogies en een hoofdstuk met voorbeeldbrieven en -overeenkomsten, en een tweede deel bestaande uit een woordenlijst, een aantal pagina's in het Nederlands met twaalf uitspraakregels 'om perfect Frans te leren lezen', en ten slotte enkele gebeden: het onzevader, het Ave-Maria, de twee geloofsbelijdenissen, de tien geboden en twee dankgebeden.

De dialogen geven een levendig beeld van de zestiende-eeuwse Antwerpse maatschappij. Het boekje was niet alleen bedoeld om een taal te leren, maar ook om buitenlanders te informeren over de zeden en gewoonten van het land waarvan zij de taal leerden. In concreto dus: de zeden en gewoonten van Zuid-Nederland, want in die setting vonden de gesprekken plaats. Ook ons biedt het boekje een prachtig inkijkje in een maatschappij die in sommige opzichten uiterst herkenbaar is, en die ons in andere opzichten totaal vreemd is en waarop de woorden van de Britse schrijver L.P. Hartley van toepassing zijn: 'Het verleden is een ver land; het gaat daar anders toe.'

Het eerste gesprek beschrijft hoe een gezin met familieleden en vrienden 's avonds het eten gebruikt. Dit hoofdstuk was voor buitenlanders zeker nuttig, want het is bekend dat bijvoorbeeld Engelse

kooplui en reizigers bij Amsterdamse collega's dineerden. Dit is het langste gesprek van het hele boekje, en het vertelt over het thuiskomen van zoon Jan – te laat volgens zijn moeder, die hem daarom een standje geeft –, het tafeldekken, de aankomst van de familie en de gasten, het eten, drinken, toosten en de tafelgesprekken met volkswijsheden ('Peter, drink niet direct na je soep, want dat is ongezond. Eet eerst een beetje voordat je drinkt'). Om tien uur gaan de gasten naar huis. De maaltijd is bijzonder overvloedig ('Peter, snij dit schouderstuk aan, breng de radijsjes, wortels en kappertjes hier, geef David een stukje van het hazenvlees en van het konijnenvlees. Snij de patrijzen aan'). Of dit overeenkomt met de realiteit is de vraag, mogelijk is de overvloed aan gerechten geïnspireerd door didactische motieven.

In de volgende dialoog krijgen we te zien hoe twee verkoopsters en een lastige klant met elkaar onderhandelen, waarbij een van de verkoopsters verzucht 'Ik wil er niet op verliezen. Ik geef het u bijna voor de prijs die het mij gekost heeft, ik moet wat verdienen, ik zit hier niet om niets te verdienen, ik moet ervan leven.'

In het derde gesprek veinst een schuldenaar totaal vergeten te zijn dat en hoeveel hij iemand schuldig is en lukt het hem zelfs door pure bluf een pond van zijn schuld af te praten.

Het laatste hoofdstuk geeft allerlei voorbeeldbrieven, waarvan de eerste een bedelbrief is van een zoon aan zijn vader om hem geld te sturen – dat is kennelijk van alle tijden.

De woorden van de woordenlijst waren, blijkens de inleiding, bedoeld 'als stof om zelf andere zinnen te maken' (zie verder hieronder).

In een viertalige editie uit 1565 werden in het tweede deel enkele praktische volkswijsheden toegevoegd, die overgenomen werden in een aantal latere edities, maar verdwenen toen het aantal talen tot zes werd uitgebreid. Enkele voorbeelden van deze volkswijsheden:

De volgende dingen zijn tegen de natuur:

Een mooi meisje zonder liefde.

Een grote koopstad zonder dieven.

Een oude woekeraar zonder geld.

Een jongeman zonder vrolijkheid.

Een oude korenzolder zonder muizen.

Verloren en nutteloze moeite:

Een blinde een wenk geven.

Spreken met een dove.

Drinken uit een lege pot.

Watergolven tellen.

In een bos vissen.

Een kale scheren.

Een Moor wassen.

Een oude vrouw dwingen te dansen.

Een bok melken.

Voor een complete zelfstudie ontbrak expliciete grammaticale informatie (impliciet stond die uiteraard in de gesprekjes), en de bewerker van de viertalige uitgave die in 1568 bij de Gentse drukker Girard de Salenson (of Gerard de Salençon) verscheen, realiseerde zich dat en voegde dergelijke informatie toe, ter vervanging van de twaalf uitspraakregels uit de eerste druk. In deze viertalige uitgave, en hierna in tientallen herdrukken, werden twee hoofdstukken toegevoegd die gedeeltelijk waren overgenomen van een andere leraar Frans, Gabriel Meurier (ca. 1513–1597/1598). Het ging om Meuriers *Conjugaisons, regles, et instructions* met de werkwoordvervoeging in het Frans, Italiaans, Spaans en Nederlands, en om zijn *Breve instruction contenant la maniere de bien prononcer & lire le François, Italien, Espagnol, & Flamen / Corte instructie inhoudende de maniere om wel te prononceren ende te lesen Franchois, Italiaensch, Spaensch ende Nederduytsch* – een korte uitspraakleer. In 1558 waren deze stukken tezamen als aparte publicatie van Meurier in Antwerpen verschenen, ieder stuk voorafgegaan door een eigen titelpagina. Het overnemen van andermans werk was overigens in die tijd niet ongebruikelijk en er hing niet de reuk van plagiaat aan die er nu aan kleeft.

Toen in 1576 bij H. Heyndrickx in Antwerpen de eerste zestalige editie verscheen, werd de grammaticale informatie weer ingekrompen, als gevolg van een uitbreiding van het aantal talen: vanaf dat moment zijn de werkwoordsvervoegingen beperkt tot de werkwoorden *hebben* en *zijn*, en zijn de laatste twee onderdelen van de *Breve instruction*, over vervoeging en vergrotende trap, geschrapt. De resterende grammaticale informatie bleef ongewijzigd in de volgende

edities, zoals de achttalige editie waarop de onderhavige herdruk is gebaseerd. In de meertalige edities vanaf 1576 werden tevens de gebeden geschrapt.

In 1579 verscheen opnieuw een zestalige editie bij Heyndrickx, waarin twee nieuwe dialogen aan het boekje toegevoegd waren, en in een herdruk van 1583 kwamen er nog eens twee nieuwe dialogen bij. Zo werd het aantal hoofdstukken uitgebreid van vier tot acht. Deze uitbreiding vond ruim na de dood van Noël van Berlaimont plaats, maar was geheel in zijn geest. De nieuwe teksten zijn samengesteld door de Antwerpse drukker H. Heyndrickx en de Antwerpse schoolmeester Assuerus Boon.

De vier nieuwe dialogen zijn speciaal bedoeld voor reizigers, handelaars en logeergasten. Ze vormen tezamen een verhaaltje: eerst wordt verteld hoe twee kooplieden over een stoffige weg naar de Antwerpse Pinkstermarkt rijden, de weg vragen aan een schaapherderin en zich zorgen maken over straatrovers. Daarna lezen we hoe ze in een herberg logeren, waar ze met de waard en andere gasten een praatje maken en waar een van de kooplieden het dienstmeisje probeert te verleiden. Het meisje blijkt echter buitengewoon nuchter van aard en antwoordt beslist: 'Gaat u slapen, u bent niet ziek, nu u spreekt van kussen. Ik ga liever dood dan dat ik een man in zijn bed of elders kus.' De volgende ochtend staan de kooplieden vroeg op, kleden zich aan en maken voor het ontbijt een wandeling door Antwerpen. Daarna gaan ze langs een paar winkels om waren en prijzen te vergelijken en ten slotte tot koop over te gaan.

De nieuwe dialogen behoren voortaan tot het standaardrepertoire van de meertalige edities van het taalgidsje, en de tekst van het gidsje uit 1583 wordt de basis voor de volgende herdrukken.

Heel bijzonder is een drietalig taalgidsje (Latijn-Nederlands-Frans) uit 1663, dat De Neve heeft gevonden. Dit gidsje is getiteld *Colloquia Familiaria* en samengesteld door de bekende humanist Cornelius Valerius, de leermeester van Justus Lipsius. Het is gedrukt in Antwerpen. Het bevat het eerste deel van het *Vocabulare* (drie dialogen en het hoofdstuk met voorbeeldbrieven), maar eraan toegevoegd zijn twee dialogen die in geen enkele andere uitgave zijn gevonden en die bedoeld zijn voor kinderen: een dialoog over handballen en een dialoog over krijgertje spelen. Waarschijnlijk was deze

uitgave als schoolboekje bedoeld. De dialoog over het handbal blijkt voor de helft overgenomen uit de *Colloquia Familiaria* van Desiderius Erasmus (1469–1536).

De woordenlijst

In de woordenlijst van Van Berlaimont uit 1527 is het Nederlands vooraan geplaatst, als ingangstaal. Tot dan toe was dat een heel enkele maal gebeurd met Latijn als tweede taal (bijvoorbeeld in de *Teuthonista* van G. van der Schueren uit 1477), maar het was nog niet eerder vertoond met een moderne taal.

De woordenlijst van de achttalige editie bevat ongeveer 1100 woorden. De Nederlandse woorden in de woordenlijst zijn gealfabeteerd op de eerste letter, dus alle woorden die op A beginnen staan bijeen. De volgorde strekt zich niet uit tot het gehele woord – in die tijd was het gebruikelijk om woorden hooguit op de eerste drie letters te alfabetiseren. In dit geval zijn de woorden eerst op de beginletter bijeengezet en vervolgens op woordsoort: eerst de werkwoorden en dan de overige woordsoorten. Binnen deze tweedeling is dan weer sprake van een zekere thematische rangschikking, waarbij woorden die inhoudelijk verband hebben, bij elkaar staan, dus bijvoorbeeld de beroepsnamen *kok*, *kuiper*, *kleermaker*, *kousenmaker* (broekenmaker), de namen voor kerkelijke functionarissen *kardinaal*, *kanunnik*, *kape-laan*, *koster*, of de telwoorden *twee*, *tien*, *twaalf*, *twintig*, *tachtig* – het is wel even zoeken als je de woordenlijst gebruikt als naslagwerk, maar waarschijnlijk is de gedachte erachter geweest dat dergelijke rijtjes bij zelfstudie gemakkelijker uit het hoofd geleerd kunnen worden.

De woorden in de woordenlijst zijn niet gebaseerd op de gesprekken: sommige van de woorden komen ook voor in de gesprekken, maar voor veel woorden geldt dat niet. Dat is conform de inleiding van Van Berlaimont op de woordenlijst, waarin hij uitlegt dat de bedoeling is dat de gebruikers zelf nieuwe zinnen gaan maken met de geboden woorden.

Uitbreiding van het aantal talen in de verschillende drukken

Het *Vocabulare* begon als een tweetalig gidsje. In de loop der tijd werden telkens nieuwe talen toegevoegd, totdat het boekje het maximum van acht talen bevatte: Latijn, Frans, Nederlands, Duits,

Spaans, Italiaans, Engels en Portugees. De uitbreiding van de talen ging gelijk op met de economische uitbreiding van Antwerpen, dat in de loop van de zestiende eeuw uitgroeide tot het belangrijkste Europese handelscentrum en dat contacten had met vele Europese landen. In deze kosmopolitische stad woonden veel buitenlanders, zoals Italiaanse bankiers en Spaanse en Duitse handelaren. De macht van Antwerpen duurde tot 1585, toen de stad door de Spanjaarden werd bezet.

In 1551 werden aan het tweetalige werkje voor het eerst twee talen toegevoegd: Latijn en Spaans. De uitgave verscheen in Leuven bij B. de Grave. Dat juist in Leuven een uitgave met Latijn verscheen, zal te danken zijn aan het feit dat in deze plaats sinds 1425 een universiteit gevestigd was – de oudste in de Nederlanden – en dat hier sinds ongeveer 1517 tevens het beroemde Collegium Trilingue voor de studie van het Latijn, Grieks en Hebreeuws zetelde. Het Latijn was in het taalgidsje toegevoegd door de bekende humanist Cornelius Valerius, hoogleraar aan het Collegium Trilingue. De inbreng van Valerius verhoogde de status van het boekje aanzienlijk, waardoor het ook op universiteiten in gebruik kwam.

In 1556 verscheen van deze viertalige uitgave een tweede, aangevulde druk onder de titel *Dictionarium Quatuor Linguarum*. De Latijnse tekst werd herzien door Valerius, de Spaanse door Francisco de Villalobos (de geneesheer van Karel V), die omstreeks 1480 in Toledo was geboren en in 1560 overleed, en van wie enkele werken over geneeskunde en vertalingen van Plautus en Plinius bekend zijn. Hij schreef ook het ‘Tot de lezer’ dat voortaan in enigszins aangepaste vorm in de meeste meertalige uitgaven overgenomen werd; zo ook in de achttalige editie waarop de onderstaande hertaling is gebaseerd.

In 1558 verscheen een viertalige editie waarin het Latijn door het Italiaans was vervangen. Tot 1576 werden naast het Nederlands alleen Romaanse talen opgenomen. In 1576 verscheen voor het eerst een zestalige versie, waarin twee Germaanse talen – Duits en Engels – waren toegevoegd. Dit luidde het begin in van het onderwijs in deze twee Germaanse talen in de Nederlanden. De Engelse tekst was misschien geschreven door de Antwerpse schoolmeester Assuerus Boon, die ook verantwoordelijk was voor de vier nieuwe dialogen die vanaf 1579 en 1583 in het taalgidsje figureerden.

In 1586, net na de val van Antwerpen, verscheen in deze stad de eerste zeventalige editie. Hierna was Antwerpen over het toppunt van zijn roem heen, en de eerste achttalige editie verscheen in 1598 in Nederland, in Delft. Portugees was hierin de achtste taal en dat was geen toeval, want in die tijd kwamen Portugese joden zich in Amsterdam vestigen: vanaf 1492 werden de Spaanse en Portugese joden uit hun vaderland verdreven en een deel van hen vluchtte naar Nederland. Met deze acht talen was het maximum aantal talen van het gidsje bereikt. Het Latijnse woord vooraf ‘Aan de welwillende lezer’ in het achttalige gidsje is overigens gedateerd op november 1585 (zie de heruitgave hieronder). Voorzover mij bekend is er in dat jaar echter nooit een achttalige druk verschenen, dus het woord vooraf zal wel overgenomen zijn uit een andere meertalige editie, waarschijnlijk een zestalige met de extra dialogen van Boon uit 1583, omdat het Latijnse ‘Tot de kopers’ met zijn naam is ondertekend.

In de eerste druk van het *Vocabulare* was het Nederlands de uitgangstaal. In latere drukken kwamen soms andere talen dan het Nederlands voorop te staan, afhankelijk van de beoogde doelgroep. Uitgangspunt was de ene keer een Nederlander die Frans wilde leren, een andere keer een Spanjaard die Nederlands of Engels wilde leren enzovoorts. In de hier herdrukte achttalige editie is Latijn de ingangstaal.

Voor de woordenlijst had het vooropzetten van andere talen een interessant gevolg. In de eerste druk van het taalgidsje was het Nederlands de ingangstaal. Toen de volgorde van de talen veranderde, bleef die van de woorden in de woordenlijst meestal ongewijzigd, dus alfabetisch naar het Nederlands! Dat geldt ook voor de grondslag van onderstaande uitgave, de achttalige editie uit 1656, waarvan de ingangstaal het Latijn is. Deze woordenlijst is alleen te raadplegen als je Nederlands kent, want de acht talen staan als volgt (niet omgespeld):

<i>Latijn</i>	<i>Frans</i>	<i>Nederlands</i>	<i>Duits</i>	<i>Spaans</i>	<i>Italiaans</i>	<i>Engels</i>	<i>Portugees</i>
induere	vestir	aendoen	anzihen oder kleyden	vestir	vestire	to put on	vestir
deponere	oster	afdoen	abthun	quitar	mettere à basso	to put of	tirar ou depor
respondere	respondre	antwoorden	antworten	responder	rispondere	to answere	responder

Zo is ook aan de volgorde van de woorden nog steeds de invloed van Van Berlaimont zichtbaar, lang nadat zijn naam van de titelpagina was verdwenen.

Vertalingen

Bijzonder is dat er ook versies verschenen waarin de oorspronkelijke uitgangstaal, het Nederlands, helemaal verdwenen was. In 1558 verscheen een editie met Frans, Latijn, Italiaans en Spaans. In 1587 verscheen *Der New Barlamont*, een Duits-Franse versie waarvan de auteursnaam zelfs tot soortnaam werd, en kennelijk stond voor kwaliteit. Het boekje, dat alleen het eerste deel met de acht hoofdstukken bevatte, werd verschillende keren herdrukt. In 1643 verscheen in Frankfurt een druk onder de naam *Das new Parlament*, waarbij Van Berlaimonts naam veranderd was omdat men, ten onrechte, dacht aan het Duitse *Parlament* 'vergadering, bespreking'.

In 1591 verscheen *The Spanish Schoole-master* van William Stepney, een van de eerste Engelstalige leerboekjes Spaans, bestaande uit zes gesprekken uit het gidsje van Van Berlaimont en een deel van het nawerk, waaraan Stepney uitspraakregels, spreekwoorden en een woordenlijst had toegevoegd. In de gesprekken voerde Stepney enkele wijzigingen in; zo liet hij ze spelen in Engeland in plaats van in Nederland. Verder schreef hij één geheel nieuwe dialoog (details in Bourland 1933).

In 1602 verscheen in Leipzig, een stad die veel handel met het oosten dreef, een zestalige editie waarin de Nederlandse tekst door Tsjechisch vervangen was, zodat het gidsje de talen Latijn, Tsjechisch, Duits, Frans, Spaans en Italiaans bevatte. In 1626 verscheen een zestalige editie met Latijn, Frans, Duits, Spaans, Italiaans en Engels, dus ook zonder Nederlands. En in 1646 (misschien al eerder, maar die editie is niet teruggevonden) kwam een vertaling in het Pools, met als talen: Latijn, Italiaans, Pools, Frans, Spaans en Duits.

In 1626 verscheen voor het eerst een Frans-Bretonse versie, die maar liefst vijftien drukken gekend heeft. Bovendien verschenen er tot 1878 Frans-Bretonse gespreksboekjes voor op school die hiervan omwerkingen en navolgers waren, zodat het zestiende-eeuwse gespreksboekje van Van Berlaimont tot eind negentiende eeuw zijn nawerking heeft gehad, meer dan drie eeuwen dus!

Uit de vele vertalingen van het boekje kunnen we opmaken wat men in de zestiende en zeventiende eeuw als de ‘gewone’ beschaafde spreektaal van twaalf talen beschouwde: Bretons, Duits, Engels, Frans, Italiaans, Latijn, Maleis, Nederlands, Pools, Portugees, Spaans en Tsjechisch. Er zijn vrijwel geen andere bronnen voor deze beschaafde gesproken omgangstaal, die voor wat het Nederlands betreft niet gelijk is aan de literaire taal of aan de volkstaal van auteurs als Bredero. Ook voor de andere talen bestaat juist van deze gesproken variant weinig informatie. Zo wees Quemada in 1960 op het belang van het werk van Van Berlaimont voor de kennis van het ‘gewone’ Frans – de eentalige Franse woordenboeken uit die tijd namen vooral bijzondere en zeldzame woorden op, omdat ze ervan uitgingen dat de gebruikers een basiskennis van het Frans bezaten. De woorden van Van Berlaimont uit 1527 ontbreken daardoor tot 1600 grotendeels in de Franse woordenboeken, terwijl zij de fundamentele, dagelijkse woordenschat vormen.

Overname van delen van het taalgidsje in andere boeken

Hoe populair het gespreksboekje was, blijkt uit het feit dat delen van de tekst door anderen, zonder bronvermelding, zijn overgenomen. Hieronder geef ik van die overnames een indruk; volledigheid hierin is onmogelijk.

Andere Nederlandse leerboekjes en grammatica’s namen zinnen over uit Van Berlaimont. Tweetalige leerboekjes of woordenboeken namen zelfs hele dialogen over. Zo werd in *Den grooten Dictionaris en de Schadt van dry talen, Duytsch, Spaansch ende Fransch* uit 1639, verschenen bij Trognesium in Antwerpen, het tweede gesprek van Van Berlaimont ‘om te leren kopen en verkopen’ als voorbeeld opgenomen, en nam A. de la Porte ditzelfde gesprek en de brief aan een schuldenaar, met antwoord, als voorbeeld op in zijn Nederlands-Spaanse woordenboek *Den Nieuwen Dictionaris oft Schadt der Duytse en Spaensche Talen* uit 1659.

Pikant is dat Gabriel Meurier, wiens *Conjugaisons* etc. vanaf 1568 in diverse edities van Van Berlaimont opgenomen werden, zelf al eerder in een eigen uitgave werk van Van Berlaimont had overgenomen: het tweede deel van Meuriers *Formulaire de missives, obligations, quittances, lettres de change, d’assurances*, in 1558 in Antwerpen gepubli-

ceerd, bevatte brieven die duidelijk waren gebaseerd op de brieven uit Van Berlaimonts taalgidsje.

In 1603 gebruikte Frederik de Houtman de eerste vier gesprekken van Van Berlaimont als basis van zijn taalgidsje Nederlands-Maleis, en voegde hij hieraan nieuwe dialogen toe. Zie hieronder voor meer informatie.

Pieter Loonen, die de Nachwuchs van Van Berlaimont in leerboekjes Engels heeft nageplozen, heeft geconstateerd dat er stilzwijgend een of meer dialogen uit Van Berlaimont zijn overgenomen in zes leerboekjes van andere auteurs, waarvan het laatste dateert uit 1752 en werd herdrukt in 1786 en misschien nog in 1821! De ene dialoog die in alle genoemde Engelse leerboekjes voorkomt, is hoofdstuk 2 'Om te leren kopen en verkopen', waarmee wel bewezen is met welk doel de Nederlanders in die periode Engels leerden.

Ook van de woordenlijst uit het taalgidsje is door latere auteurs dankbaar gebruik gemaakt. Deze woordenlijst is namelijk grotendeels opgenomen in belangrijke woordenboeken uit die tijd, namelijk het *Naembouck* van Joos Lambrecht uit 1546 (een Nederlands-Frans woordenboek en het eerste eigenlijke vertaalwoordenboek dat van het Nederlands uitging) en de *Thesaurus Theutonice Linguae. Schat der Neder-duytscher spraken* van Christoffel Plantijn uit 1573 (een Nederlands-Frans-Latijns woordenboek). Waarschijnlijk niet rechtstreeks, maar wel via de *Thesaurus*, is de woordenlijst van Van Berlaimont terechtgekomen in het beroemde woordenboek van Cornelis Kiliaan uit 1599, het *Etymologicum Teutonicae Linguae, sive Dictionarium Teutonico-Latinum*, het eerste etymologische woordenboek van het Nederlands. Wel moet hierbij worden aangetekend dat de woorden in het *Vocabulare* veelal heel gewoon zijn, en het dus niet verbazingwekkend is ze in meerdere woordenboeken aan te treffen.

Voorgangers

Uit het bovenstaande is duidelijk geworden dat Van Berlaimont door vele latere auteurs is 'gebruikt'. Hoe is Van Berlaimont zelf aan zijn materiaal gekomen? In die tijd was het gebruikelijk om teksten van voorgangers tot die van jezelf te maken, zonder bronvermelding. Deed Van Berlaimont dat ook?

Verdeyen is dit eens nagegaan en komt tot de volgende conclu-

sies. Voor het eerste gesprek, over de maaltijd, heeft Van Berlaimont zich waarschijnlijk laten inspireren door oudere opvoedkundige traktaatjes met aanwijzingen voor dienstbodes, kinderen e.d. In deze traktaatjes stond veelal in de gebiedende wijs wat men moest doen ('Ga naar uw heer en zeg hem dat de maaltijd klaar is', met tussen-zinnen zoals: 'als men u beveelt fruit te halen (dan moet u ...)'). Van Berlaimont, die als schoolmeester dergelijke traktaatjes zeker kende, heeft ze voor zijn eerste gesprek gebruikt, maar wel in een totaal andere vorm.

De woorden in de woordenlijst blijkt Van Berlaimont onder andere gehaald te hebben uit een aantal oudere boekjes met thematische woordenlijsten van dagelijks gebruikte woorden, zoals het *Livre des Mestiers*, *Bouc vanden ambachten*, een tweetalig Frans-Nederlands boekje van een onbekende Brugse schoolmeester, bestaande uit vakwoorden uit verschillende beroepen en zinnetjes, gedateerd op ergens midden veertiende eeuw, en zijn navolgers, zoals het *Gesprächbüchlein Romanisch und Flämisch* (waarvan een handschrift bestaat van waarschijnlijk rond 1420, misschien naar een ouder origineel) en het *Vocabulair pour apprendre Latin, Romain et Flameng* (Antwerpen 1495). Van Berlaimont selecteerde uit deze boekjes geschikte woorden en alfabetiseerde deze. Maar Verdeyden constateert dat hij ze zeker niet slaafs overschreef.

De conclusie is dat het boekje van Van Berlaimont niet zomaar uit de lucht is komen vallen, maar dat hij creatief en origineel gebruik gemaakt heeft van enkele voorgangers en daar toch vooral zelf veel aan heeft toegevoegd: het leerboekje van Van Berlaimont kan dan ook beschouwd worden als het oudste complete leerboekje. Dit boekje was zo'n succes dat het alle voorgangers en navolgers totaal uit de markt drukte en lange tijd een monopoliepositie innam: er bestonden wel andere gespreksboekjes, maar die konden niet tippen aan de populariteit van de 'Berlaimont'.

De didactische methode van Van Berlaimont

Van Berlaimont meende dat een vreemde taal het best geleerd kon worden in de praktijk. Hij gaf geen theoretische uitleg over hoe grammatica, zinsbouw e.d. in elkaar zitten, maar voorbeeldzinnen die, zoals hij in zijn voorwoord uitlegt, bedoeld waren om uit het

hoofd te leren. In de editie van 1576 voegt hij nog als raadgeving toe: 'Als u naar bed gaat, moet u nog enkele goede stukken lezen die het waard zijn te onthouden, zodat u in slaap valt terwijl u daaraan denkt; en als u ontwaakt, zit het in uw geheugen.' Kennis van woorden en vaste verbindingen stond in zijn methode centraal, zoals al bleek uit de titel van de eerste druk van zijn boek: *Vocabulare*. Daarom gaf hij soms lange opsommingen, waaruit de gebruiker dan in de praktijk de gewenste tekst kon halen:

Hebt u goede stalling, goed hooi, goede haver, en een goede slaapplaats? Hebt u goede wijn?

Uit didactisch oogpunt herhaalde hij informatie in net iets andere vorm, zodat de gebruiker uit de context en 'spelenderwijs' kon leren hoe hij zinnen kon variëren. De antwoorden echoën soms de vragen. Illustratief is het begin van de eerste dialoog:

- H. God geve je een goede dag, Jan.
 J. God geve jou ook een goede dag, Herman.
 H. Hoe gaat het?
 J. Het gaat goed, Goddank. En met jou, Herman, hoe is het met jou? Goed?
 H. Met mij gaat het ook goed. En hoe gaat het met je vader en je moeder?
 J. Goddank gaat het goed met hen.

Vaak gaf Van Berlaimont synonieme uitdrukkingen; hij stelde bijvoorbeeld dezelfde vraag op verschillende manieren, en liet de vragen dan door telkens verschillende antwoorden volgen:

- D. Hoeveel moet ik betalen voor een el van dit laken?
 L. U moet er vijf schelling [munt] voor betalen.
 D. Hoeveel kost een el van dit laken?
 L. Dat kost u twintig stuivers.
 D. Hoeveel is een pond van deze kaas?
 L. Per pond een stuiver.
 D. Wat kost een pot [maat] van deze wijn?

- L. Per pot drie stuivers.
- D. Hoeveel vraagt u per stuk?

Van Berlaimont, die immers leraar Frans was, zal in de schoolpraktijk ervaren hebben dat deze methode werkte. In onze tijd vindt deze methode om een vreemde taal te leren opnieuw ingang, onder de naam *lexical approach*. Uitgangspunt van de *lexical approach* is dat taal voor een groot deel bestaat uit vaste stukken tekst (vaste verbindingen, maar ook gefixeerde uitdrukkingen en tekstdelen, denk aan: ‘in antwoord op uw schrijven’, ‘onder de gegeven omstandigheden’, ‘in een eerste reactie’, ‘onderzoek toont aan dat’ etc.). Uit onderzoek naar gesproken teksten is gebleken dat moedertaalsprekers een grote voorraad van deze vaste stukken tekst in hun hoofd hebben zitten, die zij automatisch reproduceren. Dat houdt in dat ze niet eerst woorden zoeken en daarop grammaticale regels loslaten om de juiste zinnen te vormen, maar dat zij de stukken tekst in hun geheel opgeslagen hebben. De aanhangers van de *lexical approach*-methode menen daarom dat er bij het leren van een vreemde taal meer aandacht moet worden besteed aan het uit het hoofd leren van vaste (delen van) zinnen en minder aan het leren van grammaticale regels. Dit nu is precies wat Van Berlaimont al in 1527 in praktijk bracht! Hij gaf een zeer grote hoeveelheid zinnen, vervolgens een woordenlijst om zelf nieuwe zinnen mee te bouwen, en besloot zijn boekje met een minimum aan grammaticale informatie.

Hoe onbelangrijk Van Berlaimont grammaticaregels vond, blijkt uit de volgende cijfers. Alles wat de druk van 1536 – de tweede druk, de oudste waarop ik de hand heb weten te leggen – aan grammatica geeft, zijn twaalf uitspraakregels voor het Frans. Het hier herdrukte achttalige boekje eindigt met de vervoeging van de werkwoorden *zijn* en *hebben* en met enkele korte regels voor de uitspraak van de verschillende talen. De verhoudingen zijn globaal: in het boekje uit 1536: 40 pagina’s dialoog, 14 pagina’s brieven, 30 pagina’s woordenlijst, 3 pagina’s grammatica; in het achttalige boekje: 115 pagina’s dialoog, 20 pagina’s brieven, 48 pagina’s woordenlijst en 17 pagina’s grammatica, die echter aan acht talen worden besteed en per taal niet meer dan gemiddeld zes pagina’s beslaan, waarvan de vervoeging van de werkwoorden *zijn* en *hebben* de meeste ruimte inneemt. De dialogen krij-

gen dus als oefenmateriaal veruit de meeste aandacht, en de gebruiker wordt verondersteld zelf uit de context de verbuigingen en vervoegingen te destilleren. De dialogen geven dan ook soms een rijkdom aan keuzemogelijkheden en tonen in de praktijk hoe bepaalde vormen gemaakt worden, bijvoorbeeld de overtreffende trap:

- A. Wat is dat voor een vrouw?
- B. Het is de mooiste, de eerlijkste, de deugdzaamste, de beste, de gelukkigste, de ongelukkigste van de parochie.

De kracht van de dialogen is hun natuurlijkheid, hun echtheid: het lijkt bijna of Van Berlaimont een afgeluisterd gesprek opgeschreven heeft. Die natuurlijkheid is bedrieglijk: uit de herhalingen, synoniemen en dergelijke blijkt hoe geraffineerd Van Berlaimont te werk is gegaan. Maar daarbij vermijdt hij wat we in latere leerboeken vaak vinden: dat de nadruk wordt gelegd op (grammaticale) uitzonderingen en dat als voorbeelden de meest onwaarschijnlijke zinnen worden gegeven – zinnen die in het wild nooit aangetroffen worden.

Om de aandacht vast te houden en de motivatie op peil te houden, moesten de dialogen aanspreken en aantrekkelijk geschreven zijn, en dat is Van Berlaimont buitengewoon goed gelukt. De dialogen zijn geschreven met gevoel voor humor; nergens bevatten ze enig moreel of religieus oordeel, en ze zijn in principe tijdloos, op een enkele zin na, zoals ‘Heb je niet gehoord dat de koning van Frankrijk de strijd tegen de Spanjaarden verloren heeft?’ – met de koning van Frankrijk zal Van Berlaimont Frans I bedoeld hebben, die regeerde van 1515 tot 1547, maar gezien het aantal schermutselingen tussen Fransen en Spanjaarden kan ook deze zin tijdloos genoemd worden, en de voorbeeldzin bleef dan ook eeuwenlang in de verschillende herdrukken staan.

Herkenbaar, tijdloos en alledaags: zo kunnen de dialogen getypeerd worden. Bijvoorbeeld het verwijt van een moeder aan haar zoon, die de tafel moet dekken: ‘Zet het zout het eerst klaar, kun je dat niet onthouden? Ik heb het je al meer dan twintig keer gezegd en je leert het niet, het is een grote schande’ of wanneer iemand aan tafel een ander vraagt om een stuk vlees en als reactie krijgt ‘Heb je geen handen?’

De later door A. Boon toegevoegde dialogen zijn in dezelfde nuchtere en aansprekende stijl geschreven, bijvoorbeeld in de manier waarop het dienstmeisje wijst waar het toilet is: 'U vindt het aan uw rechterhand; als u het niet ziet, dan ruikt u het wel.' Ook verwijst hij eenmaal naar de actuele politieke toestand, als een van de gasten vraagt wat voor nieuws er in Frankrijk is en als antwoord krijgt: 'Bepaald niets goeds. Ze zijn zo boos op elkaar dat ik ervan gruw erover te spreken.' Hiermee doelt hij op de burgeroorlogen onder Hendrik III, die regeerde van 1574 tot 1589.

Het boek heeft steeds een vriendelijke toon; zelfs waar een schuldenaar een schuld komt opeisen, wordt de toon nergens onaangenaam maar blijft redelijkheid troef ('men moet niet zo streng zijn, we behoren mededogen met elkaar te hebben, zoals God ons heeft bevolen').

Het boek van Van Berlaimont was, gezien de thematiek, duidelijk bedoeld voor een volwassen publiek van kooplieden en, vooral door de later toegevoegde hoofdstukken, van reizigers. We weten dat het boek ook op scholen door de opgroeiende jeugd werd gebruikt, want het werd in schoolinventarissen genoemd. In het Latijnse woord vooraf worden kinderen als doelgroep expliciet vermeld.

Het taalgebruik van het taalgidsje is eenvoudig en er worden relatief weinig vreemde woorden gebruikt. De grammaticale structuur lijkt simpel, maar is dat lang niet altijd: er komen wel degelijk ingewikkeldere structuren voor, met hoofd- en bijzinnen. Lezen en spreken staan in het boekje centraal, behalve in hoofdstuk 8, dat gewijd is aan het schrijven, en wel van handelscorrespondentie. De toon van dit hoofdstuk is anders, formeler, dan die van de dialogen.

Dat de didactische methode van Van Berlaimont aansloeg, blijkt uit de vele vertalingen en bewerkingen die van zijn boekje zijn verschenen. Zijn boekje was niet het eerste – hoewel de opzet met een grote hoeveelheid dialogen wel uniek was – en zeker niet het laatste, maar één ding staat buiten kijf: het was, tot op heden, verreweg het meest succesvol. Het enige werk waarmee het kan worden vergeleken is het *Dictionarium* van de augustijner monnik Ambrosius Calepinus uit het Italiaanse Bergamo, dat in 1502 verscheen, tot 1779 werd herdrukt, en vertaald werd in vele talen – in 1590 verscheen in Basel een elftalige editie. De editiegeschiedenis van beide werken is dus verge-

lijkbaar, maar inhoud en doelgroep niet: het boek van Calepinus was een geleerd woordenboek van het Latijn met encyclopedische gegevens dat gold als een samenvatting van de universele wetenschap. Het was het werk van een humanist, bedoeld voor de hogere maatschappelijke lagen, en het werd gebruikt in kloosters en op universiteiten. Het boek van Van Berlaimont mikte daarentegen juist op de middenstand van kooplieden en streefde een praktisch doel na, hoewel in ieder geval de versie met Latijn wel degelijk ook aan universiteiten werd gebruikt. Dat de hogere standen het taalgidsje van Van Berlaimont niet versmaadden, blijkt uit het feit dat er exemplaren gevonden zijn in het bezit van kloosters, van een burgemeester en van een lid van de bekende bankiersfamilie Fugger. Een Engelse druk van 1639 was opgedragen aan de prins van Wales en de Poolse druk uit 1646 aan de Poolse kroonprins.

Het succes van het taalgidsje was te danken aan het feit dat het beantwoordde aan een economische en maatschappelijke behoefte, maar ook aan het feit dat het origineel en verfrissend was. Latere auteurs waren kennelijk niet goed in staat vergelijkbaar werk te leveren en namen hun toevlucht tot het bestaande werk, vandaar dat het taalgidsje van Van Berlaimont werd bewerkt, aangevuld, vertaald, overgenomen en geplagieerd. Drie eeuwen lang heeft het zijn stempel gedrukt op het vreemde-talenonderwijs in Nederland en daarbuiten, en tot op heden zijn de sporen ervan aanwijsbaar, onder andere in de opzet van de huidige Wat & Hoe-gidsjes. Via de taalgids van Van Berlaimont kreeg het Nederlands in zekere zin de functie van internationale handelstaal, *lingua franca* van West-Europese kooplieden, naast de internationale wetenschapstaal Latijn. Verdeyen, die het *Vocabulare* grondig heeft bestudeerd, concludeert dan ook terecht dat Van Berlaimont een ereplaats in de geschiedenis van de moderne taalstudie verdient.

Het taalgidsje zwierf door alle lagen van de bevolking en door de hele wereld, want ook ontdekkingsreizigers namen het mee, onder wie Frederik de Houtman.

Frederik de Houtman

Illustratie 1.

*Portret van Frederik de Houtman, met handtekening
(uit Unger 1948: 64).*

LEVEN EN WERK VAN FREDERIK DE HOUTMAN

De auteur Frederik de Houtman

Frederik de Houtman (Gouda 1571 – Alkmaar 1627) en zijn oudere broer Cornelis (Gouda ca. 1565 – Atjeh 1599) waren zonen van een Goudse bierbrouwer. Zij werden beiden handelaar en gingen in 1592 als handelsagenten naar Lissabon. Daarbij hadden ze nog een speciale opdracht, namelijk om zoveel mogelijk over de vaart op Azië te weten te komen. De Portugezen voeren al vanaf ongeveer 1500 via Kaap de Goede Hoop naar Azië en brachten specerijen naar Europa, wat een zeer lucratieve handel was. Eind zestiende eeuw was de vraag hiernaar zo groot geworden, dat ze er niet meer aan konden voldoen. Zowel de Nederlanders als de Engelsen aasden erop het monopolie van de Portugezen te breken. De Portugezen probeerden de gegevens over de te volgen route om de Zuid angstvallig geheim te houden, maar dat lukte hun niet. Er kwam steeds meer informatie beschikbaar, doordat Nederlanders in Portugese dienst naar Azië voeren, doordat Portugese zeekaarten verhandeld werden en doordat Nederlanders spioneerden. Dat laatste deden onder anderen de gebroeders De Houtman. De Portugezen ontdekten hun snode plannen en zetten hen gevangen. Pas nadat de groep van negen Amsterdamse reders in wier opdracht zij werkten, een hoog losgeld hadden betaald, kwamen ze vrij. In 1594 keerden ze naar Amsterdam terug.

De negen Amsterdamse reders vormden samen de Compagnie van Verre. Ze verzamelden alle beschikbare informatie over de reis en rustten vier schepen uit. Op 2 april 1595 ging de Eerste Schipvaart naar Indië van start. Dat reisdoel had men gekozen omdat de Portugezen daar minder macht hadden dan elders in Azië. Cornelis de Houtman kreeg het opperbevel, en Frederik de Houtman ging mee als volontair.

Tijdens de reis stierven veel mannen aan scheurbuik en ander on-

gemak, zoals vijandige inlanders. Men voer naar Bantam op Java en sloot een contract met de inlandse gouverneur aldaar, waarbij afgesproken werd dat de Nederlanders vrij handel mochten drijven als zij de gouverneur bij zijn oorlogvoering zouden helpen. Men kwam echter niet tot een akkoord over de wisselkoers. Hierop werden enkele mannen, onder wie Cornelis de Houtman, gevangengenomen. Ondanks het feit dat er Nederlanders in de stad Bantam vastzaten, beschoten de Nederlandse schepen de stad tot tweemaal toe, wat de sfeer tussen Indiërs en Nederlanders niet verbeterde. Uiteindelijk wist Cornelis de sultan zover te krijgen dat hij de Nederlanders tegen losgeld vrijliet.

Daarna voeren de Nederlandse schepen naar de Molukken, maar inmiddels waren er zoveel bemanningsleden overleden en was de sfeer aan boord, die de hele reis al niet zo best was, zo verslechterd dat Cornelis de Houtman onder curatele werd gesteld en men met drie van de vier schepen terugvoer; het vierde werd verbrand, want er waren niet genoeg zeelui over om het te bemannen. Op 14 augustus 1597 kwam men met heel weinig mensen en heel weinig lading terug bij Texel.

Hoewel deze eerste reis financieel een flop was, had men er veel van geleerd: de route naar de Oost was bekend en men wist hoe men specerijen moest kopen – en waar men op moest letten: de Nederlanders waren eenmaal bedot met vervalste peper die was vermengd met kleine ronde zwarte steentjes, en dat overkwam ze geen tweede maal! In zijn taalboekje uit 1603 geeft De Houtman als voorbeeldzin: ‘Die peper is vermengd met zand en steentjes, zodat hij zwaarder weegt. Daarom wil ik die niet aanvaarden.’

De handelsgeest van de Nederlanders was gewekt en in 1598 voeren vijf vloten naar de Oost. Op 25 maart vertrok een vloot uit Veere in opdracht van het Zeeuwse handelshuis van Balthasar de Mouche-ron, en hoewel Cornelis de Houtman tijdens de Eerste Schipvaart geen heldenrol had vervuld, werd hij tot opperbevelhebber benoemd. Zijn broer Frederik ging mee als kapitein van een van de twee schepen. De twee schepen hadden 223 man aan boord. Het beoogde reisdoel was niet omschreven: de opdracht was om met zoveel mogelijk lading terug te keren. Waar die lading werd gehaald, deed er niet toe. Wel moesten de Nederlanders er goed voor betalen, zodat de verko-

pers tevreden zouden zijn, en als dat mogelijk was een contract voor langere tijd sluiten: de Nederlanders gingen niet voor het korte succesje, maar voor de lange termijn. Dat betekende ook dat bloedvergieten uit den boze was. Het liep anders: Cornelis voer ditmaal niet naar Bantam maar naar Sumatra en probeerde met de sultan van Atjeh een verdrag te sluiten. Dat lukte niet, want op 11 september van hetzelfde jaar werd hij gedood. Frederik werd met enkele anderen ongeveer twee jaar gevangen gehouden en keerde pas in 1602 terug naar Nederland.

Ondanks zijn moeilijke omstandigheden wist Frederik nuttig gebruik te maken van zijn gevangenschap: hij schreef een verslag (het zogenoemd Kort verhaal) en een taalgids van het Maleis, en hij maakte een catalogus van de zuidelijke sterren – van groot belang voor de navigatie, die in die periode nog voornamelijk plaatsvond aan de hand van de hemellichamen.

Frederik had een heel ander karakter dan zijn broer. Terwijl zijn broer geen leiderscapaciteiten bezat en telkens ruzie kreeg met zijn ondergeschikten en inlanders, had Frederik kennelijk meer slag van het omgaan met mensen en meer bestuurlijke kwaliteiten: in 1603 ging hij als oppercommies opnieuw naar Indië, waar hij van 1605 tot 1611 gouverneur van Ambon was. In 1619 werd hij lid van de Raad van Indië en van 1621 tot 1623 was hij gouverneur van de Molukken. In 1619 ontdekte hij op een zeereis een groep riffen voor de westkust van Australië die tot op heden naar hem de *Houtman Abrolhos* (Houtmanriffen) heten. Hij keerde in 1624 definitief naar Nederland terug.

Wanneer De Houtman niet in Indië verbleef, woonde hij in Alkmaar. Ook daar bekleedde hij een hoge bestuurlijke functie: hij was lid van het stadsbestuur (schepen) van 1614 tot 1619 en 1625 tot 1626. Op 21 oktober 1627 stierf hij in Alkmaar, waar hij begraven werd in de zuidergang van de Grote Kerk. Op zijn zerk werd hij Freederick Pietersoon Houtman (zonder 'de') genoemd.

Frederik de Houtman was getrouwd met Vrouwtje Cornelisd[ochter]; wanneer hij getrouwd is, weten we niet, maar in 1597 is al sprake van zijn echtgenote. Zij overleed pas in 1650, en bleef telkens in Nederland achter als haar man naar Indië ging, zoals toen gebruikelijk was: de tocht en het leven daar werden veel te zwaar geacht voor Nederlandse vrouwen. Zij hadden waarschijnlijk geen kinderen.

Het was een gemengd huwelijk: Vrouwtje was katholiek en Frederik was gereformeerd.

Het Kort verhaal over de avonturen in Indië

Een van de instructies aan de Oost-Indiëvaarders was om op te schrijven wat ze zagen en meemaakten, zodat volgende reizigers daar hun voordeel mee konden doen. Daarom hielden verschillende stuurman, kapiteins en koopman van al deze reizen journalen bij. Van de reis die op 25 maart 1598 begon, zijn twee verslagen overgeleverd: het 'Kort verhaal' van Frederik de Houtman en een verslag van de Engelsman John Davis.

Het verhaal van Frederik de Houtman is pas in 1880 voor het eerst – en zeer slordig – uitgegeven in Gouda, de geboortestad van de gebroeders De Houtman, op basis van een afschrift uit het midden van de zeventiende eeuw dat berust bij het Museum Het Catharina Gasthuis te Gouda. In 1948 verscheen bij de Linschoten-Vereeniging een degelijke uitgave van de hand van Unger. Deze merkt over de omzwervingen van de oorspronkelijke tekst op:

Het manuscript, gebonden in perkamenten band, hoogte 15 cm. en breedte 20,7 cm., telt 62 bladen. Voorin staat aangegevend: 'Dit manuscript in het jaar 1749 gekocht op het Oude Hoff in de verkoping van de boeken, aldaar gedaan van Prins Frederik Hendrik.' Na de dood van diens gemalin Amalia van Solms schijnt het met een deel der roerende goederen in het bezit te zijn gekomen van Willem III. Maar het geschil dat er na diens overlijden in 1702 over de nalatenschap is ontstaan tussen Johan Willem Friso en de koning van Pruisen, zal in 1749 oorzaak zijn geweest dat het handschrift tijdelijk uit de bezittingen van het Huis van Oranje is verdwenen. Later is het manuscript eigendom geworden van Prins Hendrik der Nederlanden. Na diens overlijden werd het manuscript in 1879 bij Van Stockum geveild en aangekocht door het Goudse Museum.

Het Kort verhaal is gericht aan prins Maurits van Nassau, die 'admiraal ter zee' was en daarmee q.q. verantwoordelijk voor de reizen naar

de Oost. In het verslag verhaalt De Houtman over zijn wederwaardigheden in Indië. Het is tevens een soort lange aanbiedingsbrief voor het 'erbij horende taalboek': het verslag vertelt de achtergrond van het ontstaan van het taalgidsje.

Het verhaal van de Engelsman John Davis vormt een mooie aanvulling op het verhaal van De Houtman, omdat ze op verschillende schepen zaten: John Davis was stuurman en opperpiloot op de Leeuw, terwijl Frederik de Houtman kapitein van de Leeuw was. Het in het Engels geschreven journaal van Davis werd in 1625 gepubliceerd en in 1880 herdrukt. Bovendien verscheen in 1706 een Nederlandse vertaling. Davis droeg het op aan Lord Essex. Het lijkt dat Davis meevoer als een soort Engelse spion; in ieder geval betoont hij zich in zijn verhaal zeer anti-Nederlands: bij herhaling vertelt hij hoe laf de Nederlanders zijn en hoe dapper hijzelf en een Engelse maat waren. Over het incident op de Saldanhabaai, waar veertien Nederlanders gedood werden, vertelt hij bijvoorbeeld dat de Nederlanders zich zo laf gedroegen dat hun grote buldog hierna weigerde mee aan boord te gaan, 'omdat hij zich schaamde voor dit gezelschap'.

De Houtman vertelt hoe ze naar Sumatra voeren – via Brazilië, wat de snelste route was omdat de zeilschepen zo maximaal profijt van de winden konden trekken – en hoe ze onderhandelden met de sultan (door De Houtman 'koning' genoemd). Hij geeft een levendig verslag van de manieren en gewoonten van de Indiërs, waarbij vooral opvalt hoe gemakkelijk de Nederlanders zich aanpassen aan de omstandigheden: zij gaan met de sultan en de aanzienlijken in de rivier staan (voor verkoeling of om ceremoniële redenen, dat is me niet helemaal duidelijk), ze laten zich op een olifant thuisbrengen ('dat is altijd de eer en het onthaal die men vreemdelingen bereidt en bewijst'), ze accepteren gijzelaars – Indiërs die als blijk van goed vertrouwen op het schip komen terwijl Nederlanders aan land gaan –, en ze verbazen zich eigenlijk nergens over, of laten dat althans niet blijken.

De sultan van Atjeh blijkt een slimme man. Hij belooft de Nederlanders veel peper als zij hem eerst helpen op te treden tegen zijn vijanden, de mensen van Djohor in het zuiden van Malakka. De Nederlanders besluiten hierop in te gaan, waarschijnlijk mede omdat Djohor onder Portugese invloed stond. Tijdens de voorbereidingen van de expeditie tegen Djohor gaat het echter mis, zoals blijkt uit het

verslag van Davis. Op 11 september 1599 kwamen vele gewapende Indische mannen en hoogwaardigheidsbekleders aan boord van de schepen. De manschappen vertrouwden het niet en paktten hun wapens, maar 'our Baase' werd heel boos en zei dat ze de wapens moesten neerleggen. De Indiërs hadden, opgestookt door de Portugezen, in het vlees en de drank *ketjoeboeng* gedaan, zaad dat werkt als een drug. Toen de hele bemanning onder invloed was, vielen de Indiërs aan en doodden meer dan 68 man, onder wie Cornelis de Houtman. Uiteindelijk wisten de andere mannen onder leiding van Davis de Atjehers met stenen van beide schepen te verjagen, waarbij aan de kant van de Atjehers veel doden vielen. Uit woede nam de sultan vervolgens de Nederlanders die aan wal waren, gevangen. Onder dezen bevond zich Frederik de Houtman. Hij werd niet gedood, waarschijnlijk omdat de sultan van zijn diensten gebruik wilde maken, bijvoorbeeld voor vertaalwerk, en via hem westerse kennis wilde vergaren. De sultan bood aan de gevangenen vrij te laten als hij ter compensatie een schip van de Nederlanders kreeg. Maar de Nederlanders weigerden en voeren weg. Na wat omzwervingen vertrokken de schepen, gedwongen door tegenwind, op 28 december 1599 naar huis, en op 8 augustus 1600 kwamen ze in Middelburg aan. Frederik en zijn lotgenoten zitten dan nog gevangen tot 25 augustus 1601.

Het verslag van Frederik vertelt hoe het de Nederlanders die zich aan land bevonden verging. Zij werden slecht behandeld, geboeid, kregen weinig te eten en werden onder zware druk gezet om zich te bekeren tot de islam en zo hun vrijheid te herkrijgen. Diverse Nederlanders zwichtten, maar De Houtman weigerde tot op het laatst. Eind 1600 kwam een Nederlandse vloot aan onder leiding van Paulus van Caerden. Deze misdroeg zich: toen hij beloofde handelswaar niet kreeg, nam hij met geweld enige Indische schepen als schadeloosstelling. De Houtman en kompanen vluchtten naar de schepen van Van Caerden, maar later ging De Houtman vrijwillig weer aan land, werd beschuldigd van diefstal en opnieuw in de boeien geslagen, waarna zijn gevangenschap verzwaard werd. Pas op 25 augustus 1601 kwam er een nieuwe Nederlandse vloot onder leiding van Gerard le Roy en Laurens Bicker. De gevangenschap van De Houtman was inmiddels in Nederland bekend geworden, en zij hebben dan ook een – in het Spaans geschreven – brief van prins Maurits bij zich,

gedateerd 11 december 1600, waarin deze de sultan om vrijlating van De Houtman verzoekt. De sultan had ondertussen zijn vertrouwen in de Portugezen verloren, waardoor zijn gezindheid jegens de Nederlanders veel vriendelijker was geworden. Zonder slag of stoot werd De Houtman nu vrijgelaten. De Nederlanders mochten zelfs een factorij stichten. Op 6 juli 1602 kwam De Houtman met de vloot, een grote lading peper en enkele Atjeeze afgezanten in Nederland terug. Vanaf dit moment verliep de handel met Atjeh voorspoedig en in vriendschappelijke sfeer.

Het Kort verhaal is een aangrijpend verslag. Opvallend is hoe laconiek Frederik een zeer onaangename en beangstigende ervaring beschrijft. Nergens wordt hij larmoyant, hoewel hij daar toch alle redenen toe heeft. Wanneer zijn medegevangene Le Fort voor onderhandelingen naar de schepen gaat en ondanks zijn beloften niet meer terugkomt, voegt hij als commentaar toe 'dat was niet wat hij had beloofd' (De Houtman wist niet dat Le Fort geen keus had, omdat hem na de dood van Cornelis de leiding van de vloot was opgedragen). Opvallend is hoezeer achterdocht de eerste contacten tussen de Nederlanders en de Atjehers kenmerkte.

De stijl van Frederik is fris en helder, spreektaalig en verhalend, met veel 'en toen en toen'. Soms herhaalt hij dezelfde woorden vlak achter elkaar, en in de hertaling is dat gehandhaafd. Zie bijvoorbeeld de herhaling van 'weer' in de zin: 'Op de 21e zijn de Portugezen weer binnen geweest, onthaald, en op olifanten weer teruggebracht.' De toon verandert radicaal wanneer hij citeert of een officieel gesprek weergeeft, met name wanneer hij aan het einde verhaalt over zijn gesprek met de rechters die hem willen bekeren tot de islam.

Het taalgidsje van Frederik de Houtman

Een tweede resultaat van De Houtmans langdurige gevangenschap was een taalgidsje Maleis, dat in 1603 in Amsterdam verscheen onder de titel *Spraeck ende woord-boeck inde Maleysche ende Madagaskarsche talen*. In zijn opdracht, die onder andere gericht was aan prins Maurits, vertelt De Houtman andermaal wat hem en zijn broer op Sumatra is overkomen, en hoe hij in gevangenschap Maleis geleerd heeft. Dit herhaalt hij in de passage 'Tot de goedwillige lezer', die overigens door hem hoogstpersoonlijk ondertekend is (dezelfde handtekening

die op illustratie 1 te zien is), althans in het exemplaar dat aanwezig is in de universiteitsbibliotheek van Leiden.

Dit taalgidsje is het eerste leerboekje Nederlands-Maleis. De kern wordt gevormd door twaalf dialogen Nederlands-Maleis. Al in 1918 heeft Riemens de herkomst van een deel van deze dialogen vastgesteld: vier daarvan zijn vertalingen van de eerste vier dialogen van een meertalige editie van Noël van Berlaimont; misschien de achttalige met Portugees die in 1598 verscheen, hetzelfde jaar dat de reis van De Houtman een aanvang nam. De Houtman zal overigens tijdens zijn tweejarig verblijf in Lissabon zeker Portugees geleerd hebben. Er zijn kleine verschillen tussen de teksten van de twee taalgidsjes: zo zijn de namen van munten aangepast aan de Indische situatie en soms de genoemde handelsartikelen ook. Een enkele maal is er sprake van een andere woordkeuze, althans in vergelijking met de editie van het achttalige werkje uit 1656 die in mijn bezit is, bijvoorbeeld *oom* in plaats van Van Berlaimonts *neef*, *reis* in plaats van *maal*, *gewoon* in plaats van *gewend*; bovendien zijn er soms kleine toevoegingen of weglatingen. Maar de verschillen zijn miniem; het grootst zijn ze in de dialoog 'om te leren kopen en verkopen', maar ook deze dialoog is zonder enige twijfel een vertaling van de tekst van Van Berlaimont.

Veel groter zijn de verschillen tussen dialoog tien van De Houtman en dialoog zeven van Van Berlaimont, maar aangezien het onderwerp van beide koopmanschap is, is het waarschijnlijk dat De Houtman zijn dialoog op een andere editie van Van Berlaimont heeft gebaseerd. Welke, is niet bekend.

De overige dialogen heeft De Houtman zelf geschreven naar het voorbeeld van Van Berlaimont, ten behoeve van landgenoten die met Indië handel dreven. De dialogen een tot en met vier en dialoog acht zijn specifiek Indisch; dialoog twaalf gaat over de scheepvaart en heeft geen duidelijke locatie, behalve dan de zee. Dialoog elf speelt in een Europese context, maar gaat over een handelaar die van overzee komt – dat zal wel uit Indië zijn.

Het boek bevatte naast de twaalf Maleise dialogen ook drie dialogen in wat De Houtman de 'Madagaskarsche taal' noemt en wat wij Malagasi noemen: de taal van het eiland Madagaskar, die behoort tot de Indonesische talen en verwant is aan het Maleis, Javaans, Atjees, Moluks etc. Aanvankelijk diende Madagaskar als verversingsstation

op de lange tocht naar Indië, later nam Zuid-Afrika die functie over. De Nederlandse tekst van de drie dialogen in het Malagasi is identiek aan die van de tweede, derde en vierde dialoog in het Maleis. De dialogen in het Malagasi heeft De Houtman opgetekend van een ingezetene van de Antongilbaai, gelegen op het eiland Madagaskar – hij maakte dus gebruik van een native speaker als informant, wat nog steeds een beproefde methode is bij de samenstelling van taalgidsjes en woordenboeken.

De inhoud van de dialogen

Uit het taalgidsje komen we veel te weten over het dagelijks leven in Atjeh en de manier waarop de Indiërs en de Nederlanders handel dreven. De dialogen vormen samen een soort verhaaltje: eerst wordt verteld wat er gebeurt als er een schip in Indië aankomt, vervolgens hoe men verversingen (vers voedsel en drinken tegen de scheurbuik) kan kopen en wat men moet doen als men in een bos verdwaalt. Daarna komen drie algemene dialogen die niet in Indië spelen (ze zijn uit Van Berlaimont): over handel drijven, over een schuld opeisen en over de weg vragen. Hierna komt een specifiek Indisch dialoogje over hoe men peper moet kopen. Dan volgt de bekende maaltijdialoog uit Van Berlaimont, gevolgd door een nieuw dialoogje tussen een koopman die uit een land van overzee komt en een potentiële klant. Deze laatste tekst speelt in Europa en waarschijnlijk in Antwerpen, want iemand ‘komt niet uit deze stad, maar uit Gent’. Het taalgidsje besluit met een algemeen verhaal over de scheepvaart.

We leren via de dialoogjes niet alleen de taal, maar ook allerlei praktische wetenswaardigheden die voor de nieuwbakken Indiëgangers ongetwijfeld van heel grote waarde geweest zullen zijn, zoals dat men met geschut schoot als teken dat er vreemde schepen aankwamen, of hoe er een brief naar de sultan gebracht werd:

- A. Wat betekent dat, die olifant die met rood laken bekleed is en voorafgegaan wordt door trommelaars en trompetters en schalmespelers?
- D. De olifant die u ziet en de man die in dat huisje zit dat op de olifant staat, betekenen dat zij een brief van hun koning aan onze heer brengen.

- A. Wie draagt de brief dan?
- D. De man die op de olifant zit.

Sommige van de levensomstandigheden en zeden en gewoonten komen ook, in andere context, voor in het Kort verhaal van De Houtman. In beide teksten wordt uitgebreid beschreven hoe de sultan vreemdelingen onthaalt. De dialogues vermelden welke dranken en spijzen de sultan zijn gasten serveert en welke geschenken hij hun geeft. We leren welke verversingen gekocht worden ('Ik heb ossen en bokken nodig, en vruchten zoals oranjeappels, limoenen, granaatappels, bananen, en melk, honing, suiker, suikerriet, gepelde en ongepelde rijst') en waartegen deze geruild werden ('Ik zal vier kleine spiegels geven, zes messen, zeven trompetten en tien scharen'). Verder wordt verteld hoe men bij een Indiër kan logeren als men verdwaald is, 'want het is gevaarlijk 's nachts te gaan vanwege de tijgers'. Vooral het hoofdstuk over het wegen van peper, dat in een bestek van twee pagina's exact vertelt hoe een en ander in zijn werk ging, zal door menig koopman uit het hoofd geleerd zijn. Zinnen als 'Die peper is leeg en licht, hij is te jong van de stam geplukt, en deze is te nat van het water, zodat het lijkt of hij geweekt is. Daarom wil ik die niet aanvaarden, want hij zou de goede peper bederven' zullen groot praktisch nut gehad hebben.

Opvallend is dat De Houtman dikwijls, veel vaker dan Van Berlaimont, algemene waarheden en platitudes debiteert of open deuren intrapt. Kijk maar naar zinnen als:

- R. Wie rijk wil worden, moet zich aan gevaar blootstellen.
- D. Het is beter voor de zekerheid slechts de helft van zijn waren te wagen dan alles in één keer, in de hoop op grotere winst.
- R. Dat hebt u heel goed begrepen, want degene die alles ineens verliest, kan nauwelijks weer op de been komen.

Of:

- N. We zijn vier maanden op zee geweest.
- I. Dat is te lang om op zee te zijn. Ik zou wel bijna dood zijn, als ik zo lang op zee was geweest.

- n. Als er geen mensen waren die op zee wilden varen, dan zou de wereld niet ontdekt worden.
1. Dat is waar. Maar er moeten ook mensen zijn die het land ploegen.

Ook toont hij humor, bijvoorbeeld als antwoord op de vraag hoe het met iemand gaat: 'Zoals u ziet: kloek van lijf en licht van geld.' Voor al het laatste hoofdstuk over de scheepvaart is een mengeling van viserslatijn, grootspraak en grappenmakerij. Wat te denken van de volgende zinnnetjes, die gezegd worden nadat een passagier een bepaalde prijs voor het meevaren met een schip heeft afgesproken:

- r. En als het schip lek slaat of zinkt en ik verdrink?
- a. Dan zal het vervoer gratis en kosteloos zijn.

Nadat de storm is gaan liggen, volgt als commentaar:

- a. Wie niet gevaren heeft, weet niet wat angst is.
- r. Mijn haar stond recht overeind uit angst dat ik door de golven verzwolgen zou worden.
- e. Ik dacht dat ik in de golven begraven zou worden en voedsel voor de vissen zou zijn.

Het Maleise dialoogdeel besluit moralistisch met de zin 'Raad na de daad, deed nooit baat.'

In de Maleise vertaling vervangt De Houtman telkens de Nederlandse werkelijkheid door de Indische, al zijn de begrippen bepaald niet synoniem. Zo vertaalt hij overal *God* door *Allah*. *Koning* is in het Maleis weergegeven door *sultan* of *radja*, *kerk* wordt vertaald door *moskee*, en *konijnenvlees* wordt *pelandoek* 'dwerghert'.

Hoewel dat buiten dit kader valt, is het toch aardig nog op te merken dat het taalgidsje voor de geschiedenis van het Maleis van groot belang is, omdat het een grote hoeveelheid materiaal geeft van het Maleis zoals dat omstreeks 1600 gesproken werd op Sumatra. Van het gesproken Maleis uit die periode is niet veel bekend, terwijl dit Maleis in de Indonesische archipel gold als *lingua franca*. Dat is De Houtman niet ontgaan, want hij merkt in zijn opdracht aan prins

Maurits op dat het Maleis ‘in heel Oost-Indië de gebruikelijke taal is (hoewel er nog veel aparte inlandse talen zijn), want de Maleise taal wordt door oud en jong gebruikt, en alle handelstransacties komen daarin ook tot stand, tot op de Molukse eilanden en die streken toe.’

De woordenlijsten

Na de dialogen geeft De Houtman een aantal woordenlijsten, die niet gebaseerd zijn op het achttalige boekje van Van Berlaimont. De woorden worden, anders dan die in Van Berlaimont, in alfabetische volgorde gegeven en er zijn kopjes die telkens de eerste twee letters aangeven, dus AB, AC, AD, AE etc. Er is nog een ander, essentieel verschil met de woordenlijst van Van Berlaimont. Van Berlaimont heeft zijn woordenlijst duidelijk met een didactisch doel samengesteld, enerzijds om de woorden uit het hoofd te leren – daarom zijn ze thematisch geordend – en anderzijds om er zelf zinnen mee te maken. De Houtmans woordenlijsten, strikt alfabetisch geordend, zijn veel-er bedoeld als naslagwerk, als een ‘gewoon’ modern woordenboek.

De eerste woordenlijst in De Houtmans taalgidsje is Nederlands – Maleis – Malagasi en omvat ongeveer tweeduizend trefwoorden. De trefwoorden zijn vooral algemene woorden, die zowel gelden voor Indië als voor Nederland, en er worden veel zelfstandige naamwoorden gegeven (terwijl Van Berlaimont vooral werkwoorden geeft). De woordenlijst is deels gebaseerd op de dialogen, maar er staan ook veel woorden in die niet of anders in de dialogen voorkomen.

Net als in de tekst van de dialogen worden typisch Nederlandse begrippen vertaald in hun Indische equivalent, dus *admiraal ter zee* wordt *tommagon*, en *baden* wordt *mandi* (wat een speciale vorm van baden is, namelijk door water over zich heen te scheppen; het Nederlands heeft het woord geleend als *mandiën*). *Buffel* wordt *karbouw*, *God* wordt *Allab*, *jacht* ‘vaartuig’ wordt *sampan*, *kerk* wordt *moskee*, *ponjaard* ‘dolk’ wordt *kris*, *prins* wordt *sultan*, *riet* wordt *bamboe* en *ze-gel* wordt *tjap*.

De Indische religieuze situatie levert verder een klein aantal trefwoorden op, zoals *besnijding* ‘besnijdenis’, *gelubde man* ‘eunuch’, *verloochenen in het geloof*. Uiteraard zijn in de woordenlijst de namen van Indische producten opgenomen (die ook al in de dialogen voorkwa-

men) – zij vormen immers de reden van de komst van de Nederlanders. Dus vinden we als trefwoorden *foelie*, *koek van rijst*, (*kruid*)*nagel*, *nootmuskaat*, *limoen*, *macis* ‘foelie’, *oranjeappel*, *peper*, *rijst* en *watermeloen*. Ook inheemse dieren krijgen een plaatsje: *krokodil*, *olifant*, *papegaai*, *paradijsvogel*, *rinoceros* en *tijger*.

Na deze woordenlijsten volgen enkele korte lijstjes. De eerste hiervan is getiteld ‘de belangrijkste leden van de mens, zowel van binnen als van buiten’, en bevat eerst een lijstje met namen voor ledematen en lichaamsdelen en daarna een lijstje met namen voor familieleden. Dan volgen de namen van de maanden en de dagen, een lijstje getallen en de vervoegingen van de werkwoorden *zijn* en *hebben*. De grammaticale informatie van het taalgidsje beperkt zich tot deze twee vervoegingen, wat toch wel zeer mager genoemd kan worden – Van Berlaimont geeft iets, maar niet veel, meer.

Tot besluit van het woordenboekgedeelte geeft De Houtman een woordenlijst Nederlands – Arabisch – Turks. Deze woordenlijst bevat een kleine duizend trefwoorden, en is dus ongeveer de helft van de eerste woordenlijst. Veel woorden uit de eerste lijst komen in deze tweede lijst terug, maar de tweede lijst geeft ook woorden die niet in de eerste voorkomen. Het zijn vooral algemene woorden.

Het sterrenboek

Het boek besluit met ‘de declinaties van vele vaste sterren die rond de zuidpool staan en tot nu toe nooit zijn beschreven’. Dit deel bestaat uit een beschrijving van de zuidelijke sterrenhemel, waarbij van alle sterren, in totaal 303, de ascensie, declinatie en magnitude in graden en minuten is uitgedrukt. Dit sterrenboek is in 1881 in het Frans vertaald. Voor niet-sterrenkundigen is dit deel, voornamelijk bestaande uit cijfertjes, niet interessant.

Pikant is dat het sterrenboek helemaal niet door Frederik de Houtman is gemaakt, maar door de opperpiloot van de Eerste Schipvaart, Pieter Dirksz. Keyser, die op 12 of 13 september 1596 in Bantam stierf (Unger 1948: XL). Vervolgens heeft De Houtman het werk onder eigen naam uitgegeven, en lange tijd werd hij dan ook als de auteur beschouwd. Zo meldt Blaeu op een hemelglobe zijn schatplichtigheid aan Frederik de Houtman.

Herdrukken en vertalingen van het taalgidsje

Het taalgidsje was een succes: in 1673 en 1680 verschenen heruitgaven in opdracht van de bewindvoerders van de in 1602 opgerichte Verenigde Oostindische Compagnie, met enkele wijzigingen, onder de titel *Dictionarium, ofte Woord- en Spraek-boeck, in de Duytsche en Maleysche Tale, met verscheyde t'samen-sprekingen, in Duytsch en Maleys*. Het boekje begon nu met de woordenlijst Nederlands-Maleis (het Malagasi was geschrapt, ongetwijfeld omdat inmiddels Zuid-Afrika het gewone verversingsstation was geworden); hierna volgden de twaalf Maleise dialogen, en in plaats van de dialogen in het Malagasi en het sterrenboek eindigde het boekje met enkele bijlagen over de grammatica: een lijst van voorzetsels en voegwoorden, en voorbeelden van vervoegingen. Dan volgden de woordenlijsten met de namen van de maanden, de dagen en het lijstje getallen, en hierna was praktische informatie toegevoegd over bijvoorbeeld spellingvarianten in het Maleis. De editie van 1673 werd in 1707 herdrukt in deel 1 van de vijfdelige reeks *Collectanea Malaica Vocabularia (Maleische Woordboek-sameling)* die tussen 1706 en 1708 werd uitgegeven in Batavia en waarin de tot dan toe verschenen woordenboeken van het Maleis waren verzameld.

In 1970 is in Frankrijk een wetenschappelijke uitgave verschenen van de twaalf Maleise dialogen met Franse vertaling en transcriptie (geen vertaling) in het moderne Bahasa Indonesia. De dialogen in het Malagasi zijn in 1903 door Grandidier e.a. heruitgegeven.

In 1608 verving Gothard Arthus de Nederlandse tekst door Latijn. Het werk werd uitgegeven in Keulen onder de titel *Colloquia Latina-Malaica, seu Vulgares quadam loquendi formulae, Latina, Malaica et Madagascarica linguis*. In 1613 verscheen een tweede druk van dit boek. De Latijnse editie werd in 1614 door Augustine Spalding vertaald in het Engels en in Londen uitgegeven: *Dialogues in the English and Malaiane languages; or, Certaine common formes of speech, first written in Latin, Malaian, and Madagascar tongues, by the diligence and painfull endeavour of Master Gotardus Arthusius, a Dantisker*. Van dit werk is in 1974 een facsimile-uitgave verschenen.

In 1612 verscheen te Amsterdam een ander leerboekje Nederlands-Maleis. Het was geschreven door A.C. Ruyll en getiteld *Spiegel vande Maleysche tale inde welcke sich die indiaensche jeucht*

christelijck ende vermaeckelick kunnen oeffenen: vol eerlicke tsamenspraeken ende onderwijsinghen in de ware Godt-saligheyt tot voorstandt vande Christelijcke religie: met een vocabularium van de duytsche ende maleysche tale. Het vocabularium van Ruyll is geen eigen werk: hij heeft gewacht tot de rechten op het werk van De Houtman verlopen waren, en toen onmiddellijk diens woordenlijst overgenomen en verbeterd.

In tegenstelling tot het taalgidsje van De Houtman, dat net als zijn voorbeeld Van Berlaimont een praktisch doel nastreefde en zich onthield van iedere moralistische stellingname, is het boekje van Ruyll, dat bestaat uit negen door kinderen gevoerde gesprekken, doorspekt met gebeden en stichtelijke verhandelingen. Hiermee was hij de eerste in een reeks: alle taalgidsjes die na De Houtman verschenen, hadden tot 1780 als doelgroep predikanten die naar Indië gingen om de bevolking aldaar te kerstenen (zie Van der Putten 1999): het frisse, praktische karakter van het taalgidsje van De Houtman verdween dan ook totaal in de latere werken, en ook de didactische opzet van de voorbeeldgesprekken verdween: de nieuwe leermiddelen bestonden uit grammatica's met woordenlijsten. Pas vanaf de negentiende eeuw verschijnen weer praktische gespreksboekjes, maar de omstandigheden in Indië zijn dan totaal gewijzigd: Indië is van gelijkwaardige handelspartner inmiddels een kolonie geworden. Het taalgidsje van De Houtman blijft dus, samen met zijn Kort verhaal, een belangrijke bron van onze kennis over de eerste contacten tussen Nederlandse handelaren en de Indische bevolking.

VERANTWOORDING VAN DEZE HERUITGAVE

Deze heruitgave bevat drie teksten die nooit eerder samen zijn uitgegeven: de Nederlandse tekst uit de achttalige editie van het taalgidsje van Van Berlaimont, het Kort verhaal van Frederik de Houtman, en de Nederlandse tekst van het taalgidsje van De Houtman. Van een groot deel van de hier uitgegeven teksten bestaan twintigste-eeuwse wetenschappelijke uitgaven, die voor niet-specialisten moeilijk bereikbaar zijn en nog moeilijker toegankelijk. De onderhavige uitgave is bedoeld om een groter publiek bekend te maken met het invloedrijkste taalgidsje dat ooit is verschenen, en met de wijze waarop de oudste contacten tussen Nederland en Indië tot stand kwamen.

De keuze voor de achttalige editie van Van Berlaimonts gidsje had een inhoudelijke en een praktische reden. De inhoudelijke was dat in de meertalige edities (niet alleen de achttalige) het grootste aantal dialogjes staan, en dat De Houtman zeker een meertalige editie heeft gebruikt. De praktische reden is dat ik zelf een achttalige editie uit 1656 bezit (waaruit illustraties 2 en 3 afkomstig zijn), en dat van dezelfde editie in 1996 in Italië een wetenschappelijke uitgave is verschenen. De oorspronkelijke tekst is dus voor iedereen beschikbaar.

Van het Kort verhaal van Frederik de Houtman is in 1948 bij de Linschoten-Vereeniging een voorbeeldige wetenschappelijke uitgave verschenen van de hand van Unger, die de basis heeft gevormd voor de huidige hertaling. In de Linschoten-uitgave zijn het taalgidsje van De Houtman en de beschrijving van de zuidelijke sterrenhemel niet opgenomen, omdat deze geen wezenlijke bijdrage leveren aan de geschiedenis van de reis en daarom niet passen binnen de doelstelling van de Vereeniging. Ook voor ons is het sterrenboek niet interessant, maar het taalgidsje des te meer. Dat vormt dan ook de derde hier uitgegeven tekst. Overigens bestaat van de twaalf Maleise dialogen uit het taalgidsje een wetenschappelijke uitgave uit 1970, vervaardigd in Parijs door Lombard e.a.

Het taalgidsje van De Houtman is hier niet in zijn geheel opge-

nomen: de teksten die overeenkwamen met die in Van Berlaimont (drie dialogen en de vervoegingen van de werkwoorden *hebben* en *zijn*), zijn weggelaten, evenals vier lofdichten (waarvan een in het Frans), die niets aan de tekst toevoegden. Ook de woordenlijsten van De Houtman zijn in deze heruitgave niet opgenomen: ze zijn erg lang en de inhoud is alleen interessant in vergelijking met de andere talen (Maleis, Malagasi, Turks en Arabisch). De woordenlijst van Van Berlaimont heb ik om twee redenen wel opgenomen: ten eerste omdat deze lijst kenmerkend is voor de didactische methode van Van Berlaimont, en ten tweede omdat hij – door de enorme hoeveelheid herdrukken die ervan zijn gemaakt – grote en blijvende invloed heeft gehad op het vreemde-talenonderwijs, zowel in Nederland als daarbuiten. Deze twee redenen gelden niet voor de woordenlijsten van De Houtman.

Alle heruitgevers van het taalgidsje van Van Berlaimont – en zoals we zagen zijn dat er ongeveer honderdvijftig geweest – hebben voor hun kopers in meerdere of mindere mate de spelling en woordkeus gemoderniseerd. Dat is precies wat nu, na vier eeuwen, weer gebeurd is, zodat een nieuw publiek kan genieten van de frisse dialogen en kan zien hoe men in de zestiende eeuw een moderne vreemde taal onderwees en hoe het dagelijks leven van de toenmalige middenstand verliep. De teksten zijn daarom hertaald. Dit houdt in dat de tekst vertaald is naar modern Nederlands, dat wil zeggen dat inmiddels verdwenen woorden zijn vervangen door hun moderne equivalenten en dat de zinsstructuur, woordvolgorde, gebruikte voor-naamwoorden e.d. aangepast zijn aan het moderne gebruik. Hierbij is het oorspronkelijke karakter van de tekst zoveel mogelijk intact gehouden. Om de lezers een indruk te geven van de verschillen tussen de hertaalde tekst en het origineel, heb ik ter informatie het ‘Tot de lezer’ uit het achttalige taalgidsje van 1656 ook letterlijk afgedrukt. U kunt daaraan de verschillen in spelling, constructies, woordkeus en betekenis aflezen, en de mate van interpretatie bij de hertaling.

Van de taalgidsjes is alleen de Nederlandse tekst uitgegeven, niet de vreemdtalige tekst. Die is namelijk precies identiek aan de Nederlandse, en voegt hieraan dus na hertaling niets toe (de niet-hertaalde tekst is alleen van belang voor wetenschappers, voor wie de tekst al beschikbaar is).

In de tekst van de herdrukte boekjes heb ik waar nodig commentaar tussen vierkante haken toegevoegd. Dit commentaar is soms uitleg over de opbouw van het boekje, bijvoorbeeld dat het woord vooraf in het Latijn is geschreven, of welke *dramatis personae* in een bepaalde dialoog optreden. Een enkele maal wordt een woord uitgelegd omdat dit niet hertaald kan worden: het gaat dan om de namen van munten, weefsels, e.d. Aan het Kort verhaal heb ik een serie verklarende noten toegevoegd.

Ik heb zoveel mogelijk de koppen van het origineel gehandhaafd, maar soms, wanneer die ontbraken of een hele alinea besloegen, heb ik eerst een eigen kop gemaakt en dan pas de tekst van het origineel; zo bijvoorbeeld bij de Opdracht van het boekje van De Houtman. Die toegevoegde koppen heb ik voor de leesbaarheid niet tussen vierkante haken geplaatst.

De woordenlijst uit Van Berlaimont en de vervoegingen zijn niet hertaald maar alleen omgespeld naar de moderne spelling, dus zestiende-eeuws *draeyen* wordt *draaien*, *keersse* wordt *kaars*, *sliick* wordt *slijk*, en *swaer* wordt *zwaar*. Bij het omspellen is het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* als richtlijn gebruikt. Waar nodig, is achter de omgespelde woorden tussen vierkante haken een betekenis aanduiding toegevoegd, bijvoorbeeld *akkeren* [ploegen] of *begekken* [bespotten].

Tot besluit nog enkele detailopmerkingen: Ik heb overal *u* gebruikt voor zestiende-eeuws *gij*, behalve wanneer er gesproken werd tegen kinderen of bedienden; dit is min of meer conform de Duitse en Franse tekst van het achttalige gidsje. Evidente fouten, zoals in de aanduidingen van sprekers (tweemaal na elkaar A. etc.) heb ik stilzwijgend gecorrigeerd, evenals zet- en drukfouten. Om de tekst niet al te anachronistisch te maken, spreek ik overal van Indië en niet van Indonesië, en heb ik de oude spelling van plaatsnamen aangehouden, dus *Atjeh* en niet *Aceh*, *Sumatra* en niet *Sumatera*. Van Maleise woorden is de (oude) Maleise spelling aangehouden en niet de spelling van het Bahasa Indonesia, dus *karkoen* voor 'secretaris', niet *karkun*. Wanneer echter een Maleis woord in het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* als trefwoord was opgenomen, en dus kennelijk ooit als leenwoord in het Nederlands was beschouwd, dan is de spelling van dit woordenboek aangehouden.

Tot slot spreek ik graag mijn dank uit, ten eerste aan Piet Verhoeff voor zijn belangrijke bijdrage aan het hertalen van het Kort verhaal en de inleidingen van de taalgidsjes. Jaap Engelsman dank ik voor zijn grondige eindredactie en nuttige opmerkingen. Voorts ben ik dank verschuldigd aan Celeste Augusto, Roel Otten en Jan de Vries voor het oplossen van enkele Portugese, Arabische respectievelijk Maleise problemen, aan Jan De Clercq en Rina de Vries voor de literatuur die zij mij verschaft hebben, en aan Tanneke Schoonheim en Rob Tempelaars voor hun waardevolle suggesties bij enkele hertaalproblemen.

LITERATUUR

- Aa, A.J. van der e.a. (1852-1878), *Biographisch woordenboek der Nederlanden, bevattende levensbeschrijvingen van zoodanige personen, die zich op eenigerlei wijze in ons vaderland vermaard gemaakt hebben*, Haarlem, 21 delen.
- Aubert, Françoise (1993), 'Apprentissage des langues étrangères et préparation au voyage. À propos d'un manuel plurilingue attribué à Berlaimont', in: *Documents pour l'histoire du français langue étrangère ou seconde*, nr. 11, 14-20.
- Bakker, D.M. en G.R.W. Dibbets (1977), *Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde*, Den Bosch.
- Bingen, Nicole (1987), *Le Maître italien (1510-1660)*, Brussel.
- Biografische index van de Benelux = Index biographique des pays du Bénélux* (1997), red. Willemina van der Meer, München; een register op de microfiche-uitgave: *Biografisch archief van de Benelux = Archives biographiques des pays du Benelux* (1992-), red. Willi Gorzny, Willemina van der Meer, Microfiche-Edition, München. [Eine Kumulation von Einträgen aus 122 der wichtigsten biographischen Nachschlagewerke der Niederlande, Belgiens und Luxemburgs vom Ende des 16. Jahrhunderts bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts]
- Bourland, Caroline B. (1933), 'The Spanish Schoole-master and the polyglot derivatives of Noël de Berlaimont's *Vocabulaire*', in: *Revue Hispanique* 81, 1, 283-318.
- Bruijn-van der Helm, José de (1999), "'Godt geve u goeden dach' / 'Dio vi dia il buon giorno'. Italiaans leren door Nederlanders in de zestiende eeuw', in: *Meesterwerk* 14, 2-13.
- Bruinvis, C.W. (1914), 'De zeevaarder Frederik Houtman en zijne naamgenooten', in: *De Navorscher* LXIII, 417-422.
- Cd-rom Middelnederlands* (1998), Den Haag/Antwerpen.
- Cd-rom Woordenboek der Nederlandsche taal* (2000), Rotterdam.

- Chambert-Loir, Henri (1971), [Over: Lombard, Denys e.a., *Le 'Spraeck ende woord-boek' de Frederick de Houtman. Première méthode de malais parlé (fin du XVIIe s.)*, Paris, 1970], in: *Archipel* 1, 198-201.
- Claes, F. s.j. (1970), *De bronnen van drie woordenboeken uit de drukkerij van Plantin: het Dictionarium Tetraglotton (1562), de Thesaurus Theutonicae Linguae (1573) en Kiliaans eerste Dictionarium Teutonico-Latinum (1574)*, Tongeren.
- Claes, F. s.j. (1974), *Lijst van Nederlandse woordenlijsten en woordenboeken gedrukt tot 1600*, Nieuwkoop. (Aanvullingen door Bert van Selm in: *Dokumentaal* 1976, 42-44; 1977, 63-66; 1979, 89-90 en door Mathieu Knops in *Dokumentaal* 1985, 150-153).
- Claes, F. s.j. (1976, 1979), 'Supplement op de lijst van Nederlandse woordenlijsten en woordenboeken gedrukt tot 1600' en 'Tweede supplement' in: *De gulden passer* 54, 49-136 en 57, 128-136.
- Claes, Frans s.j. (1997), 'Een heruitgave van een achttalig gespreksboekje met woordenlijst van 1656 uit Venetië', in *Trefwoord* 12, 222-224.
- Claes, Frans s.j. en Peter Bakema (1995), *A bibliography of Dutch dictionaries*, Tübingen.
- Clercq, Jan De (1997), 'Gabriel Meurier, een XVIIe-eeuwse pedagoog en grammaticus in Antwerpen', in: *Meesterwerk* 10, 29-46.
- Colombo Timelli, Maria (1998), 'Dialogues et phraséologie dans quelques dictionnaires plurilingues du XVIIe siècle (Berlaimont et Solenissimo Vochabulista)', in: *Documents pour l'histoire du français langue étrangère ou seconde*, nr. 22, 27-63.
- Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië* (1917-1921), 4 delen, tweede druk, 's-Gravenhage/Leiden.
- Glorieux, G. (1969), 'Noël van Berlaimont', in: *Vijftien jaar aanwinsten sedert de eerste steenlegging tot de plechtige inwijding van de Bibliotheek*, Brussel: Koninklijke Bibliotheek Albert 1, 382-383.
- Grandidier, A. e.a. (1903), *Collection des ouvrages anciens concernant Madagascar*, Parijs, Comité de Madagascar, deel 1, 327-392. [Heruitgave van de drie dialoogjes in het Malagasi uit het *Spraeck ende woord-boeck* van Frederik de Houtman.]
- Groote, H.L.V. de (1967-1968), 'De zestiende-eeuwse Antwerpse

- schoolmeesters', in: *Bijdragen tot de geschiedenis inzonderheid van het oud hertogdom Brabant* 50, 179-318; 51, 5-52.
- Grote Winkler Prins encyclopedie* (verscheidene edities), Amsterdam/Brussel.
- Hoock, Jochen en Pierre Jeannin (1991), *Ars mercatoria. Eine analytische Bibliographie*, Band 1: 1470-1600, Paderborn etc.
- Lewis, Michael (1996), 'Implications of a lexical view of language', in: *Challenge and change in language teaching*, Jane Willis en Dave Willis (red.), Oxford, 10-16.
- Lindeman, R., Y. Scherf en R. Dekker (red.) (1994), *Reisverslagen van Noord-Nederlanders uit de zestiende tot begin negentiende eeuw. Een chronologische lijst*, Rotterdam.
- Linehan, W. (1949), 'The earliest word-lists and dictionaries of the Malay language', in: *Journal of the Malaysian Branch of the Royal Asiatic Society* 22, fasc. 1, 183-187.
- Lombard, Denys (1967), *Le sultanat d'Atjéh au temps d'Iskander Muda 1607-1636*, Parijs.
- Lombard, Denys m.m.v. Winarsih Arifin en Minnie Wibisono (1970), *Le 'Spraeck ende woord-boek' de Frederick de Houtman. Première méthode de malais parlé (fin du XVIIe s.)*, Parijs.
- Loonen, P.L.M. (1991), *For to learne to buye and sell. Learning English in the Low Dutch area between 1500 and 1800. A critical survey*, Maarssen.
- Loonen, Pieter (1993), 'Nathanael Duez as an example of a distinguished language master in the seventeenth century', in: *Five hundred years of foreign language teaching in the Netherlands 1450-1950*, red. Jan Noordegraaf en Frank Vonk, 57-66.
- Loonen, P. (1994), 'Over "vocabulaer"', in: *Trefwoord* 7, 88.
- Mayer, L.Th. (1906), *Practisch Maleisch-Hollandsch en Hollandsch-Maleisch handwoordenboek*, Amsterdam/Semarang, derde druk.
- Middelnederlandsch handwoordenboek, Supplement* (1983), door J.J. van der Voort van der Kleij, Leiden/Antwerpen.
- Middelnederlandsch woordenboek* van E. Verwijs en J. Verdam (1885-1929), 's-Gravenhage, 9 delen. Deel 10: *Tekstcritiek en bouw-*

- stoffen* van J. Verdam en Willem de Vreese, 1927-1941, 's-Gravenhage.
- Molhuysen, P.C., P.J. Blok en Fr.K.H. Kossmann (1911-1937), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, Leiden, 10 delen.
- Neve, O. de (1963), 'Aantekeningen over 16de-eeuwse lexicografie', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 79, 200-211.
- Osselton, N.E. (1973), *The dumb linguists. A study of the earliest English and Dutch dictionaries*, Leiden/Londen.
- Putten, Jan van der (1999), 'Hoe den Maleier den nek om te draaien. Drie eeuwen Maleise taalgidsen (1600-1900)', in: *Meesterwerk* 15, 6-15.
- Quemada, B. (1960), 'L'inventaire des dictionnaires bilingues. À propos du *Dictionnaire français-néerlandais* de N. de Berlaimont', in: *Cahiers de Lexicologie* 2, 67-78.
- Quemada, B. (1961), 'L'exploration mécanique des dictionnaires bilingues: index français-flamand du *Vocabulaire* de N. de Berlaimont', in: *Bulletin d'information du Laboratoire d'Analyse Lexicologique* 4, 9-49.
- Riemens, K.J. (1918), 'Het spraeck ende woord-boeck van Fr. de Houtman en de Vocabulare van Noël de Barlaimont', in: *Het Boek* 7, 193-196.
- Riemens, K.J. (1919), *Esquisse historique de l'enseignement du français en Hollande du XVIIe au XIXe siècle*, Leiden.
- Riemens, K.J. (1929), 'Bijdrage tot de bibliografie van Noël van Barlaimont', in: *Het Boek* 18, 11-22.
- Rizza, R. (red.) (1996), *Colloquia et dictionariolum octo linguarum Latinae, Gallicae, Belgicae, Teutonicae, Hispanicae, Italicae, Anglicae, Portugallicae*, Viareggio-Lucca.
- Roeper, Vibeke en Diederick Wildeman (vertaling, inleiding en annotatie) (1997), *Om de Zuid. De Eerste Schipvaart naar Oost-Indië onder Cornelis de Houtman, 1595-1597, opgetekend door Willem Lodewycksz*, Nijmegen.

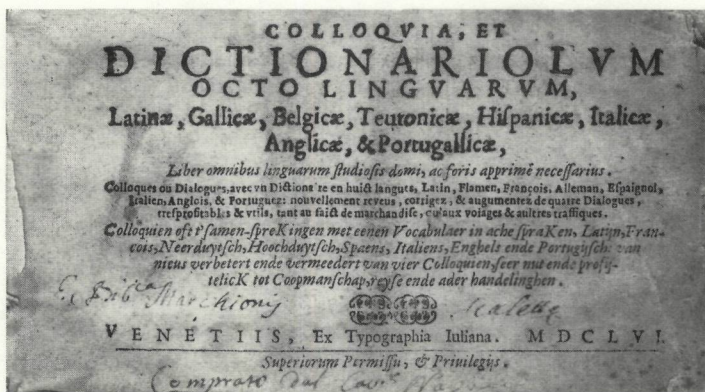
- Ronkel S. van (1946), *Maleis woordenboek*, 's-Gravenhage/Batavia, vijfde druk.
- Sijs, Nicoline van der (1999), 'Naar aanleiding van Noël van Berlaumont', in: *Meesterwerk* 16, 25-26.
- Sterkenburg, P.G.J. van (1981), *Een glossarium van zeventiende-eeuws Nederlands*, Groningen.
- Teeuw, A. (1990), *Indonesisch-Nederlands woordenboek*, Dordrecht/Providence.
- Unger, W.S. (1948), *De oudste reizen van de Zeeuwen naar Oost-Indië 1598-1604*, 's-Gravenhage (Werken uitgegeven door de Linschoten-Vereeniging 11).
- Verdeyen, R. (1925, 1926, 1935), *Colloquia et Dictionariolum septem linguarum, gedrukt door Fickaert te Antwerpen in 1616*, II 1925, I 1926, III 1935, 's-Gravenhage/Antwerpen.
- Verrept, S. (1983), 'Het verhaal van een wegbereider', in: *Een spyeghel voor G. Jo Steenbergen*, red. Fr. Daems en L. Goossens, Leuven/Amersfoort, 383-392.
- Vreese, Willem de (1897), 'Meurier', in: *Biographie Nationale de Belgique* (1866-1982), publiée par l'Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts, Brussel, deel XIV, kolom 700-763.
- Woordenboek der Nederlandsche Taal* (1882-1998), 's-Gravenhage/Leiden.
- Yule, Henry en A.C. Burnell (1994), *Hobson-Jobson. A glossary of colloquial Anglo-Indian words and phrases, and of kindred terms, etymological, historical, geographical and discursive*, second edition edited by William Crooke, Sittingbourne. [Herdruk van de uitgave uit 1903.]

DE HERUITGAVE VAN HET
TAALGIDSJE VAN NOËL VAN
BERLAIMONT

Colloquia, et
dictionariolum
octo linguarum,
Latinæ, Gallicæ, Belgicæ, Teutonicæ, Hispanicæ, Italicæ,
Anglicæ, et Portugallicæ

*Colloquia of gesprekken met een woordenlijst in acht talen,
Latijn, Frans, Nederlands, Duits, Spaans, Italiaans, Engels en
Portugees; opnieuw verbeterd en vermeerderd met vier colloquia,
zeer nuttig en voordelig voor handel, reis en andere zaken*

Venetië, uit de drukkerij van Julianus, 1656
Met toestemming van de overheid en met privilege

Illustratie 2.

Titelpagina van het achttalige taalgidsje uit 1656, gebaseerd op
de Vocabulare van Noël van Berlaimont.

[Latijns woord vooraf, waarvan de vertaling luidt:]

Het boek tot de kopers

U die van plan bent om ver van het eigen land te gaan reizen, en in andere landen te verblijven, om te leren in de landen van Europa wat de taal is, hoe de uitspraak is, om dan terug te keren naar de haardsteden van uw vaderland met een mond die weerklinkt van zoveel vreemde talen, zeg mij: wat dient het om u aan zulke zware arbeid te onderwerpen? De oorlogszuchtige Mars bliksemt, overal woedt de oorlog, duizenden gevaren ontstaan langs allerlei paden en wegen.

Daarom ben ik gekomen, als nieuwe onderwijzer in een achtvoudige kunst, deskundig in acht talen. Laat uw zorgen varen: ik zelf zal u thuis onderwijzen wat u moet leren in het buitenland. Geef mij uw aandacht: ik zal uw mond aanpassen aan de diverse uitdrukkingen: het buitenland zal verbaasd zijn over zulk toepasselijk taalgebruik.

En als het uw vaste voornemen blijft om buitenlandse volken te bezoeken, om tegelijkertijd zowel de gebaren als de passende zeden samen met de taal in te drinken of tijd te besteden aan loffelijke studies, gebruik mij dan als uw gids, laat mij vanaf het begin ervoor zorgen dat u de letters kunt verstaan en wat gezegd wordt kunt herhalen.

Ga naar Italië of naar het land van de machtige Spanjaard, als u naar het land der Engelsen gaat of de nooit in vrede levende Fransen, of het door de gevleugelde Zeus gedragen Duitse keizerrijk, of de Belgen die wonen in vriendelijke streken, of als u zin hebt om het Portugese land hier ver vandaan te bezoeken, ik zal u begeleiden in een land veilig van wegen: of het Vlaanderen is, of Duitsland of Frankrijk of Engeland, of Spanje, en dan zal ik u woorden geven met Italiaanse helderheid en sierlijkheid.

En dan, als er een gelegenheid is om te vertoeven onder de geleerden, en er een gelegenheid is om een andere stijl te gebruiken, dan zal uit een goddelijke ader de taal dagelijks voor mij gereed staan om Latijnse charme voort te brengen. Deze dingen [beloof ik u] als u mij nu uw welwillende aandacht en respect wilt geven, en als u in uw manier van spreken een bewonderenswaardige en gepaste elegantie wenst, krijgt u dankzij mij betere resultaten. Roem en eer zal er voor

u zijn onder bevriende gezellen, roem en eer onder de machthebbers,
ik zal altijd tot uw lof bijdragen, altijd een troost zijn in uw leven.

L.B.I.B.F.

[waarschijnlijk: Ludimagister Boon, Iacobi Boon Filius ofwel:
Meester Boon, zoon van Jacob Boon]

[Latijns woord vooraf, anoniem en gedateerd op november 1585; voorzover bekend dateert de eerste achttalige druk uit 1598, dus waarschijnlijk is het woord vooraf oorspronkelijk voor een zestalige druk geschreven. De vertaling luidt:]

Aan de welwillende lezer

Hoe groot het nut van dit boekje is, is gemakkelijk te beoordelen door al wie óf kennis bezit van verschillende talen óf door verschillende streken van onze aardbol gaat reizen. Daar ik nu van mening ben dat niemand zo zwak van intelligentie is dat hij het gebruik ervan niet begrijpt, denk ik dat zeer velen het warm zullen ontvangen, het zullen doornemen en het dag en nacht ter hand zullen nemen.

Immers wanneer, zoals vaak voorkomt, ouders hun kinderen willen wegsturen om de wetenschap, de gewoonten of het taalgebruik van vreemde landen te leren kennen, zie eens wat er te zeggen valt over het nut, om niet te zeggen de noodzaak, om dit boek binnen de ouderlijke muren te gebruiken om een perfecte kennis van verschillende talen te verkrijgen, door er dagelijks mee te oefenen.

Als ik de aantrekkelijkheid, de schoonheid, de deugd en de overige verdiensten ervan zou willen opsommen, dan had ik aan een dag niet genoeg. Daarom hebben wij in deze oefenzaal met dialogen zelf als een van de eersten ons in het zweet gewerkt om daarmee, zo fraai mogelijk vervaardigd en in verschillende talen uitgelegd, de mensen het licht te doen zien. Daardoor hebben wij geen middelmatige vruchten geoogst en geen geringe bijval voor de studie. Er zijn ook dialogen in zes talen verschenen achtereenvolgens zowel in Engeland als in België, die, als het mij geoorloofd is te zeggen, deels verminkt zijn, omdat natuurlijk daarin of het Engels of het Latijn, de belangrijkste taal van allemaal, ontbreekt: wij hebben het erg belangrijk gevonden om in dit gebrek te voorzien, en het werkje in alle delen volkomen te laten verschijnen.

Lezer, bezie deze dialogen in acht talen dus welwillend, en gebruik onze inspanning, waarvan u zult bemerken dat zij niet gering geweest is, te uwen nutte, bedien u ervan, doe er uw voordeel mee, en vaar wel. De Idus (13e) van november van het jaar 1585.

[Vanaf hier is de tekst in acht talen geschreven. Hieronder volgt een hertaling van de Nederlandse tekst, en om een indruk van de spelling, woordkeus, zinsconstructies en interpunctie van het origineel te geven, is van het 'Tot de lezer' tevens de letterlijke tekst uit 1656 afgedrukt, inclusief de drukfouten.]

Tot de lezer [hertaald]

Bemінде lezer, dit boek is zo nuttig en handig, en het gebruik ervan is zo nodig, dat ook geleerde lieden het nut ervan niet genoeg kunnen prijzen, want iedereen in Frankrijk of in de Nederlanden, in Spanje of Italië die hier handel drijft, heeft te maken met de acht talen die in dit boek beschreven en verklaard zijn. Want ieder die handel drijft, of aan het hof verkeert, of in het leger dient, of reiziger is, zou een taalmeester nodig hebben voor ieder van deze acht talen. Omdat wij dat inzagen, hebben wij tegen grote onkosten voor ons en tot groot voordeel voor u deze talen hier verzameld en in volgorde gezet, zodat u nu voortaan geen tolk nodig hebt maar zelf kunt spreken en zich kunt redden, en zodat u leert hoe vele volkeren zich uitdrukken. Wie heeft ooit met één taal de vriendschap van verscheidene volkeren weten te verkrijgen? Hoeveel mensen zijn er rijk geworden zonder de kennis van meerdere talen? Wie kan veel landen en steden regeren als hij naast zijn moedertaal geen andere taal spreekt?

Bemінде lezer, ontvang dit boek dus welwillend, want door dit boek kunt u acht verschillende talen leren. Als u het met verstand en vlijt leest, dan zal het voor u niet alleen nuttig, maar ook onmisbaar zijn. Als het u niet uitkomt het helemaal van buiten te leren, verzamel er dan uit wat u het hardste nodig hebt. Zodoende zult u met plezier en wat men noemt spelenderwijs vele talen leren. Aanvaard ons werk, dat wij voor uw eer en nut hebben gedaan, in dank. Wij beloven u dat wij, als wij merken dat het u bevalt, ons best zullen doen u verder te helpen.

Totten Leser [letterlijke tekst uit 1656]

Bemінде Leser, desen boeck is soo nut ende profijtlick, ende t'gebruyc vandien soo noodelick, dat sijn deucht ooc van geleerde lieden, niet om vol prijzen en is: want daer en is niemant in Vranerijck, noch in dese Nederlanden noch in Spaengien, oft in Italien, handelende in de laden van herwaerts ouer, hy en heeft van doen dese acht spraken die hier inne beschreven ende verclaert zijn: want t zy dat yemand coopmanschap doet, of dat hy int Hof verkeere, of dat hy den criich volcht, of dat hy een reysende man is, hy soude moeten hebben eenen taelmeester, om eenighe van dese acht spraken, Dwelck wy aensiende, hebben tot onsen grooten cost, ende tot wven grooten voordeel, de selve spraken hier alsoo by een vergadert ende in orden gestelt, soo dat ghy van nu voorraen niet en sult behoeven een iaelspreker, maer suttse mogen by u selven spreken, en u daer mede behelpen ende kennen de maniere van pronuncieren van veelderley natien. Wy heefter oyt connen vercrijghen met een sprake de vrient-schap van verscheyden natien? Hoe veel isser rick gheworden sonder kennisse van menigerhande spraken vvie can veel regeeren Landen en Steden, ende gheen talen buyten siin moederlicke tale wetende? Want di alsoo is bemінде Leser, soo wiltdesen boeck bliidelick onfangien: door welcken ghy cont ghecome aen de kenuisse van acht diversche spraken: den welchen, indien ghy hem leest met verstant ende neersticheyt, ghy sulte bvinden dat hy u sal wesen niet allen profijtlich maer oock seer nootsakelich. Indien dat u niet gheleghen is geheel van buyten te leeren. soo raepter uyt t'ghene dat gy meest van doen hebt: Twelck doende, soo suldy moghen met geneuhte. en de in maniere van spreken, al spelende gheraken aen kennisse van menigherhande spraken Wilt dan in dancke nemen desen onsen arbeyt, dwelck wy ghedaen hebben tot uwer eeren ende profijt, u belouende, dat indien wy den selven beuinden uaenganaem te zyn, wy sullen alle tijt neersticheyt doen om u in desse te voorderen.

Inhoudsopgave

Dit is een heel nuttig boek om Nederlands, Engels, Duits, Latijn, Frans, Spaans, Italiaans en Portugees te leren lezen, schrijven en spreken; het bestaat uit twee delen. Het eerste deel is onderverdeeld in acht hoofdstukken, waarvan zeven met gesprekken tussen personen.

Het eerste hoofdstuk is een maaltijd met tien personen, en bevat veel gewone gesprekken zoals men die aan tafel voert.

Het tweede hoofdstuk gaat over kopen en verkopen.

Het derde hoofdstuk is om een schuld te vorderen.

Het vierde hoofdstuk leert om naar de weg te vragen, en andere algemene zinnen.

Het vijfde hoofdstuk bestaat uit gewone gesprekken in een herberg.

Het zesde hoofdstuk handelt over wat men zegt bij het opstaan.

Het zevende hoofdstuk geeft zinnen over de handel.

Het achtste hoofdstuk leert hoe men brieven, overeenkomsten, schuldbrieven en kwitanties moet opstellen.

Het tweede deel bevat veel eenvoudige woorden, die men dagelijks nodig heeft bij het spreken, gezet in alfabetische volgorde.

L A T I N.	F R A N Ç O I S.	F L A M E N.	A L L E M A N.
G. Heusamice, hic erit fidei sicut mens. M. Hocine fateri? verum ne dicit hic amice? viline fidei ubere pro isto? F. Etiam quantum tibi debet? M. Decem libras Flandricas G. Quid hoc tantumne est? non est tantum. M. Certè est. G. Non est pro fructu, iureiurando affirmavero non esse tantum. M. Quantum igitur est? G. Non plus nouem libras, id tu mihi ipse ism modo dixisti. M. Egone tibi dixi? non dixi. G. Certo dixisti.	G. Venez ça à mon amy, c'est homme demeuré plège pour moy. M. Era il cela? est il vray mon amy? voulez vous demeurer plège pour cest hō me ey. F. Ouy, combien est ce qu'il vous doit? M. C'est dix livres de gros. G. Comment est ce tant? ce n'est pas tant. M. Si est. G. Non est certes, je iuray bien que ce n'est pas tant. M. Combien est ce donc? G. Cent si non plus que neuf livres, vous m'avez le m'avez tout maineaur dit. M. Le vous-ye dit? non ay. G. Si venez.	G. Coet hier mijn vrient, desen man far biljven borgh voor my. M. Sal by dat sloet ist waer mijn vrient? wildy borghblijven voor desen man? F. Ich heb veel ist dat by sculdich ist. M. Thien poent groot. G. Hoel ist fo veel? ten is foo veel oies. M. Tis ymmet. G. Ten is freeckor, ick sal sweren dat foo vell niet en is. M. Hoe veel ist dat? G. Ten is niet meer, dan neghen poent, ghy hebber my selve aut terfont gheseyt. M. Hebbe ick u geseyt? ickan hebbe. G. Ghy hebt ymmers.	G. Coet hier mein freind, deser man wird für mich bürg werden. M. Horet ihr? ist waer mein freind? wollt ihr bürg werden vor desen man? F. Ja, wie viel ist er euch schuldich? M. Zehen pfundt gros. G. Wieviel so viel, es ist nicht so viel. M. Es ist furwar nit, ich wil wol schweren das es nit fo viel ist. M. Wie viel ist es dan? G. Es ist nicht mehr dan neun pfundt, das habt ihr mir selbst iet zuand gesagt. M. Hab ichs euch gesagt? nien ich gewislich G. Ihr habts wachlich gesagt. H. Venid

E S P A Ñ O L.	I T A L I E N.	A N G L O I S.	F O R T V G V E Z.
C. Venid aca amigo mi o este hombre que dara fador por mi. M. Haralochy es verdad amigo? queroys quedar fador por este hombre? F. Señor si, quanto co- lo que es deue? M. Son diez libras de guelfos. G. Como es tanto? no es tanto. M. Si es. G. No es por cierto, yo jurate bien que no es tanto. M. Pues quanto es? G. No es mas de nueve libras, vos me lo aueys mismo agora dicho. M. Yo os lo dixè no he. G. Si a dices.	G. Venite qua amico, questo huomo resterà sicurità per me. M. Farè gli questio- s vervo amico? volere restare sicurità per questo huomo? F. Messer si quanto quel che vi addebe. M. Dixi iro di grossi. G. Come è tanto? non è tanto. M. Si è. G. Non è, ard rei a giurare che non è tanto. M. Quanto è dunque? G. Non è più di nove lire, voi medesimo me lo dicesti hora. M. Ve l'ho io detto? non già. G. Si habete.	G. Com herber my friend this man shal bide iuretie for mee. M. Will here do that it is true my friend? will you bide suretie for this man? F. Yes, how much is it that he oweth you? M. It is ten poundes penish. G. How? is it so much? it is not so much. M. But it is. G. It is not true, I dare to sware that it is not so much. M. How much is it then? G. It is no more then nine poundes, you have your self told it mee even now. M. Have I told you so? I have not. G. You have vosself that,	G. Vinde ca meu amigo, este homem que dara fador por mi. M. Falo ha elle? he verda de amigo? quero's que da fador por esse homem? F. Senhor si, quanto he o que vos deue? M. Son dez libras de grossos. G. Como? he tanto? naon he tanto. M. Si he. G. Naõ he por certo, eu jurarey bem que naõ he tanto. M. Pou quanto he? G. Naõ he mais de noz libras, vos mo aueys mismo agora dito. M. Eu vo lo disse naon he? G. Si dixerdes.

Illustratie 3.

Een voorbeeldpagina van een dialoog in acht talen uit
het taalgedsje uit 1656.

Het eerste deel

1. Een maaltijd met tien personen

namelijk Herman, Jan, Maaïke, David, Peter, Frans, Rogier, Tanneke, Hendrik en Lucas

[Maaïke en Peter zijn de ouders van Jan en Frans, Herman is een vriend van Jan, David is de neef van Peter en dus de oom van Jan en Frans, Rogier en Tanneke zijn gasten, en Hendrik en Lucas zijn bedienden die een boodschap komen brengen.]

HERMAN. God geve je een goede dag, Jan.

J. God geve jou ook een goede dag, Herman.

H. Hoe gaat het?

J. Het gaat goed, Goddank. En met jou, Herman, hoe is het met jou? Goed?

H. Met mij gaat het ook goed. En hoe gaat het met je vader en je moeder?

J. Goddank gaat het goed met hen.

H. Waarom ben je zo vroeg op?

J. Is het dan nog geen tijd om op te zijn?

H. Eet je nog niet? Heb je nog niet ontbeten?

J. Nee, nog niet, het is nog te vroeg. En jij, heb jij ontbeten?

H. Ja, een uur geleden, waarom zou ik zo lang niet eten? Waar kom je vandaan?

J. Waar ik vandaan kom? Ik kom van school, uit de kerk, van de markt.

H. Waar ga je naartoe?

J. Ik ga naar huis.

H. Hoe laat is het?

J. Het is bijna twaalf uur.

H. Is het al zo laat?

J. Ik moet weg, anders wordt mijn moeder boos. Adieu, Herman.

H. Heb je zo'n haast? Heeft onze meester niet naar mij gevraagd?

J. Ik heb het niet gehoord. Ik kan niet langer treuzelen, dag, ik ga.

H. Ga met God.

- J. God geve u een goede avond, moeder en u allen.
M. Jan, waar kom je vandaan? Waar ben je zo lang geweest? Waarom kom je zo laat? Is dat wel goed? Ik had je gevraagd om vier uur te komen en het is nu bij zessen. Vertel me waar je geweest bent, want de school is allang uit, dat weet ik zeker. Ik zal het je meester vertellen.
- J. Neemt u me niet kwalijk, ik kom direct uit school, ik wist niet dat het zo laat was. Ik heb nergens getreuzeld, u kunt onze meester vragen of dat waar is.
M. Dat zal ik doen, ik wil de waarheid weten. Vooruit, dek de tafel en haast je zeer.
- J. Goed moeder, dat zal ik doen. Waar is het tafellaken?
M. Het tafellaken is daarbinnen, op het dressoir. Zet het zout het eerst klaar, kun je dat niet onthouden? Ik heb het je al meer dan twintig keer gezegd en je leert het niet, het is een grote schande. Ga borden, bekers en servetten halen.
- J. Goed moeder, waar zijn ze?
M. Jij kunt niets vinden: daar zijn ze. Heb je niet goed gekeken? Ga brood halen.
- J. Goed, geef me geld. Voor hoeveel zal ik kopen?
M. Koop maar voor twee stuiver: voor één stuiver witbrood en voor één stuiver bruinbrood, van ieder evenveel, en neem vers brood.
- J. Goed, ik ga. Hier is brood, moeder.
M. Dat heb je goed gedaan. Ga nu hout halen om vuur te maken, ga de messen slijpen, giet water in de waskom, en hang een witte handdoek op. Steek het vuur aan, je vader komt, en je oom David is bij hem. Ga ze tegemoet, neem je pet af en maak een nette buiging.
- J. Goed moeder, ik ga. Welkom, vader en u allen.
D. Peter, is dat je zoon?
P. Ja, het is mijn zoon.
D. Het is een aardig kind, God geve hem voorspoed.
P. Ik dank je, neef.
D. Gaat hij niet naar school?
P. Ja, hij leert Frans spreken.
D. Werkelijk? Dat is heel goed. Jan, kun je goed Frans spreken?
J. Niet heel goed, oom, maar ik leer het.
D. Waar ga je op school?

- J. In de Lommerdstraat.
 D. Ga je al lang naar school?
 J. Ongeveer een half jaar.
 D. Leer je ook schrijven?
 J. Ja, oom.
 D. Goed zo, doe altijd goed je best.
 J. Ja oom, als het God behaagt.
 M. Welkom, neef.
 D. Ik dank je, nicht.
 M. Neef, wil je daar blijven? Waarom kom je niet binnen? Kom je warmen, dan gaan we eten.
 D. Denk je dat ik het koud heb? Dat zou een schande zijn.
 M. Neef, hoe is het met je?
 D. Goed, Goddank.
 M. Waar is mijn nicht? Waarom heb je mijn nicht niet meegebracht?
 D. Zij is ziek.
 P. Echt waar? Is ze ziek? Wat heeft ze?
 D. Ze heeft koorts.
 M. Heeft ze die al lang?
 D. Ongeveer acht dagen.
 M. Dat wist ik niet. Ik zal haar morgen gaan bezoeken, als God het wil. Frans, breng een stoel voor je oom. Neef, kom bij het vuur. Frans, ga eens naar de deur, er klopt iemand, kijk eens wie dat is. Het zal Rogier zijn.
 F. Goed moeder, ik ga. Wie is daar?
 R. Het is een vriend, doe de deur open.
 F. Bent u het, Rogier?
 R. Ja, ik ben het. Is je vader thuis?
 F. Ja, en mijn moeder ook. Kom binnen, ik zal mijn vader zeggen dat u er bent.
 P. Frans, maak alles klaar om te gaan eten.
 F. Vader, alles is klaar, u kunt gaan eten, als u wilt.
 P. Ik kom direct. Roep de kinderen.
 F. Goed vader. Jan, waar ben je? Je moet komen eten, waar blijf je? Wat doe je daar?
 J. Wat moet ik doen? Ik ben hier bezig.
 F. Weet je niet dat we gaan eten? Kom bidden.

J. Goed, ik kom.

P. Jan, waarom kom je niet, moeten we je roepen? Breng de stoelen hier.

M. Peter, laten we gaan zitten, het is tijd.

P. Dat is goed.

M. David, ga jij daar zitten.

D. Word niet boos, maar dat doe ik niet, laat Peter daar alstublieft zitten.

M. Peter is niet gewend daar te zitten, hij moet hier zitten, dit is zijn plaats. Jan, smeeek Gods zegen af.

J. Goed moeder. God zegene u, vader, moeder en alle aanwezigen.

M. Frans, breng ons het eten, breng de sla en het gezouten vlees, schenk ons te drinken in, schenk je oom in en dan rond. Frans, kom bij ons zitten. Jan, ga de soep voor je broer halen, en maak de rest klaar. Ga snel.

J. Broer, neem je soep. Heb je te veel?

F. Ja, ik heb te veel.

J. Eet niet alles, laat wat te veel is staan.

P. Waarom eet je je soep niet terwijl hij warm is?

F. Hij is nog te warm.

M. Jan, breng het brood eens hier. Rogier heeft geen brood: haal een bord en breng de mosterd hier.

P. Geef mij de bierpot.

R. Pak hem maar, hou hem goed vast.

P. Laat maar los, ik heb hem vast.

M. Peter, drink niet direct na je soep, want dat is ongezond. Eet eerst een beetje voordat je drinkt. Peter, snij wat vlees voor me af, snij ook wat brood. Snij ook wat eten voor Frans, hij heeft niets te eten.

P. Moet ik hem bedienen? Kan hij zichzelf niet bedienen? Snij het zelf, je bent groot genoeg, help jezelf, want ik ga je niet bedienen, ik bedien niemand behalve mezelf.

M. Geef hem te eten, want hij is verlegen. Hij durft niet te eten, dat zie ik wel.

P. Goed, neem maar, breng hier wat anders.

J. Het is nog niet klaar.

M. Kijk of de pasteien en taarten zijn gebracht. Ga het gebraad halen en schenk hier wijn in, schenk het voor je vader in, schenk de beker

vol, schenk het niet zo vol, zie je niet wat je doet? Je knoeit. Rogier heeft geen wijn, zie je dat niet?

J. Maak daar plaats om de schotels neer te zetten.

M. Nu heet ik iedereen welkom.

T. Er is hier veel te eten, je hebt te veel kosten gemaakt.

M. Zeker niet, het spijt me dat er niet meer is, maar jullie moeten het maar dulden.

T. Dat is goed gezegd.

M. Peter, snij dit schouderstuk aan, breng de radijsjes, wortels en kappertjes hier, geef David een stukje van het hazenvlees en van het konijnenvlees. Snij de patrijzen aan, je bedient ons niet. Tast allen toe, alstublieft.

R. Er is voldoende om toe te tasten.

P. Jan, schenk ons iets te drinken in.

J. Er is geen wijn meer.

P. Ga nieuwe halen. Wat vinden jullie van deze wijn?

D. Ik vind hem goed.

P. Zullen we dezelfde halen?

D. Alsjeblieft.

J. Waar moet ik hem halen?

P. Waar je deze hebt gehaald. Of haal ze op de markt in de Witte Lelie, of waar je wilt.

J. Hoeveel zal ik meenemen?

P. Breng twee potten of drie pinten. Ga snel, en kom snel terug.

J. Ik ga onmiddellijk, vader.

M. Frans, sta op en bedien de tafel. Kijk of er niets ontbreekt. Willen jullie nog meer eten? Zeg het eerlijk.

F. Ik niet, moeder, ik heb genoeg gegeten, God zij geloofd.

M. Drink dan nu. Is er nog bier in je pot?

F. Ja, moeder, ik heb nog genoeg.

M. Zo niet, ga het dan halen.

T. Klopt er niet iemand aan de deur? Ga eens kijken.

F. Is daar iemand?

H. Ja, doe open, ik sta hier al langer dan een half uur.

F. Wat wilt u?

H. Goedenavond, vriend, is de heer des huizes thuis?

F. Ja. waarom? Wilt u hem spreken?

H. Ja, waar is hij?

F. Hij zit aan tafel. Wilt u iets? Ik zal de boodschap wel doorgeven. Wie zal ik zeggen dat er naar hem vraagt?

H. Ik moet hem zelf spreken. Zeg hem dat ik de bediende van zijn oom ben, of zeg hem dat ik van zijn oom kom.

F. Goed, ik zal het hem zeggen, wacht hier even. Vader, er is hier een man die u spreken wil.

P. Wie is het?

J. Ik ken hem niet, vader. Hij zegt dat hij van mijn oom komt.

P. Vraag hem wat hij wil.

J. Hij zegt dat hij u spreken moet.

P. Goed, laat hem binnenkomen.

F. Mijn vriend, kom binnen.

H. Wie zijn er daar binnen? Zijn er veel mensen?

J. Nee, drie of vier.

H. God zegene u allen.

P. Welkom, Hendrik, wat voor goeds kom je brengen?

H. Peter, mijn meester heeft mij hierheen gestuurd om u te vragen of u morgenmiddag met hem wilt eten.

P. Hoe gaat het met mijn oom?

H. Het gaat hem goed, Goddank.

P. En met zijn gezin?

H. Het gaat hun allen goed.

P. Dat hoor ik graag. Maar je moet hem zeggen dat ik hem hartelijk bedank, maar dat ik onmogelijk 's middags kan komen, omdat ik vier dagen geleden al ben uitgenodigd. Anders zou ik graag gaan. Maar ik zal zeker morgen na de middag bij hem komen.

H. Goed, ik zal het hem zeggen. God geve u een goede nacht.

P. Wacht, Hendrik, drink nog wat voor je gaat.

H. Ik heb geen dorst, ik dank u.

P. Wacht, je moet één beker drinken.

H. Ik moet gaan.

M. Is Jan nog niet terug? Waar blijft hij zo lang?

F. Hij komt.

P. Jan, hoe komt het dat je zo lang weggebleven bent?

J. Ik kon niet eerder komen, vader. Er was veel volk, ik heb het hele stuk gerend.

- M. Goed, schenk de wijn in.
- P. David, proef jij of hij goed is.
- D. Dat zal ik doen, schenk maar in. De vorige was beter.
- R. Nee, volgens mij is deze beter.
- M. Tanneke, jij bent niet vrolijk. Waarom zeg je niets?
- T. Wat moet ik zeggen? Je kunt beter zwijgen dan kwaadspreken. Ik kan niet goed Frans spreken, daarom zwijg ik.
- M. Wat zeg je? Je spreekt net zo goed als ik, zelfs beter.
- T. Niet waar, dat zou ik wel willen, dat zou me twintig gulden waard zijn.
- M. David, je eet niet. Snij een stukje voor me af. Dit heeft te lang gekookt, en dat is te kort gebraden, nietwaar?
- D. Dat geloof ik ook.
- T. Rogier, leen me alsjeblieft je mes.
- R. Hier, maar geef het me terug als je hebt gegeten.
- T. Als ik het je niet teruggeef, moet je het me niet meer lenen.
- R. Zeker niet.
- T. Het is een goed mes, hoeveel heeft het gekost?
- R. Het heeft me drie stuivers gekost.
- T. Dat is goedkoop. Geef het mij voor dezelfde prijs, ik zal je het geld teruggeven.
- R. Daar ga ik mee akkoord.
- M. Rogier, je eet niet, ik geloof dat je iets dwarszit. Help jezelf, ben je verlegen?
- R. Eet ik niet goed? Ik eet meer dan ieder ander aan deze tafel.
- M. Niet waar.
- T. Je eet zelf niet.
- M. Ik heb allang gegeten.
- P. Laten we des te beter drinken nu we weinig te eten hebben.
- T. Wat zeg je? Is er niet genoeg te eten? Er is genoeg voor twintig personen, je hebt te veel kosten gemaakt.
- P. Niet waar. Ik drink op jullie gezondheid en ik vraag jullie op alle aanwezigen en in de eerste plaats op je buurman te drinken. Willen jullie mijn toast beantwoorden?
- T. Ja, van ganser harte, als het God belieft. Kom, drink, je hebt je beker niet leeggedronken. Ik zal je nog eens volschenken.
- P. Waarom zou je dat doen? Heb ik het niet leeggedronken? Hoe-

veel is er over? Ik zal het leegdrinken. Kijk, nu is het op. Toost op mij, je probeert mij alleen maar voor de gek te houden.

T. Ik kan dit niet opdrinken, ik heb te veel.

P. Waarom kun je dat niet? Ik heb het wel opgedronken.

T. Jij had niet zo veel als ik, jouw beker was niet vol.

P. Jawel, hij was vol.

T. Niet waar.

P. Wel waar, maar mijn beker is groter dan de jouwe.

T. Laten we ruilen.

P. Dat is goed, geef me jouw beker.

T. Nee, ik houd de mijne, jij moet de jouwe houden.

P. Drink dan.

T. Zo dadelijk. Kijk nu of hij niet leeg is.

M. Ja, waarom moeten we het je zo vaak vragen? Op wie heb je gedronken? Drink eens op mij. Ben je boos op mij?

T. Waarom zou ik boos op je zijn?

M. Omdat je niet op me drinkt.

T. Ik heb op je gedronken.

M. Ik heb het niet gehoord. We hebben genoeg gedronken, we moeten ook eten. Ik heb erge honger. Snij een stuk vlees voor me af.

T. Heb je geen handen?

M. Jawel, maar ik kan niet goed bij de schotel.

P. Goed, ik zal je bedienen. Heb je genoeg?

M. Ik heb nog niets.

P. Hier, heb je nu genoeg?

M. Kijk wat hij me geeft. Wat kan dat helpen? Houd het maar, en eet het zelf. Rogier, snij eens een stukje van dat schouderstuk af.

R. Goed, alsjeblijft.

M. Dankjewel.

P. Jan, breng brood en schenk wijn in. Schenk iedereen in.

M. Er wordt geklopt, hoor je het niet, Jan?

J. Ik ga, moeder. Het is Lucas, de bediende van André.

M. Wat wil hij van me?

J. Hij brengt iets.

M. Werkelijk? Laat hem binnenkomen.

J. Lucas, kom binnen.

L. God zegene u allen.

- P. Ben je daar, Lucas?
- J. Ja, Peter.
- P. Wat voor nieuws heb je?
- L. Niet veel, Peter.
- P. Hoe gaat het met je meester?
- L. Het gaat hem goed, Peter, hij wenst u goedenacht en hij beveelt zich aan in uw gunst, en hij zendt u dit in de hoop dat u het van harte wilt aannemen. En dat u niet alleen het kleine geschenk wilt aannemen, maar ook zijn goede wil, want hij stuurt het u als teken van liefde. Neem het daarom in dank aan.
- P. Je moet je meester bedanken en hem zeggen dat ik het waardig zal zijn, als het God belieft.
- L. Goed, Peter.
- P. Schenk Lucas iets te drinken in, en licht hem bij.
- L. Goedenavond, Peter en u allen.
- P. Goedenavond, Lucas, heb je iets gedronken?
- L. Ja, Peter.
- M. Jan, snuit de kaars en kijk of de rest klaar is. Haal dit weg en breng wat anders. Breng schone borden en breng ons het fruit en de kaas.
- F. Hier is het allemaal, vader.
- P. Haal die schotel weg.
- T. David, drink eens op mijn gezondheid.
- D. Dat zal ik graag doen, ik drink heel graag op je.
- T. Moge het je wel bekomen. Ik aanvaard het graag, ik zal met je toosten.
- D. Rogier, heb je nog nieuws?
- R. Nee, ik hoor alleen dat alles goed is.
- D. Spreekt men niet over vrede?
- R. Daar weet ik niets van, ik geloof dat de vrede nog ver te zoeken is.
- D. Heb je niet gehoord dat de koning van Frankrijk de strijd tegen de Spanjaarden verloren heeft?
- R. Dat heb ik wel horen zeggen, maar er wordt zoveel gelogen dat je niet weet wat je moet geloven. Men zegt veel wonderlijke dingen, maar God alleen weet wat er zal gebeuren.
- D. Wat je zegt is waar.
- R. Als we vrede met hem zouden willen, zou de oorlog niet lang duren.

- D. Dat is zeker waar. Jan, haal dit alles weg en kom dank zeggen.
- J. Ik kom, vader. *De tali convivio* [voor deze maaltijd], etcetera. Moge het u wel bekomen, vader en moeder en u allen.
- P. Laten we na het dankgebed drinken.
- R. Dat is goed gezegd, maar we moeten ook het tweede dankgebed zeggen. Peter, hoeveel wijn hebben we gehad? Wij willen de wijn betalen.
- P. Absoluut niet, jullie betalen niets. Voor eens en altijd: ik was in staat jullie te eten te geven; dan zal het me ook wel lukken jullie te drinken te geven.
- R. Hoezo? De wijn is nu duur.
- P. Je hoort wat ik zeg.
- D. Goed dan, wij danken je. Dan moeten we tonen dat we het waard zijn.
- M. Dat hebben jullie allang getoond.
- P. Ik dank jullie ook dat jullie gekomen zijn. Frans, breng brandhout en maak een goed vuur, zodat we ons kunnen warmen.
- F. Het vuur is aangestoken, vader.
- D. We hebben het niet koud, we moeten weggaan, want het is tijd.
- M. Waarom heb je haast?
- T. Het is al tien uur.
- M. Zo laat is het nog niet.
- R. Jawel.
- M. Jan, haal de lantaarn.
- D. We hoeven de lantaarn niet, het is helder weer, we hebben hem niet nodig.
- H. God geve u een goede nacht.
- P. Moge God je hetzelfde geven.

2. Om te leren kopen en verkopen

Lijntje, Margriet en Daniël

[*Lijntje (ofwel Cathelijne) en Margriet zijn verkoopsters, Daniël is een klant.*]

- L. God geve u een goede dag, mevrouw en u allen.
- M. U ook, mevrouw.
- L. Wat doet u hier zo vroeg in de kou? Bent u al lang hier?

M. Ongeveer een uur.

L. Hebt u vandaag veel verkocht?

M. Wat zou ik zo vroeg verkocht hebben? Ik heb nog geen handgift [eerste verdienste van de dag] ontvangen.

L. Ik ook niet.

M. Heb goede moed, het is nog vroeg. God zal ons wel enkele koop-
lui zenden.

L. Ik hoop het. Daar komt er een, hij moet hier komen. Vriend, wat wilt u kopen? Kom hier, wilt u iets kopen? Kijk of ik iets heb dat u bevalt. Kom binnen, ik heb hier goed laken, allerlei soorten goed linnen laken, goed zijden laken, kamelot [weefsel], damast, fluweel. Ik heb ook goed vlees, goede vis en goede haring. Hier is goede boter, en hier zijn ook allerlei soorten goede kaas. Wilt u een goede muts kopen? Of een goed boek in het Frans? Of in het Nederlands? Of in het Latijn? Of een schriftje? Koop iets. Kijk wat u wilt kopen, ik zal het u goedkoop geven. Zeg wat u hebben wilt, dan zal ik het u laten zien, het bekijken kost u niets.

D. Hoeveel moet ik betalen voor een el van dit laken?

L. U moet er vijf schelling [munt] voor betalen.

D. Hoeveel kost een el van dit laken?

L. Dat kost u twintig stuivers.

D. Hoeveel is een pond van deze kaas?

L. Per pond een stuiver.

D. Wat kost een pot [maat] van deze wijn?

L. Per pot drie stuivers.

D. Hoeveel vraagt u per stuk?

L. Ik vraag er ronduit gezegd vijf gulden voor.

D. Wat moet ik hiervoor geven? Maar overvraag me niet.

L. Nee, ik zal u zeker niet overvragen, ik zal het u ronduit zeggen, u moet er zeventienhalve stuiver voor betalen, als u het wilt.

D. Dat is veel te veel.

L. Zeker niet. Hoeveel biedt u ervoor? Doe mij een bod. Ik zal het niet geven voor wat u mij biedt. Doe mij een bod.

D. Wat moet ik daarop bieden? U hebt mij een te hoge prijs gevraagd.

L. Niet waar. Maar het is niet gezegd dat ik het niet voor minder zal verkopen dan ik gezegd heb. Zeg me wat u ervoor wilt geven.

- D. Ik wil er twaalf stuivers voor betalen.
- L. Voor die prijs is het niet te koop, dan lijd ik verlies, u biedt te weinig. Ik heb wel andere die ik u kan geven voor die prijs, maar die is niet zo goed als deze. Ik zal u laten zien wat ik kan geven voor een lagere prijs. Maar het is niet altijd goed gedaan om de laagste prijs te nemen, u doet er beter aan te kopen wat goed is. Al was u mijn broer, dan nog kon ik u niets beters geven.
- D. Wilt u mijn geld hebben?
- L. Niet op die manier.
- D. Ik geef u er nog tweeënhalve stuiver bij.
- L. Ik doe het niet, ik zou erop verliezen.
- D. Ik kan niet meer betalen.
- L. Goed, God zij met u, ga ergens anders kijken of u een betere koop kunt sluiten. U zult het nergens voor minder krijgen. Ik kan het u net zo goedkoop geven als een ander, maar ik wil er niet op verliezen. Ik geef het u bijna voor de prijs die het mij gekost heeft, ik moet wat verdienen, ik zit hier niet om niets te verdienen, ik moet ervan leven. U weet wel dat alles duur is, de een moet het voorbeeld van de ander volgen. Als u geen vijftien stuivers wilt geven, dan kan ik u niet helpen. U bent te zuinig.
- D. Dat ben ik zeker.
- L. Men kan aan u niet verdienen, als iedereen zo zuinig was als u, dan zou ik mijn winkel wel kunnen sluiten, want ik zou het brood dat ik eet, niet verdienen.
- D. Dat zegt u.
- L. Het is echt waar.
- D. Nog één woord.
- L. Goed, zeg maar.
- D. Ik zal u nog één stuiver erbij geven, meer niet. Meer kan ik niet geven, anders word ik uitgelachen.
- L. Dat betekent niets, ik word ook uitgelachen als ik het voor minder verkoop. Kijkt u op een stuiver meer? Het is een schande dat u me zo lang om een stuiver lastigvalt. Wat maakt u een of twee stuivers uit?
- D. Ja, wat u zegt klopt, hier een stuiver en daar een stuiver is twee stuivers. Goed, krijg ik het?
- L. Niet voor die prijs.

- D. Vaarwel, ik ga.
- L. God zij met u. Kom hier, neem het, ik kan mijn handgift [eerste verdienste] niet laten lopen. Het is te goedkoop.
- D. Dat zegt u, ik zeg dat het te duur is. U hebt mij overvraagd.
- L. Ik zeg de koop af als u niet tevreden bent.
- D. Ik zou me ervoor schamen als ik niet tevreden was. Houd uw geld maar. Hoeveel moet u hebben?
- L. Dat weet u wel, dertienenhalf pond, nietwaar.
- D. Goed, pak aan, geef me tien stuivers terug.
- L. Ik heb geen kleingeld. Voor hoeveel geeft u mij dit?
- D. Voor vier schelling en zes penningen.
- L. Voor die prijs neem ik het niet aan, zoveel is het niet waard.
- D. Jawel, vraag maar na.
- L. Geef me ander geld, ik kan dit niet wisselen.
- D. Goed, ik maak het goed met u. Als u het niet kunt wisselen, geef het me dan terug, dan geef ik u ander geld. Pak aan, dit is ander geld.
- L. Nu ben ik tevreden. Wilt u dat het gebracht wordt? Ik zal het laten brengen. Pak dit, knecht, en ga met hem mee.
- D. Dat is niet nodig, ik zal het zelf dragen. Dag mevrouw.
- L. Hartelijk dank, vriend. Als u iets nodig hebt, kom dan naar mij, ik zal het u goedkoop geven.
- D. Goed, mevrouw, dat doe ik graag. God zij met u.

3. Om een schuld te vorderen

Morgant, Gautier en Ferdinand

[Morgant is de schuldeiser, Gautier is de schuldenaar en Ferdinand is de borg.]

- M. Goedendag, mijn vriend.
- G. U ook.
- M. U weet wel waarom ik hier kom, nietwaar?
- G. Nee, zeker niet.
- M. Weet u dan niet wie ik ben? Kent u mij niet?
- G. Nee, wie bent u?
- M. Bent u vergeten dat u laatst met mij handel hebt gedreven?
- G. Dat is waar.
- M. Wel, wanneer krijg ik mijn geld?

G. Ik heb nu echt geen geld, al het geld dat ik heb, heb ik uitgegeven, u moet nog acht dagen geduld hebben.

M. Ik kan niet langer wachten. Ik wil betaald worden, ik heb genoeg gewacht: zorg dat ik het geld krijg, of ik laat u arresteren, of geef mij borg.

G. Hoeveel ben ik u schuldig?

M. Dat weet u wel.

G. Ik ben het zeker vergeten: ik heb het opgeschreven maar ik weet niet waar.

M. U bent mij tien pond, vier schelling schuldig, nietwaar? Is het niet zo?

G. Ik geloof zeker dat het zo is.

M. U had mij beloofd twee maanden geleden geld te geven, dat weet u wel, maar u hebt uw belofte niet gehouden.

G. Dat is wel waar, maar ik heb geen geld kunnen krijgen van degenen die bij mij in het krijt staan.

M. Daar heb ik niets mee te maken, zorg ervoor dat ze u betalen.

G. Ja, maar als ze geen geld hebben, hoe moet ik er dan voor zorgen dat ze betalen? Ik moet wel wachten tot ze het hebben; men moet niet zo streng zijn, we behoren mededogen met elkaar te hebben, zoals God ons heeft bevolen.

M. Dat is wel waar, maar ik heb lang genoeg gewacht, ik kan niet langer wachten, want degenen die ik schuldig ben, willen ook niet langer wachten: anders zou ik wel wachten.

G. Kom mee, ik zal u betalen, of ik zal u borg geven.

M. Nou vooruit, ik ga akkoord. Goed, wat zegt u?

G. Kom hier, vriend, deze man zal voor mij borg staan.

M. Zal hij dat doen? Is dat waar, vriend? Wilt u borg staan voor deze man?

F. Ja, hoeveel is hij u schuldig?

M. Tien pond groten [een munt].

G. Wat? Is het zo veel? Zo veel is het niet.

M. Jawel.

G. Zeker niet, ik zou zweren dat het niet zo veel is.

M. Hoeveel is het dan?

G. Het is niet meer dan negen pond, dat hebt u mij zelf net gezegd.

M. Heb ik dat gezegd? Dat heb ik niet.

G. Dat hebt u wel.

M. Wel, zo zij het dan. Ik geloof nochtans dat het tien is, maar ik ga akkoord, omdat u zegt dat het niet meer is. Wanneer zal ik worden betaald?

G. Binnen tien dagen.

M. Ik ga akkoord, maar houd uw woord.

G. Dat zal ik doen, zonder mankeren.

F. Indien hij u niet betaalt, zal ik u betalen.

G. Ik ga akkoord, adieu.

F. Adieu, mijn vriend.

4. Om naar de weg te vragen, en andere algemene zinnen

[A en B zijn de kooplieden Simon en Robrecht, C is een schaapherderin.]

A. God behoeve u, meester Robrecht.

B. Meneer, God geve u een goed leven.

A. Hoe gaat het met uw gezondheid, sinds ik u voor het laatst zag?

B. Zo zo.

A. Ik geloof dat het niet zo goed met u gaat als vroeger.

B. Waaraan merkt u dat?

A. Aan uw gezicht, dat zo bleek is.

B. Ik heb vijf of zes hevige koortsen gehad, die mij zeer verzwakt hebben, en mij al mijn eetlust ontnomen hebben.

A. Dat is een nare ziekte. Waarheen rijdt u zo kalmpjes?

B. Naar Antwerpen, naar de Pinkstermarkt.

A. Ik ook. Als u wilt, kunnen we samen rijden.

B. Dat wil ik heel graag, maar u rijdt wat te hard voor mij.

A. Laten we rijden zoals u wilt, het is mij om het even, want mijn paard heeft een makkelijke telgang.

B. En het mijne draaft te hard. Laten we gaan, in Godsnaam. Wat voor mensen gaan daar voor ons?

A. Ik ken ze werkelijk niet, het zijn kooplieden. Laten we wat harder rijden om hen in te halen, want ik ben bezorgd dat we verdwaald zijn.

B. Dat zijn we niet, wees niet bang.

A. Toch is het goed als we het vragen.

B. Vraag het deze schaapherderin.

- A. Mijn lief, wat is de juiste weg van hier naar Antwerpen?
C. Alsmaar rechtdoor, u moet niet naar links noch naar rechts gaan totdat u bij een hoge olm komt; daar gaat u linksaf.
A. Hoeveel mijl is het van hier tot het volgende dorp?
C. Iets meer dan tweeënhalve mijl.
- A. Laten we nu op ons gemak rijden, want ik ben niet meer bezorgd. Ik zie de boom waarover zij ons vertelde. Het is heel stoffig, het stof verblindt me.
B. Neem dit taffetas [weefsel] om voor uw gezicht te doen, en het zal u beschermen tegen het stof en tegen de zon.
A. Dat is niet nodig, want de zon gaat onder. Ik maak me zorgen dat we de stad niet bij daglicht zullen bereiken.
B. Maar, met uw welnemen, het ergste is dat deze weg gevaarlijk is vanwege straatrovers. Men heeft onlangs een rijke koopman bij deze boom beroofd. Dit maakt me bang dat we beroofd worden, als we niet uitkijken.
A. Ik zie de toren van de stad, als ik me niet vergis.
B. Zeker. Het zal laat zijn voordat we daar zullen zijn. Ik vrees dat we de stad niet in zullen komen.
A. Met uw welnemen, men sluit de poorten niet voor negen uur.
B. Des te beter, want ik logeer niet graag buiten de stad.
A. Ik ook niet.
B. Laten we deze mensen vragen waar de beste herberg van de stad is.
A. Maak u geen zorgen. Ik weet wel wat de beste herberg van de stad is. Het is In de Rode Leeuw, in de Kamerstraat. Laten we ons wat haasten, alstublieft, want ik geloof dat men de valbrug ophaalt.
B. Ik ben zo moe dat ik niet verder kan, en wat meer is: mijn paard hinkt. Ik denk dat hij gewond is door een hoefnagel of dat hij zijn rug bezeerd heeft. En bovendien is de weg zo hard, dat het mij heel moe maakt.
A. Laten we dan toch de stad binnenrijden.

5. Gewone gesprekken in een herberg

Robrecht, Simon, de waard en anderen

[A en D zijn de gasten en kooplieden Simon (die zichzelf Samson noemt) en Robrecht, B is de waard en later een gast, C is de knecht Arthur, en F is Janneke, het dienstmeisje.]

- A. God beware u voor ongeluk, waard.
- B. Wees welkom, mijne heren.
- A. Kunnen we hier vannacht goed logeren?
- B. Jazeker, meneer. Met hoeveel bent u?
- A. We zijn met ons zessen.
- B. We hebben logies genoeg voor driemaal zoveel. Stijg af, alstublieft.
- A. Hebt u goede stalling, goed hooi, goede haver, en een goede slaappleaats? Hebt u goede wijn?
- B. De beste van de stad, u zult ervan proeven.
- A. Hebt u iets te eten?
- B. Ja, mijne heren, stijg nu af, want u zult geen gebrek hebben.
- A. Onthaal ons goed, want we zijn moe en halfdood van honger en dorst.
- B. Mijne heren, u zult goed onthaald worden, en uw paarden ook.
- A. Dat is goed gezegd. Wrijf mijn paard stevig als u het ontzadeld hebt. Ontvlecht zijn staart en geef hem een goede slaappleaats. Neem zijn halster, die in de zadeltas zit. Als hij er geen heeft, koop er dan een. Ik zal u het geld teruggeven, en u zult een fooi krijgen.
- c. Meneer, het komt voor elkaar. Heeft uw paard gedronken?
- B. Nee, maar leid hem niet te drinken, want hij is nog te warm, u zou hem kortademig maken. Loop wat met hem heen en weer, en als hij een beetje gegeten heeft, dan kunt u hem naar het water leiden. Kijk of de buikriem niet gebroken is. Breng mijn valies, dat aan de zadelboom hangt. Trek mijn laarzen uit en maak ze schoon. Doe er dan mijn struiphozen [losse beenbeschermers] in.
- c. Het zal worden gedaan, meneer. Wilt u nu naar het avondmaal komen?
- A. Dat is goed, u bent een goede vent. Nu goed, laten we gaan, ik ben al klaar.
- D. Ik ga uit eten. Als iemand naar mij vraagt, kunt u mij vinden in

het huis van de penningmeester. Of zeg maar dat ik direct na het avondmaal terugkom.

A. Luister eens. Breng mijn paard morgen vroeg, voordat u het te drinken geeft, naar de hoefsmid, en laat hem erop letten dat hij het niet verwondt met een hoefnagel.

D. Mijne heren, vergeet niet op mijn gezondheid te drinken, en ik zal op u allen toosten.

A. U doet er wel heel verkeerd aan om zulk goed gezelschap te verlaten.

D. Het moet wel, ik zal u morgen de hele dag gezelschap houden.

A. Wat voor mensen zijn daar binnen?

C. Het zijn gasten.

A. Waar komen ze vandaan?

C. Uit deze stad. Wilt u met hen eten?

A. Het is ons om het even.

B. God zegene u, mijne heren.

E. [A.?] Dank u wel, waard.

B. Ik verzoek u: vermaak u met wat er is en spaar de wijn niet, want het is warm. Keldermeester, tap een halve pint rode wijn om hen te laten proeven. En, gasten, wat vindt u van deze wijn? Smaakt hij niet lekker? Heeft hij geen mooie kleur? Is hij niet goed te drinken?

A. Hij is mooi en goed. Waar is de waardin?

B. Zij zal dadelijk komen. Vermaak u intussen met wat u hebt. Een volgende keer zult u beter onthaald worden.

A. We zijn heel tevreden, waard. Wij danken u.

B. Meneer, ik drink u toe.

A. Dat neem ik graag aan, waard, ik zal heel graag met u toosten.

B. Meneer, staat u me toe dat ik u toedrink?

A. Ik bedank u honderdduizend maal.

B. Ik geloof dat ik u al eerder heb ontmoet, maar ik herinner me niet meer waar dat was. Ik geloof in Brussel.

A. Jazeker, ik kom uit Brussel.

B. Mag ik uw naam vragen? Hoe heet u?

A. Ik heet Samson.

B. Van welke familie bent u?

A. Van de Scholieren.

B. Dat is juist. Nu weet ik wie u bent. Hoe gaat het met u?

- A. Ik beschouw u als mijn vriend.
- B. Ik dank u voor uw goede wil. Waar komt u vandaan, van overzee?
- A. Nee, ik kom uit Frankrijk, uit Engeland, uit Duitsland.
- B. Wat voor nieuws is er in Frankrijk?
- A. Bepaald niets goeds.
- B. Hoe dat zo?
- A. Ze zijn zo boos op elkaar dat ik ervan gruw erover te spreken.
- B. God behoeve ons voor burgeroorlog, want dat is een kwade plaag. Maar we moeten geduld hebben, we zullen vrede hebben, als het God belieft.
- A. Wat is er voor nieuws in deze stad? Is er goed nieuws?
- B. Alles gaat goed, ik weet niets nieuws.
- A. Mijne heren, word niet boos, ik voel mij wat ziekjes.
- B. Meneer, als u zich niet lekker voelt, ga dan rusten, uw kamer is klaar. Janneke, maak een goed vuur in zijn kamer, en zorg ervoor dat het hem aan niets ontbreekt.
- A. Mijn lief, is mijn bed opgemaakt? Is het goed?
- F. Ja meneer, het is een goed verenbed en de lakens zijn heel schoon.
- A. Trek mijn broek uit, en verwarm mijn bed, want ik voel me heel slecht. Ik beef als een blad aan een boom. Maak mijn hoofddoek warm en bind hem goed om mijn hoofd. Hé, je bindt hem te strak. Breng mijn kussen en dek mij goed toe. Schuif de gordijnen toe, en maak ze vast met een speld. Waar is de pispot? Waar is het toilet?
- F. Volg me, ik zal u de weg wijzen. Ga naar boven en dan alsmaar rechtdoor, en u vindt het aan uw rechterhand. Als u het niet ziet, dan ruikt u het wel. Meneer, hebt u niets meer nodig? Is alles in orde?
- A. Ja, mijn lief, doe de kaars uit en kom wat mij bij.
- F. Ik zal hem uitdoen als ik uit de kamer ben. Wat wilt u? Is het nog niet in orde?
- A. Mijn hoofd ligt te laag, leg het hoofdkussen een beetje hoger, ik kan niet zo laag liggen. Mijn lief, kus mij eens, en ik zal des te beter slapen.
- F. Gaat u slapen, u bent niet ziek, nu u spreekt van kussen. Ik ga liever dood dan dat ik een man in zijn bed of elders kus. Rust in Gods naam, God geve u een goede nacht en goede rust.
- A. Dankjewel, meisje.

6. Gesprek bij het opstaan

Simon, Robrecht en Arthur

[A en B zijn de kooplieden Simon en Robrecht, C is de knecht Arthur. In de derde zin is sprake van opstaan om twee of drie uur. Dat lijkt erg vroeg. Daarom is het niet onmogelijk dat ze 6.00 uur 's ochtends als het eerste uur rekenden en dus met twee en drie uur zeven en acht uur huidige tijd bedoelden; een dergelijk reken-systeem kwam voor. Anderzijds lijkt overal elders in de tekst van Van Berlaimont sprake te zijn van dezelfde tijdrekening als die we nu hanteren, dus misschien waren het gewoon vroege vogels.]

- A. Kom, zullen we opstaan? Is het niet tijd om op te staan?
- B. Hoe laat is het?
- A. Het is twee uur, het is drie uur. Jongen, breng licht en maak vuur, zodat we kunnen opstaan.
- B. Roep harder, hij hoort u niet.
- c. Hier ben ik, meneer, wat wilt u? Het is nog niet licht, u kunt nog wel twee uur slapen voordat het licht is.
- A. Ga, steek het vuur aan, u wilt ons even lui maken en net zulke slechte huisvaders als uzelf. Droog mijn hemd, zodat ik op kan staan.
- B. Wie wil blijft maar in bed. Wat mij betreft, ik heb te veel te doen.
- A. Waar is de stalknecht? Ga hem zeggen dat hij mijn paard naar het water brengt. Als hij het goed gewreven en geroskamd heeft, de manen gekamd, gezadeld en de staart gevlochten, dan moet hij het goed laten drinken en daarna anderhalve spint [een maat] haver geven.
- B. Ga een dozijn veters voor me kopen. De vetergaten van mijn broek zijn uitgescheurd. Leen mij uw priem.
- c. Bent u op, meneer?
- A. Ja, het is toch tijd?
- c. Het is niet laat. De verkopers hebben hun winkels nog niet geopend en hun waar nog niet uitgesteld. Kleed u rustig aan.
- A. We gaan naar de kerk. Maak ondertussen het ontbijt klaar.
- c. Wat zal ik u bereiden? Het is vandaag visdag.
- A. Wat?
- c. Het is Sint-Bartholomeusavond, het is vastendag.
- A. Ik was het werkelijk vergeten, ik wist niet dat het vastendag was. Maak dan een dozijn verse eieren voor ons klaar, verwarmd in de as,

en warme koeken en verse boter. Laten we gaan, mijne heren, bent u klaar?

B. Zeker. Dit is een mooie en rijke stad. Zie die mooie straten en mooie huizen.

A. Dat is een mooie tempel, een fraaie kerk.

B. Dat is een mooi meisje, een fraaie vrouw, een mooie man.

A. Wie is die edelman?

B. Het is de alleredelste, de allerdapperste, allereerbaarste, allerwijsste, allerrijkste van het land, de alleroetmoedigste, allerhoffelijkste, allermildste van de stad.

A. Wat is dat voor een man?

B. Het is de trotste, de gierigste, de jaloerste, de lafste, de bangste, de armste, de grootste vleier van de stad.

A. Wat is dat voor een vrouw?

B. Het is de mooiste, de eerlijkste, de deugdzaamste, de beste, de gelukkigste, de ongelukkigste van de parochie.

A. Wat is dat voor een juffrouw?

B. Het is geen juffrouw, ze is getrouwd.

A. Nietwaar.

B. Ze is verloofd, ze is weduwe, ze is een goede echtgenote. Ze heeft een goede bruidsschat, ze heeft een goed huwelijksgoed.

A. Wat brengt zij in het huwelijk in?

B. Deugd en eerbaarheid, is dat niet genoeg?

A. Ja.

B. Wie ligt hier in de aarde begraven?

A. Het is de abt van N.

B. Dat is een mooi graf, een mooie en rijke begraafplaats. Laten we het grafschrift lezen.

A. Laten we nu teruggaan naar de herberg om te ontbijten. Daarna gaan we kopen wat we nodig hebben.

7. Zinnen over de handel

[A en C zijn verkopers, B en E zijn de kopers Simon en Robrecht, D is een leerjongen, F is een drager, G is de waardin, H is de waard en I is de knecht Arthur.]

A. Mijne heren, wat wilt u kopen? Kijk of ik iets heb dat u van nut is.

Ik zal het u net zo goedkoop verkopen als enig ander man in de stad.
Kom binnen.

B. Hebt u laken dat in Vlaanderen is geveerd?

A. Ja meneer, ik heb heel mooi en goed laken, het beste van de stad, ja van heel Engeland. Welke kleur wilt u? Bruin, grijs, goudgeel, bruingeel, rood, geel, violet? Ik heb laken van iedere kleur en iedere prijs.

B. Wat vraagt u voor een el van dit zwarte laken? Overvraag me alstublieft niet.

A. Wilt u het ronduit horen? Het zal u een kroon per el kosten.

B. Dat is te veel, ik zal u vier schelling geven.

A. Het is voorwaar te weinig, ik zou erop verliezen, het kost mij meer. Neem het hele stuk voor zes pond, vier schelling en zes groten [munt]. Dat is maar vier schelling, zes groten per el.

B. Dat is te duur. Hoeveel el is het?

A. We zullen het meten; het is zevenentwintig en een halve el en nog een achtste.

B. Ik zal er kort gezegd zes pond voor geven. Ik heb even goed laken als dit, dat per el goedkoper was, geweigerd.

A. U moet het nemen, en ik verzeker u dat u het alleen maar omdat u zo'n goede klant bent, voor minder dan zes pond, vijftien schelling van een groot [munt] krijgt. Omdat u het bent, doe ik er meer dan negen schelling per stuk af. Ik denk dat u niet wilt dat ik erop verlies, en voorwaar als u het weigert, zal niemand ter wereld het voor die prijs krijgen, zelfs al was hij mijn eigen broer.

B. Nu goed, u moet er tien penning af doen om een rond bedrag te krijgen.

A. Ik zal niet moeilijk doen over tien penning.

B. Ik zal u betalen met goed goud met het juiste gewicht.

A. Het is mij om het even, kleingeld is me even goed als goud. Maar u bent echt te streng. Toch lijd ik liever verlies dan dat ik het u weiger. Ik hoop dat ik een volgende keer eerder dan een ander geld van u krijg.

B. Jazeker. Ik zal u niet verlaten voor een ander. Ik wou dat ik een dagloner had, of een drager, want ik moet veel andere dingen kopen en mijn herberg is ver van hier.

A. Wat wilt u nog meer?

- B. Een paar stukken fluweel.
- A. Die heb ik niet, maar ga in de volgende winkel, aan de andere kant van de straat. De man zal het u goedkoper geven om mijnen wil.
- C. Meneer, wat wilt u? Zoekt u goed fluweel, satijn, damast, fustein [weefsel], osset [zijden stof], bokkeraan [linnen stof], taffetas [weefsel], of een of andere soort zijden laken? Wat wilt u? Ik zal het u goedkoop geven.
- B. Die leerjongen kan goed praten. Hij houdt het voordeel van zijn meester goed in de gaten. Toon mij een stuk zwart fluweel.
- C. Goed, dat doe ik. Kijk, is het niet goed? Hebt u ooit zoiets gezien?
- B. Hebt u geen beter fluweel?
- C. Jawel, maar dat kost meer.
- B. Het maakt me niet uit wat het kost, als het maar goed is.
- C. Dit is het beste fluweel dat u ooit hebt aangeraakt.
- B. Dat wilt u mij doen geloven. Ik heb beter gezien, en ook slechter. Vouw het niet helemaal open, ik heb het al gezien.
- C. Dat geeft niet. Hij die het opengevouwen heeft, kan het ook weer opvouwen: slavenarbeid wordt niet gerekend.
- B. Wat kost een el daarvan?
- C. Twintig schellingen van een groot.
- B. U vraagt te veel.
- C. Dat doe ik zeker niet, want u kunt geen betere vinden, noch met een mooiere kleur.
- B. U kunt zeggen wat u wilt, maar ik zal er niet zoveel voor geven.
- C. Wat wilt u er dan voor geven? Zodat ik verkoop en van u handgift [eerste verdienste] krijg. Ik hoop dat u mij geluk zult brengen.
- B. Ik zal er kort gezegd zeventien schelling voor geven. Krijg ik het daarvoor?
- C. Nee, zeker niet, voor die prijs kan ik het niet verkopen. Dat weet u wel, dat hoeft men u niet te vertellen. Het kost mij meer dan u mij biedt. Ik zou er te veel op verliezen.
- B. Hoeveel vraagt u voor de twee stukken samen? En zeg het ronduit.
- C. Wilt u het in één woord? U moet er tweëndertig pond voor betalen, of ik het nu met één woord of met honderd woorden moet zeggen. Er gaat geen mijt [cent] af.
- B. Nee nee, u bent te duur. Geef mij uw laatste bod, en laat mij niet zo lang wachten.

- c. Meneer, ik heb het u gezegd. Ik ben een man van één bod, ik kan het niet voor minder geven, als ik er niet op wil verliezen.
- b. Omdat u een man van één bod bent, moeten we naar een ander gaan. Want u vraagt te veel voor uw waar.
- c. Ga waarheen u wilt, in Gods naam, zoek een betere plaats. Ik heb liever dat een ander eraan verdient, dan dat ik eraan verlies. Maar ik kan u één ding verzekeren: al gaat u naar alle winkels van Antwerpen, u zult geen aanbod vinden als het mijne. Als u niets beters vindt, kom dan terug, u weet mijn prijs.
- b. Uw prijs is niet voor ons.
- c. Welaan, tot uw dienst, u weet wat u te doen staat.
- b. Nu goed, omdat wij het niet eens kunnen worden: adieu, vaarwel.
- c. Tot uw genoegen. Als ik het voor een lagere prijs kon verkopen, dan zou ik dat direct doen, ook ter wille van degene die u naar mij heeft gezonden.
- d. Zij gaan weg, ze zijn weggegaan.
- c. Laat ze gaan, laat ze lopen. Als zij moe zijn van het lopen langs de markt, zullen ze heel blij zijn terug te keren.
- e. Meneer, dit fluweel lijkt me heel goed. Als we het laten lopen, zullen we iets dergelijks voor deze prijs niet gemakkelijk vinden. Laten we hem vragen of hij het voor minder dan veertig schelling wil verkopen. Zullen we het nemen?
- c. Ja. Geloof me, u zult er geen spijt van krijgen.
- d. Meester, daar komen ze weer.
- c. Zij zijn welkom als zij geld meebrengen.
- b. Laten we er alstublieft niet langer omheen draaien. Aanvaardt u dertig pond voor de twee stukken, zonder verder af te dingen? Dan zullen we het geld neertellen.
- c. U bent werkelijk lastig, u geeft er niet om of ik verlies lijd of winst maak, het is u om het even. Nu goed, laten we meten.
- b. Nee nee, u hoeft het niet te meten, ik vertrouw wel op u. Neem, hier is uw geld.
- c. Deze angelot [gouden munt] is te klein. De zonnekroon [munt] is te licht. Deze stukken van tien schelling zijn gesnoeid. Deze dukaat is niet zwaar genoeg. Deze Vlaamse kroon is niet gangbaar. Deze reaal is van slecht goud. Deze daalder is geen goed zilver. Deze Spaanse realen zijn van slecht allooï.

- B. U bent wel lastig met het ontvangen van geld. Als ik dat had geweten, dan had ik uw koopwaar niet willen hebben, al had u het me voor twintig pond verkocht.
- C. Meneer, u hebt de keuze het te nemen of te laten. Ik verdien er niet zo veel op dat ik er licht geld of geld dat niet gangbaar is, voor accepteer.
- B. Ik heb het echt niet vervalst of gesnoeid.
- C. Ik geloof het wel, maar ik kan het niet beter maken.
- B. Pak aan, hier is mijn beurs, neem wat u wilt.
- C. Hier is een schelling die vals is.
- B. Spijker hem tegen deze deurpost.
- C. Het zal gebeuren, breng mij de hamer en een spijker. Ik wou dat de oren van degene die hem geslagen heeft, net zo vastgespijkerd zaten als deze schelling.
- B. Dat zou niet slecht zijn. Nu goed, bent u tevreden?
- C. Ja, meneer, ik bedank u. Spaar niets dat ik heb, zowel zonder geld als met geld.
- B. Heb dank, heer. Drager, neem dit op uw rug en draag het naar mijn herberg.
- F. Ik weet niet waar u logeert, meneer.
- B. In de Gouden Leeuw [in dialoog 4: de Rode Leeuw!], in de Kamerstraat. En zeg dat men het eten klaarmaakt, want we zullen dadelijk daar zijn.
- C. Zullen we een of twee poppen kopen voor onze kinderen?
- E. Koop maar voor ons beiden.
- B. Goed, waardin, zullen we gaan eten?
- G. Was uw handen alstublieft, en ga zitten.
- B. Laat onze paarden zadelen en tomen. We zouden hier al twee mijl vandaan moeten zijn.
- C. Schiet op, laten we staand eten. Laten we gaan.
- E. Waard, laten we uitrekenen wat we u schuldig zijn.
- H. U bent vier schelling, zes penning schuldig, voor man en paard.
- B. Pak aan, bent u tevreden?
- H. Ja, meneer.
- B. Waar is het dienstmeisje? Pak aan, lieverd, hier is je fooi. Knecht, breng mijn paard hier, heb je hem goed verzorgd?
- I. Ja, heer, het heeft hem aan niets ontbroken.

b. Hier, dit is je fooi, zoals ik je beloofd heb, zodat je je me de volgende keer herinnert.

i. Ik dank u, meneer, u zult mij altijd bereid vinden om u te dienen. Vermijd de herberg niet als u hier bent, want u zult er even goed onthaald en bediend worden als in welke andere Antwerpse herberg ook.

b. Zo is het. Ik zal hem niet ruilen voor een ander.

Tellen

Een, twee, drie, vier, vijf, zes, zeven, acht, negen, tien, elf, twaalf, dertien, veertien, vijftien, zestien, zeventien, achttien, negentien, twintig, eenentwintig, tweeëntwintig, drieëntwintig, dertig, veertig, vijftig, zestig, zeventig, tachtig, negentig, honderd, duizend, tienduizend, honderdduizend, miljoen.

De dagen van de week

Zondag, maandag, dinsdag, woensdag, donderdag, vrijdag, zaterdag, een week, een dag, acht dagen, vijftien dagen, een maand, een jaar, een half jaar, een termijn.

8. Om brieven, overeenkomsten, schuldbrieven en kwitanties te leren opstellen

Een brief aan een familielid

Het adres

Deze brief moet gegeven worden aan mijn geliefde vader, Peter van Berlaimont, wonende te Antwerpen in de Hoogstraat naast het Gouden Schild.

Zeer eerwaardige en geliefde vader, ik beveel mij heel nederig aan in uw gunst, en eveneens in die van mijn zeer beminde moeder. Weet dat ik in goede voorspoed verkeer, God zij geloofd. Maar weet ook, lieve vader, dat ik er erg naar verlang te weten hoe het met u gaat, want ik heb u twee of drie brieven geschreven, maar ik heb nog geen antwoord ontvangen, waardoor ik heel verwonderd ben, niet wetende hoe dat gekomen is. Daarom ben ik heel bezorgd en ben ik erg bang dat u een

of andere rampspoed is overkomen. Daarom vraag ik u, lieve vader, mij niet langer in bezorgdheid te laten. Maar ik vraag u om mij alstublieft, vanwege alle liefde die u voor mij hebt, te schrijven over uw toestand, via de brenger van deze brief of via de eerstvolgende.

Weet verder, lieve vader, dat ik heel hard drie of vier gulden nodig heb om mij in mijn nood te helpen. Ik vraag u dat te sturen via de brenger dezes. Maar meen niet dat ik mijn geld nutteloos uitgeef, want ik zal u rekenschap geven van al het geld dat u mij hebt gezonden.

Moge het u behagen mij in de gunst van al onze familieleden aan te bevelen. Dat was het, voor deze keer heb ik niets meer, dan dat het God belijft door zijn barmhartigheid u altijd zijn goedertieren gunst te geven.

Van mij, Jan van Berlaimont, uw ootmoedige zoon, wonende te Brugge op de markt, In de Kroon. Op 1 mei, in het jaar onzes Heren 1575. Altijd bereid tot uw dienst.

Antwoord

Mijn lieve zoon, ik heb je brief op 10 mei ontvangen, geschreven de eerste van de genoemde maand. Hieruit heb ik begrepen dat je gezond bent, wat mij plezier doet, en dat je heel graag wilt weten hoe het met ons is. Ook dat je me twee of drie brieven hebt gestuurd. Maar weet beslist dat ik geen andere heb ontvangen dan deze laatste. Ik zou je dikwijls geschreven hebben, maar ik heb geen bode gevonden om de brieven aan mee te geven. En ik had ook niets belangrijks om je te schrijven.

Wat onze toestand betreft: wij zijn allen gezond, God zij geloofd. Je moeder is twee of drie dagen ziek geweest, maar zij is nu geheel genezen, Goddank. Ik zend je met deze bode vier gouden guldens, maar geef ze niet uit aan nutteloze zaken, dat zou slecht zijn, want ik heb ze door hard werken verkregen, in het zweet van mijn lichaam. Doe altijd goed en wees vlijtig, en bovenal: wacht je voor slecht gezelschap. Je bent redelijk goed begonnen, maar dat helpt niet, behalve als je doorzet. Dat was het, ik beveel je tot God.

Een brief aan een schuldeiser

David, mijn goede vriend, ik groet u beleefd en verzoek u vriendelijk om mij nu de twintig gulden te sturen die u mij schuldig bent. Want

ik heb ze werkelijk hard nodig om een man te betalen aan wie ik een schuld heb, die mij dag noch nacht met rust laat. Als dat niet zo was, zou ik nog wel wachten, maar grote nood dwingt mij. Wil mij daarom excuseren. Kom eens naar Antwerpen om u te vermaken, dan zullen wij rustig over onze zaken spreken. Schrijf ons toch over uw gezondheid. Wat mij betreft, ik maak het goed, God zij geloofd. Ik verzoek u mij een antwoord te schrijven via deze bode. En weet, als u van mij iets nodig hebt, ontzie mij niet, ik zal al het mogelijke voor u doen. God blijve met u.

Antwoord

Rogier, mijn goede vriend, ik heb uw brief ontvangen waarin u mij schrijft dat ik u het geld moet zenden dat ik u schuldig ben. Ik kan dit onmogelijk nu doen. Maar ik zal het u zonder mankeren op zijn laatst binnen acht dagen zenden, want iemand die mij geld schuldig is, heeft mij beloofd geld te geven, en dat zal ik u zenden. Heb daarover geen zorg. Daarom heb nog even geduld, en wees niet boos dat ik u zo lang laat wachten. Want weet dat het werkelijk niet anders kan. God geve u vrede zonder einde.

Om een schuld te betalen met verontschuldiging

Rogier, mijn goede vriend, ik beveel mij aan in uw gunst. Ik zend u met deze bode, die mijn broer is, de tien pond groot [munt] die ik u schuldig ben, u bedankende dat u zo lang hebt willen wachten. Het spijt me dat ik ze u niet eerder heb kunnen zenden, ik heb toch heel erg mijn best gedaan, naar mijn vermogen, maar het geld is nu zo moeilijk te krijgen dat het een wonder is. Wees daarom niet ontevreden, en stuur mij de schuldbekentenis die u van mij hebt terug. Dat was het.

Een andere brief

Peter, mijn goede vriend, ik groet u beleefd. Weet dat ik heel ontevreden ben over u, omdat u mij niet uw boek hebt willen lenen. Ik kan niet bedenken waaraan ik dat verdiend heb. Nu merk ik wel dat u heel weinig voor mij zou doen, als u mij zo'n klein ding weigert. Uw woorden en gedachten stemmen niet met elkaar overeen. Als u mij veel belangrijker dingen had gevraagd, zou ik ze u niet geweigerd

hebben. Het is waar wat men zegt: men moet zijn vrienden altijd beproeven voordat men ze nodig heeft. Want als men ze in de nood beproeft, is het te laat. Het is me daarom genoeg, u beproefd te hebben.

Een overeenkomst inzake het huren van een huis

Ik, Jan van Berlaimont, erken en verklaar aan Peter Maarschalk een huis in Antwerpen verhuurd te hebben, gelegen aan de markt, In de Haas, met een binnenplaats en een put, voor een termijn van zes jaar, ingaande komende Kerstmis, in het jaar 1575, voor tien pond en tien Brabantse schelling per jaar. Te betalen ieder half jaar vijf pond en vijf schelling, op voorwaarde hierbij overeengekomen, dat ieder van ons beiden aan het einde van de zes jaar een half jaar van tevoren moet opzeggen, zonder enig bedrog.

Kwitantie voor huishuur

Ik, Jan de Groot, erken en verklaar te hebben ontvangen van Peter Maarschalk de somma van vijf pond en vijf Brabantse schelling voor een half jaar huishuur, die vervalt met Kerstmis in het jaar 1575, en die hij mij schuldig was voor een huis gelegen te Antwerpen op de markt, geheten de Haas, dat hij van mij huurt. Hiermee erken ik dat ik voor dit half jaar betaald ben en scheld ik genoemde Peter deze en alle andere vervallen termijnen tot nu toe kwijt. Ten bewijze hiervan heb ik hieronder mijn handtekening gezet, op 1 januari.

Een verplichting tot betaling

Ik, Jan van Berlaimont, wonende te Antwerpen, erken en verklaar schuldig te zijn aan Hercules Maarschalk, koopman wonende te Velaines, of de bringer dezès, de somma van dertig pond, tien schelling en zes penningen Vlaamse munt. En dat voor vijf Engelse lakens, die ik gekocht heb en van hem heb ontvangen, en waarmee ik heel tevreden ben. Daarom beloof ik hem of de bringer dezès de genoemde som te betalen in drie termijnen, te weten: tien pond tijdens de komende Pinkstermarkt van Antwerpen, nogmaals tien pond tijdens de Bamismarkt [1 oktober], en de rest tijdens de volgende koudemarkt [wintermarkt] in Bergen op Zoom. Als bewijs hiervan heb ik hier, *et-cetera*.

Schuldbekentenis van een geldlening

Ik, Peter de Groot, wonende te Antwerpen, erken en verklaar schuldig te zijn aan Jan Blankaard of de brenger dezès de somma van vierhonderd pond groten [munt], welke som hij mij geleend heeft uit grote vriendschap. Daarom beloof ik hem, of de brenger dezès, die terug te geven wanneer hij erom vraagt. Als bewijs hiervan heb ik hier, *etcetera*.

Kwitantie

Ik, Jan Blankaard, wonende te Brugge, erken en verklaar ontvangen te hebben van Jan de Groot, wonende te Antwerpen, de somma van tien gulden van twintig stuiver het stuk, die ik hem geleend had en waarvan ik de schuldbekentenis, daterend van 10 april 1575, verloren heb. Dit bedrag en alle andere bedragen die hij mij tot nu toe schuldig geweest is, heeft hij mij betaald en ik scheld hem alles kwijt. Als bewijs mijn handtekening, hieronder gezet.

Adresseringen op brieven

De volgende woorden moet men op de buitenkant van brieven schrijven, en men moet er goed op letten dat men voor iedereen de juiste aanspreekvorm gebruikt.

De wijze, zeer wijze
 Eerwaardige, zeer eerwaardige
 Voorzienige, zeer voorzienige
 Eerbare, zeer eerbare
 Bijzondere, zeer bijzondere
 Edele, zeer edele
 Machtige, zeer machtige
 Aan de doorluchtigste, de allerdoorluchtigste

Iedereen moet eraan denken dat in het Engels, Duits, Latijn, Frans, Spaans en Italiaans andere adresseringen gebruikt worden. Daarom moeten bovengenoemde voorbeelden niet precies nagevolgd worden, maar ze zijn slechts zo vertaald, dat deze talen met het Nederlands overeenkomen.

Het tweede deel

Inleiding

Nadat u in het eerste deel hebt gezien hoe u Nederlands, Engels, Duits, Latijn, Frans, Spaans en Italiaans kunt leren spreken met veel gewone gesprekken als voorbeeld, krijgt u nu in dit tweede deel veel gewone woorden, gezet in alfabetische volgorde, als stof om zelf andere zinnen te maken. Dus als u soms zinnen uit het Nederlands in het Engels, Duits, Latijn, Frans, Spaans of Italiaans wilt vertalen, dan hoeft u niets anders te doen dan te kijken met welke letter het woord dat u vinden wilt begint, en het daarna woord na woord op te zoeken. En als u de woorden gevonden hebt, dan kunt u ze allemaal samenvoegen, zoals u dat in het eerste deel hebt gezien. Maar om ze goed samen te voegen is het nodig dat u de manier kent om zinsonderdelen te veranderen met veel tijden en met verschillende persoonsvormen, dus met vervoegingen, wat wij tot uw voordeel hieronder uitgebreider in zes talen zullen uiteenzetten.

Woordenlijst

[De woorden zijn omgespeld naar de moderne spelling. Alleen enkele woorden op *ee-* (een Vlaamse variant) zijn niet omgespeld naar *aa-* omdat ze dan buiten de alfabetische volgorde vallen; ter verklaring is de *aa-*variant achter de woorden gezet. Vrijwel alle woorden die in het origineel onder de C of Q staan, worden tegenwoordig met een K gespeld. Ik heb de woorden opgenomen in de exacte volgorde van voorkomen, maar in omgespelde vorm, waardoor het kopje C of Q de lading niet meer dekt. Het interessante van de oorspronkelijke volgorde is namelijk dat er een didactische gedachte achter zit, die ik intact wilde houden. Eerst wordt telkens een lange lijst van werkwoorden gegeven. Vervolgens wordt een lijst gegeven van woorden van andere woordsoorten; het eerste woord van deze tweede lijst wordt telkens ingesprongen. Overigens zitten in de brontekst enkele eigenaardigheden, die zijn gehandhaafd, zoals de opname van *zeer goed* tussen *heusheid* [hoffelijkheid] en *hovaardig*, of *Engeland* en *Engels* onder de woorden op I/J.

In deze periode werden woorden die beginnen met I en J samen- genomen, net zoals woorden die beginnen met U, V en W. Voorts werd vrijwel alleen S gebruikt en geen Z, zeker niet aan het begin van een woord; in de woordenlijst wordt de Z alleen gebruikt in het werkwoord *zijn* en het voornaamwoord *zij*, in alle andere gevallen is sprake van S.

De woorden zijn waar nodig tussen vierkante haken van een betekenis voorzien, ofwel omdat het woord momenteel onbekend is, ofwel omdat de huidige betekenis afwijkt van de toenmalige – dat is nogal eens het geval! –, ofwel omdat het om homoniemen gaat. De aangegeven betekenis is gebaseerd op de vertalingen die in de zeven andere talen gegeven worden.]

A	als gij
aandoen [aankleden]	almachtig
afdoen	altoos
antwoorden	altijd
aanbidden	alhier
afdragen	aldaar
afhouwen	al de dag [de hele dag]
aanvaarden	arm
afnemen	armoede
abstineren	armelijk
aankleven	abel [handig]
aannemen	
akkeren [ploegen]	B
aankomen	brenge
afgaan [afstijgen]	iemand met zich mee brenge
aanroepen	beiden [wachten]
aanhoren	beleggen [belegeren]
arbeiden	bernen [branden]
afsnijden	bassen [blaffen]
aftrekken	binden
ander	begieten
anders	bereiden
alzo	beteren
als	uitborgen [op krediet leveren]

bepeinzen	bezien
begeven [verlaten]	berouwen
bergen [verbergen]	benijden
belgen [boos worden]	blazen
bevelen	bloeden
besteden [aanwenden]	benaarstigen [beijveren]
beroken	boren
breidelen [toom aandoen]	beven
baden	beroeren [ontstellen]
breken	beroemen
brouwen	beloven
bekopen [boeten]	behouden
bedwingen	buigen
bewaren	blij
beginnen	blijdschap
begeren	
barsten	C
beklagen	<i>[tegenwoordig vrijwel altijd K]</i>
biechten	kopen
bevruchten	kleden
blijven	krijten [huiten]
bedriegen	kruien [op een kar vervoeren]
beletten	koken
begraven	kastijden
blussen	krijzen
bespieden	klieven
betoveren	krauwen
begekken [bespotten]	consenteren [toestemmen]
bloeien	komen
betrouwen [vertrouwen]	klimmen
beschermen	klagen
bijten	kussen
bewijzen	klappen [kletsen]
boodschappen [aankondigen]	kosten
belasten [gelasten]	krijgen of nemen
bidden [verzoeken]	krijgen
berispen	kloppen

krank [ziek]	drinken
krankheid [ziekte]	dagen [dagvaardern]
kreupel	dingen [pleiten]
korte man	dekken
koopmanschap	duren
kunst [wetenschap]	dansen
kunstelijk [deskundig]	drogen
kleine man	douwen
klein wijf [kleine vrouw]	danken
krom	dromen
kapittel	druipen
koud	dreigen
koning	donker worden
koningin	doden
kardinaal	daveren
kanunnik	darren [durven]
kapelaan	dragen
koster	doorsteken of -boren
kok	delen
kuiper	denken
kleermaker	duiken [bukken]
kousenmaker [broekenmaker]	dunken
kamer	donderen
kapel	draaien [omkeren]
klok	draaien [omdraaien]
koren	drijven [verdrijven]
koopman	dol worden [gek worden]
kousen [broek]	dood

D	dijn
doen	de doden
dopen	dij [jij]
dienen	doof
deren [medelijden hebben]	droef
doen verstaan [doen begrijpen]	diep
dolen	diepte
doen blijken	dierbaar [kostbaar]
	dikke man

dik laken
dik wijf [dikke vrouw]
dikheid
du [jij]
de ander
dag
dagelijks

E

eten
ergeren [verergeren]
eren
erven
effenen
einden [eindigen]
eieren leggen
edel
edelheid
eed
eikel
eerde [aarde]
enig
eers [aars]
ei
eerdbeziën [aardbeien]
es
ekster
eendvogel [eend]
eik
ezel
ezelin
elft [soort zeevis]
erwten
emmer
elleboog

F

fruiten [bakken]
futselen [friemelen]
fluweel
falie [mantel]
fardeel [pak, baal]
fout
fatsoen
fontein
fruit
fustein [bepaald weefsel]

G

gaan
geven
grijpen
genaken [aanraken]
gebeuren
genezen
gorden
geloven
geleiden
gram zijn [boos zijn]
grijzen [een lelijk gezicht
trekken]
gelieven [behagen]
gevoelen
gemoeten [ontmoeten]
gieten
gapen
gehengen [toelaten]
gerieven
gedenken
gebieden
gebaren [tieren]
gebenedijen [zegenen]
groeten

goede man	herkleden [omkleden]
goede vrouw	herdoen [opnieuw doen]
goedheid	haten
goedertieren	handgiften [handgift, eerste verdienste geven]
geneugte [genoegen]	hoesten
genoeglijk	horen
gierig	heten
gierigheid	huren
gram [boos]	heus [hoffelijk]
gramschap	heusheid [hoffelijkheid]
gezond	zeer goed
geras [snel]	hovaardig
grote man	hovaardij
groot wijf [grote vrouw]	haastig
gemeen [gewoon]	hoog
grootheid	hoogheid [hoogte]
gelaat [uiterlijk]	hard brood
gestadig	hard vlees
gestadigheid	hardigheid [hardheid]
getrouw	hol
getrouwigheid [trouw]	hoe is het?
geluk	huwelijk
	hij is hier
H	haar
helpen	honger
hebben	hem
halzen [omhelzen]	half
haasten	henlieden [zij]
helen [verbergen]	helft
hopen	heilig
hinderen	honderd
hagelen	hertog
herbergen	hertogin
huwen	heer
handelen	halsdoek
hangen	
halen	

I/J	
jagen	ketel
jokken	keizer
jaarlijks	keizerin
ik	kaars
jong	kam
jongheid	kers
ijdel	kerk
ijdelheid	kelder
ijdele glorie [ijdelheid]	kerf
in	kelk
Jood	kin
jaar	kuiken
jager	knaap
Engeland	L
Engels	leren
jonkvrouw	lopen
ijzer	laten weten
ijs	liggen
ingewand	lijmen
inkt	laden [belasten]
jonkheer	logeren
K	leiden
kiezen	liegen
kinderen [baren]	lijden
knielen	lenen
knopen	lachen
kammen	luiden [klinken]
kennen	leven
kunnen	luisteren
keren	leveren
kнауwen	laten
kijven	leken [druppelen]
kaken	loven
kaneel	licht
keel	lelijk
	lekker

lekkerheid	mild
loos [listig]	mildheid
loosheid [listigheid]	middelbaar
lang	mij
louwmaand [januari]	mijn
lust	mager
ladder	mooie man
laken	mooi wijf [mooie vrouw]
lijnwaad [linnengoed]	murw
lepel	minder
lavor [waskom]	moe
les	moehheid
lammetje	maart
	maandag
	maagschap [familie]
	mal
	mei
	mes
	messenmaker
	metser [metselaar]
	mint
	munter [muntenmaker]
	makelaar [tussenhandelaar]
	mantel
	N
	naken [naderen]
	naaien
	nagelen [vastspijkeren]
	noemen
	niezen
	nevelen [misten]
	nijpen [knijpen]
	noden [uitnodigen]
	nemen
	na noen eten [na de middag eten]
M	
minnen	
maken	
minderen [verminderen]	
murwen [week maken]	
misdoen [iets verkeerds doen]	
mank gaan	
moeten	
missen	
menen	
meesteren [genezen]	
meten	
mengen	
mangelen [inruilen]	
mogen	
merken	
malen	
metsen [metselen]	
murmureren [morren]	
minnelijk [beminnelijk]	
minnelijkheid	
[beminnelijkheid]	
min [liefde]	

nijgen	ontginnen
nat maken	ontlenen
nestelen [vastknopen]	ontvlieden
nijdig [afgunstig]	onderhouden
nijd, nijdigheid [afgunst]	onderwijzen
nieuw	opstaan
nieuwmare [nieuwsbericht]	opheffen [optillen]
naarstig	openbaren
naarstigheid	opgaan
neder	ontbieden
neen	onderdanig zijn
niet	opendoen
naakt	ontvangen
niemand	onderstellen [ondersteunen]
naam	overgeven of spugen
nachtegaal	overgeven [overhandigen]
navel	ontbinden
nagel [spijker]	ontlopen
nagel van de hand	ontgaan [om iets heen gaan]
nacht	overgaan
nesteling [veter]	oorbaren [gebruiken]
naald	oordelen
	omringen
O	overblijven
ontsteken [aansteken]	overdenken
ontbijten	ontdekken
ontzien [duchten]	ontnestelen [losmaken]
ontdoen	ontlasten
ontkleden	oorlogen [oorlog voeren]
ontnagelen [spijkers uittrekken]	onderwinden [ondernemen]
ontbinden	ootmoedigen [vernederen]
onthouden	ontmoeten
ontgorden	
onterven	P
onthalzen [onthoofden]	paaïen [tevredenstellen]
ontzeggen	plukken
onderzoeken	peinzen

pakken	kwakkel [kwartel]
preken	kareel [pijl met korte schacht]
prijzen	kaartspel
prenten [drukken]	kwitantie
pissen	kwikzilver
proeven [beproeven]	
prononceren [uitspreken]	R
planten	rijden
plegen [gewennen]	raden [aanraden]
plagen	rechten [regelen]
pijnigen	reinigen
presenteren	reizen
persevereren	roeien
pauzeren	rapen [verzamelen]
pronken	regenen
plaveien	rekenen
prospereren [welvarend zijn]	rieken
platteel [schotel]	rotten
puur	regneren [heersen]
paus	regeren
Pasen	rusten
paar	rood worden
paard	roeren [bewegen]
papier	roven
perkament	roepen
pastei	rammelen
pak	rein
	reinigheid [reinheid]
	reinlijk [netjes]
Q	rijk
<i>[tegenwoordig altijd K]</i>	rijkdom
kwijten [kwijtschelden]	rijkelijk
kwellen	ras
kwetsen [verwonden]	
kwaad [slecht]	S/Z
kwaadheid [slechtheid]	slapen
kwalijk	
kwartier [een vierde deel]	zitten

stelen	zuipen [drinken]
stoten	schamen
smijten	spelen
straffen	zweren
scheren	steken of toernooien [een toernooi houden]
spuwen	sterven
zoeken	splijten
's noens eten [lunchen]	spiegelen
's avonds eten [dineren]	zwemmen
schrijven	schikken
storten [morsen]	zuiveren
stoppen	schillen
schuimen	schilderen
sparen	stinken
schuldig zijn	scheppen
schijnen	zouten
schimmelen	springen
zeggen	zaaien
spellen	zinken
zieden [koken]	sluiten
zingen	zagen
smeken [vleien]	zegelen
zorg hebben [bang zijn]	snijden
snuiten [verkoelde pit afknippen]	spreken
zwellen	schieten
schuwen	struikelen
stampen	zwijgen
zenden	spannen
zalven	smetten [vuilmaken]
stofferen [versieren]	slepen
smeden	schenken
slaan	zien
smelten	zuigen
spinnen	zondigen
smaken	smeren, smouten
zuchten	scheuren

schuren	zaterdag
zoet	schalk [geslepen]
zoetheid	slap
zoetelijk	zondag
zwaar	zorg
zand	zorgvuldig
zwaarheid	sprokkel [sprokkelmaand, februari]
zwaarlijk [zwaar]	zelden
schoon	stof
schoonheid	sterk
schoonlijk [mooi]	sterkheid
ziek	zwart
ziekte	zuur
schurft [schurftig]	zijn
snottig [met snot]	zij
stom [zwijgend]	zanger
zot	schout
zotternij	schepen
zottelijk [zot]	schrijnwerker
stout [dapper]	slotenmaker
stouthed [dapperheid]	smid
stoutelijk [dapper]	schrijver
zwaarmoedig [droevig]	schipper
zwaarlijk [bezwaarlijk]	sponde [bed] of bank
smal	zaal
smallijk [nauw]	stal
zelf	spit
sommige	schop
somtjids	spinrok
scherp	spil
slijk	straat
stijflijk [hard]	schrijftoor [schrijflessenaar]
zonder u	salie [een plant]
sinds gisteren	stro
zuiver	spijs
zie hier	schouder
zie daar	

schenkel	salade
stuk	schuur
schaap	schraag
sim [aap]	school
slang	schuim
slak	schipman [schipper]
steur	schoenmaker
zalm	zonde
snoek	spel
sperwer	speelman [muzikant]
zwaan	stem
zwaluw	stad
schede	stede [plaats]
schip	stank
zout	steiger
saffraan	stok
soep	stelt
suiker	staart
stekelbeziën [stekelbessen, kruisbessen]	stopsel [stop]
sneeuw	T
zon	trekken
sokken	tellen
slaaplaken [beddenlaken]	timmeren
schotel	tonnen [in tonnen doen]
zoutvat	tekenen
servet	tasten
steen	trouwen
stoel	troosten
spiegel	tuisen [dobbelen]
schoen	toeven
schorthaak [haak aan het middel om bovenkleed op te houden]	te doen
snuitser [kaarsensnuitser]	temmen
zaad	tuimelen
zak	tempteren [beproeven]
	termineren [eindigen]
	tuigen [getuigen]

tenietdoen	tafel
toebehoren	teljaar [bord]
togen [tonen]	trap
troetelen [liefkozen]	toren
traag	tang
traagheid	tarwe
te luttel [te weinig]	turven
te veel	tabbaard [lang kleed]
te vroeg	tong
te spade [te laat]	't hart
toornig	tegels
te 's avonds	tin
te 's nachts	tak
te 's morgens	taart
te 's noens ['s middags]	termijn
terstond	tam
tegader [tezamen]	tinnen pot
ter wat zaak [waarvoor]	't lijf
tot	't hoofd
tenware [ware het niet]	't haar
te Brugge	tobbe
te wat uur [hoe laat]	toorts
tijd	trechter
tezamen	't vel
tegen	't vuur
't is immers [wel waar]	
't en is [niet waar]	U/V/W
te eten	weten
twee	willen
tien	verbeiden [wachten]
twaalf	wapenen
twintig	vertroosten [troosten]
tachtig	voedsteren [zogen]
tanden	verbergen
tenen	verzoeten
timmerman	vergaderen [bijeekomen]
tijd [overtrek van bed]	vorderen [bevorderen]

verzekeren	vervaren [bang maken]
voegen	verkrachten
weven	verklaren
uitgeven	volgen
versieren	vullen
vloeken	wijzen
vangen	vervreemden
verwijten	versuffen
wisselen	verwurgten
wetten [slijpen]	wezen [zijn]
witten	verwonderen
verroeren	wrijven
wiegen	voederen
weiden	verbeuren
wijden	wandelen
vertogen [tonen]	verderven
warmen	voeden
vechten	wedden
verkrijgen	winnen
vasten	vriezen
wringen	werpen
vallen	uitgaan
wonen	wassen
vragen	verdrinken
weren	werken
verderven	vertoornen
versteken [verbergen]	wegdoen
worden	wenen
vergulden	verkondigen
verteren	vissen
wekken	weggaan
verlaten	vergeven
versmaden	voldoen
vermanen	vouwen
verdoemen	voorzien
verstaan [begrijpen]	verliezen
verblijden	wegen

uittrekken	vijftien
wedergeven [teruggeven]	vijftig
vesten [vastmaken]	venkel
verwijten	vilenie [gemeenheid]
weerstaan	van de
weigeren	wat
verzuchten	van wie is dat?
vaak hebben [slaap hebben]	wat voor een ding?
vinden	veel
verschalken [misleiden]	vol
vermoeien	volkomenlijk [geheel]
verven	wie
verdrieten	vanwaar zijt gij? [waar komt u
verslijten	vandaan?]
verschrikken	waartoe
visiteren [bezoeken]	waarom
waaien	welk
wreken	waarmee
waken	wonderlijke [wonderbaarlijke]
vliegen	wonderlijk [wonderbaarlijk]
verwinnen [overwinnen]	wankelbaar [vergankelijk]
vegen	vroed [zuinig]
vervriezen [bevriezen]	wonder
vergeten	vroedheid [zuinigheid]
vrezen	wel [goed]
voordeel	wel vroeg [heel vroeg]
vriend	voor u
vriendelijk	uit
vroom [krachtig]	waar gaat gij? [waarheen gaat
vroomheid [kracht]	u?]
vromelijk [krachtig]	vlus [spoedig]
wijs	ver
wijsheid	waar [op welke plaats]
wijselijk	waar af [waarvan]
vier	want
vierkant	voor hoeveel?
vijf	winter

vrolijk	vors [kikvors]
woensdag	vlo
wiedemaand [juni]	worsten
wit	warmoes [groente]
wild	vlaaien [koeken]
wij	wijn
uw	was
vuil	wolken
vuillijk [vuil]	vagevuur
wif [vrouw]	vuur
voorhoofd	wijngaard
vinger	wilg
waar [echt]	vader
voet	venster
weduwe	waterpot
wagenaar [voerman]	vogel
wagenmaker	vis
wapenmaker	vleeshuis [slachthuis]
wever	vangenis [gevangenis]
vettewarier [handelaar in vette waren zoals kaarsen]	varken
verver	week
waaier	wol
watermolen	waard
windmolen	waardin
voetenbank	wortel
wambuis	winkel
voedster	voetweg [voetpad]
vat	voeder [voer]
wind	vorm
water	vrijdag
vlees	uur
wolf	vrede
worm	weide

Vervoegingen

De vervoeging van het werkwoord hebben

Aantonende wijs

Ik hebbe

gij hebt

hij heeft.

Wij hebben

gijlieden hebt

zij hebben.

Ik hadde

gij hadt

hij hadde.

Wij hadden

gijlieden hadt

zij hadden.

Ik hebbe gehadt

gij hebt gehadt

hij heeft gehadt.

Wij hebben gehadt

gijlieden hebt gehadt

zij hebben gehadt.

Ik zal hebben

gij zult hebben

hij zal hebben.

Wij zullen hebben

gijlieden zult hebben

zij zullen hebben.

Gebiedende wijs

Hebt

laat hem hebben.

Laat ons hebben

hebt gijlieden

laat hem hebben.

Aanvoegende wijs

Och oft [dat] ik hadde

och oft gij haddet

och oft hij hadde.

Och oft wij hadden

och oft gijlieden hadt

och oft zijlieden hadden.

Ik zoude hebben

gij zoudt hebben

hij zoude hebben.

Wij zouden hebben.

gijlieden zoudt hebben

zijlieden zouden hebben.

God geve:

Dat ik mag hebben
 dat gij meugt hebben
 dat hij mag hebben.
 Dat wij mogen hebben
 dat gij meugt hebben
 dat zij mogen hebben.

Indien dat [indien] ik hebbe
 indien dat gij hebt
 indien dat hij heeft.
 Indien dat wij hebben
 indien dat gijlieden hebt
 indien dat zijlieden hebben.

Ik hebbe gehad
 ik hadde gehad
 ik zal gehad hebben
 ik zoude gehad hebben.

Onbepaalde wijs

Om te hebben
 te hebben
 al hebbende.

De vervoeging van het werkwoord zijn

Ik ben
 gij zijt
 hij is.
 Wij zijn
 gijlieden zijt
 zijlieden zijn.

Ik was
 gij waart
 hij was.
 Wij waren
 gijlieden waart
 zijlieden waren.

Ik hebbe [ben] geweest
 gij hebt [bent] geweest
 hij heeft [is] geweest.
 Wij hebben [zijn] geweest
 gijlieden hebt [bent] geweest
 zijlieden hebben [zijn] geweest.

Ik zal zijn
 gij zult zijn
 hij zal zijn.
 Wij zullen zijn
 gijlieden zult zijn
 zij zullen zijn.

Gebiedende wijs

Weest gij
laat hem zijn.
Laat ons zijn
weest gijlieden
laat henlieden zijn.

Wensende wijs

Dat ik zij	Ware ik
dat gij zijt	waart gij
dat hij zij.	ware hij.
Dat wij zijn	Waren wij
dat gijlieden zijt	waart gijlieden
dat zijlieden zijn.	waren zijlieden.

Aanvoegende wijs

Aangezien dat [aangezien] ik ben	Al ben ik
gij zijt	al zijt gij
hij zij.	al is hij.
Wijlieden zijn	Al zijn wij
gijlieden zijt	al zijt gijlieden
zijlieden zijn.	al zijn zijlieden.

Onbepaalde wijs

Te zijn
geweest hadde [was]
zijnde, wezende

FINIS

[Vertaling van de Franse kop:]

Kleine, heel handige en noodzakelijke uiteenzetting voor wie goed Frans, Italiaans, Spaans en Nederlands willen leren verstaan en spreken

[Nu volgt in allerlei talen (maar niet in het Nederlands) informatie over uitspraak, spelling en grammatica van het Frans, Italiaans en Spaans. In het Italiaans wordt informatie gegeven over het Nederlands, waarbij het Nederlands wordt vergeleken met het Toscaans, de ideale vorm van het Italiaans, waartoe het Florentijns behoort. Voor het Nederlands wordt de Vlaamse of Brabantse vorm gegeven, die in die periode als norm gold. In de vertaling zijn de Nederlandse voorbeelden omgespeld; enkele voorbeelden die inmiddels uit het Nederlands verdwenen zijn, zijn geschrapt.]

De uitspraak van het Nederlands

- aa als ao *Aa* wordt in Brabant zo dicht mogelijk achter elkaar uitgesproken, zoals de Toscaanse *ao*. Voorbeelden: *baas, Klaas, maas, daar, maar, paar, waar, laat, schaal* klinken ongeveer als [Toscaans] *baos, claos, maos, daor*, etcetera.
De *a* heeft soms dezelfde klank, althans bij de burgerbevolking of in de platte volkstaal, bijvoorbeeld: *Gabriel, pater, frater, David*, die dan klinken als [Toscaans] *Gaobriel, paoter, fraoter* en *Daovid*.
- ee als ye De dubbele *e* wordt uitgesproken als [Toscaans] *ye*: *meer, eer, heer, zeer, leren* als [Toscaans] *myer, yer, hier, sier, lieren*, etcetera.
- ei als ai De *ei* klinkt als de Italiaanse *ai*, bijvoorbeeld: *majesteit, wijsheid, puurheid*, etcetera.
- ie als i De *ie* wordt uitgesproken als een enkele *i*, bijvoorbeeld: *vier, tieren, hier, ziel, nier, lier, kriek, Dries, vriezen* alsof men zegt [in het Toscaans] *vir, sile, nir, lire, cric, dris*, etcetera.
- ij De *ij* wordt uitgesproken als *ei*, bijvoorbeeld: *hij, mij, zij, tijd, mijn, wij, wijn, e* en *i* zonder onderbreking aan elkaar uitgesproken als [Toscaans] *hey, mey, teit, mein*, etcetera.

- aai als ay *Aai*-tweeklanken worden uitgesproken als *ai*. Voorbeelden: *waait, maait, naait, zaait*, alsof men *wayt, mayt*, etcetera zegt.
- oo als oe Dubbel *oo* klinkt als Toscaans *oe* of *ue*: *brood, noot, dood, loot, boon, loos* als [Toscaans] *noet, doet, loet, boen, loes*, etcetera.
- oe als ou of u *Oe* wordt uitgesproken als *ou, o, u* in het Toscaans, bijvoorbeeld *boer, roeren, moeten, roepen, kroes*, etcetera.
- ou als au *Ou* klinkt hetzelfde als *au*, bijvoorbeeld: *koud, goud, smout, zout, vrouw, mout, bout*, etcetera.
- g als gh *G* wordt uitgesproken als Italiaans *gh*, zoals men ziet in de woorden *hoog, oog*, etcetera.
- h als hao *H* wordt uitgesproken als *hao*, het is een veel voorkomende letter in Nederlandse woorden, en als hij wordt geschreven, klinkt de ademtocht sterk door in de volgende letter, zo bijvoorbeeld: *haastelijk* [haastig], *haas, huis, haar, hoer, hoek, haak*, etcetera.
- slot-h Veel Nederlandse woorden gaan [gingen] uit op *h*, zoals *vleesch, visch, berch, constich, machtich, mach, wigh* [tegenwoordig zonder *h*: vlees, vis, berg, kunstig, machtig, mag, wig]; ze worden op z'n Florentijns uitgesproken, dat wil zeggen een beetje in de keel.
- k als cao De letter *k* wordt veel gebruikt, en door de Brabanders uitgesproken als [Toscaans] *cao* of *con*.
- ui als eu De tweeklank *ui* wordt uitgesproken als [Toscaans] *eu*, zo bijvoorbeeld: *buit, kruid, huid, kuil, muil*.
- eu als eu De klinker *eu* dient men uit te spreken als een [Toscaanse] *eu*, zo: *vreugde, deugd, verheugd*.
- wa, we Veel Italianen hebben moeite om woorden uit te spreken als: *waar, wanneer, wel, wat, warmoes, weg, wit, wol, wassen*, maar als ze die langzaam uitspreken, bijvoorbeeld *wanneer* als *u-a-neeer*, *waar* als *u-aer*, *wel* als *u-el*, etcetera – zullen ze deze uitspraak veel makkelijker vinden.
- tweeklanken Het Vlaams of Nederlands, zal men ontdekken, heeft in veel woorden tweeklanken, zoals in deze en soortgelijke gevallen: *kauwen, klauwen, krauwen* [krabben],

wenkbrauw, uw, bouwen, uit te spreken op z'n Toscaans, en langzaam: *ca-o-en, vra-o-en*, etcetera.

-ader, -eder, De combinaties in *-ader, -eder, -oeder* worden in de
 -oeder als spreektaal ook samengetrokken tot *-aar, -eer, -oer*, bij-
 -aar, -eer, voorbeeld *vader, nader, neder, leder, moeder, broeder* [die
 -oer worden dus uitgesproken als *vaar, naar, neer, leer, moer, broer*].

Om de voornaamwoorden in de verbuiging niet verkeerd te gebruiken, moet u weten dat *ik, gij, hij, zij, wij, gijlieden, zijlieden* eerste naamvallen zijn, en *mij, u, hem, haar, ons, ulieden, henlieden* verbogen naamvallen:

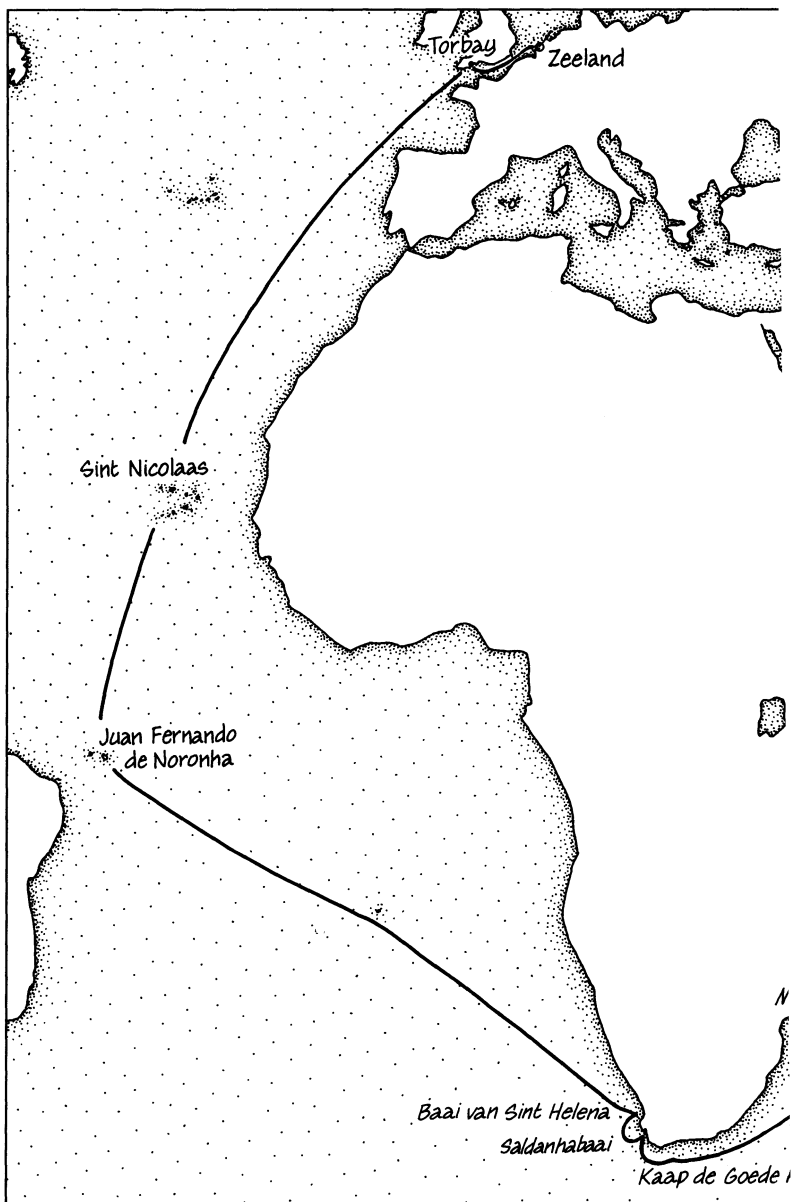
dus:	voor	{	mij u hem haar ons ulieden henlieden haarlieden	wil zeggen:	per	{	me te lui lei noi voi altri loro loro
------	------	---	--	-------------	-----	---	--

[De kop van de volgende tekst is Italiaans, de tekst Frans. De vertaling luidt:]

Verkleinwoorden in het Nederlands

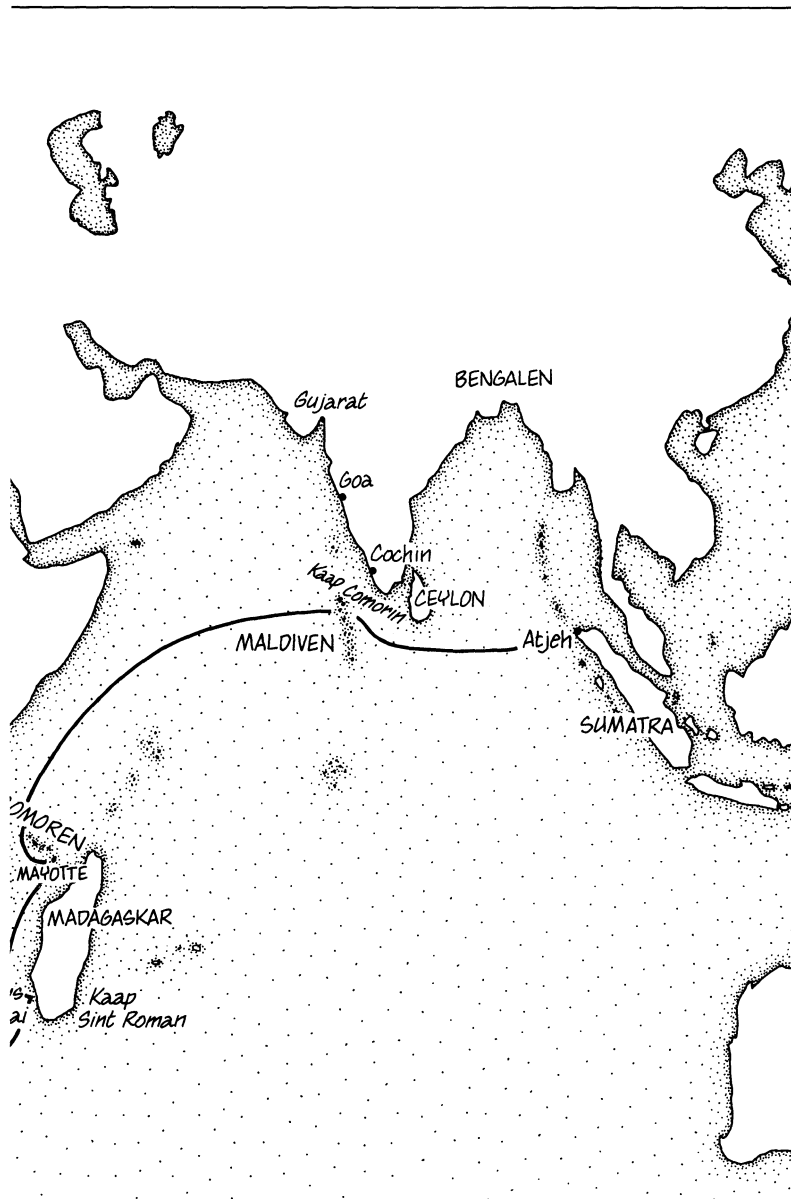
-ke is de uitgang van verkleinwoorden in het Nederlands, zoals *manneke, vrouweke, knechtke, meiske* van *de man, vrouw, knecht, meid*.

FINIS

Illustratie 4.

*De route die de vloot van Cornelis en Frederik de Houtman volgde
(op basis van de gegevens van De Houtman en naar Unger 1948: 20).*

KORT VERHAAL VAN WAT FREDERIK DE HOUTMAN IS OVERKOMEN IN ATJEH OP HET EILAND SUMATRA IN DE ZESENTWINTIG MAANDEN DIE HIJ DAAR GEVANGEN IS GEWEEST¹

Omdat de dankbaarheid van de mens jegens God deels bestaat uit het roemen van de goddelijke weldaden en genade die de mens ten deel zijn gevallen, heb ik het mijn plicht geacht om de grote weldaden te melden die de goede God mij, onwaardige aardworm, bewezen heeft, door mij op wonderbaarlijke wijze te verlossen uit mijn ellende, met een kort verhaal over de oorsprong van die ellende, die als volgt heeft plaatsgevonden.

Op 25 maart 1598 zijn twee schepen uit Zeeland onder zeil gegaan naar Oost-Indië, namelijk de Leeuw en de Leeuwin. Op de Leeuw was mijn broer Cornelis de Houtman bevelhebber, Pieter Stockman was kapitein, Guyon le Fort en Jacques Boudens waren commiezen. Op de Leeuwin was Thomas Coymans oppercommies en thesaurier, Jan van der Eertbrugge was commies en ik, Frederik de Houtman, was kapitein. Wij hebben met goede en slechte wind en weer gezeild, zoals het God beliefdde ons te geven. Nadat we vanwege tegenwind zeventien dagen in Engeland voor Torbay hadden gelegen, zijn we voor de eerste keer aan land gegaan op Sint Nicolaas,² waar wij vers water kregen. Vandaar zijn we voortgegaan zonder aan land te gaan totdat we, nadat we op 8 juli de evenaar hadden gepasseerd, op de 2te ankerden bij het eiland Fernando de Noronha.³ Dit eiland is ongeveer zes mijlen in omtrek. Er waren veel bokken, veel verschillende soorten zeevogels, tortelduiven en veldhoenders, en veel bronnen met vers water. Het heeft een goede rede of baai op het zuidoosten, beschut tegen

Torbay

De evenaar

Juan

*Fernando
de Noronha*

de noordwestenwind. Hier lagen wij tot 5 september voordat wij goede wind kregen, en toen vertrokken we vandaar. We lieten ter herinnering een zonnwijzer achter, waarop men de tijd van tien verschillende plaatsen kon aflezen. Deze maakte ik daar, en ik schilderde er het wapen en devies van Zijne Excellentie⁴ op: *Tandem fit surculus arbor*, en de naam: *Frederik de Houtman*, 1 september 1598.

Kaap de

Goede Hoop

Op 10 november zagen we het land van Kaap de Goede Hoop en de 17e de Baai van Sint Helena, waar wij voor anker gingen en de bevelhebber met wat volk aan land ging om verversing te zoeken. Nadat hij twee of drie mijl landinwaarts was gegaan en geen verversing vond, zijn we de volgende dag onder zeil gegaan en op de 21e arriveerden we bij de Saldanhabaai⁵ ten westen van Kaap de Goede Hoop, waar wij vers water en vee vonden. Wij ruilden er enige koeien, maar eerst werden we besprongen door een grote hoeveelheid wilden en werden veertien van onze mannen doodgegooid. Op 7 december zijn we weggezeild uit deze baai.

Saldanhabaai

Madagaskar

Op 17 januari 1599 zagen we het eiland Madagaskar of Sint Laurens en zijn we Kaap Sint Roman⁶ op ongeveer tien mijl genaderd. Omdat we die niet konden passeren,

Mauritiusbaai

hebben we het anker laten zakken in de Mauritiusbaai⁷ of een rivier met zoet water, gelegen onder de keerkring aan de westzijde. Toen ik hier in 1595 was met de Amsterdamse schepen,⁸ vonden we hier goede verversing, maar we verloren er manschappen. Nu was er helemaal geen vee en nauwelijks volk; het schijnt dat de mensen er telkens van plaats veranderen. Hun kleding is een klein katoenen kleedje van het middel tot over de schamdelen. Er zijn hier papegaaien, veldhoenders en meerkat-ten⁹ met een bek als van een vos. Hier lieten we onze pin-assen¹⁰ voorop zeilen, omdat er veel rotsen en ondiepten in de doorgangen zijn. Op 24 maart zijn we weggezeild uit deze baai. Op 10 april kwamen we bij de Comoren, bij Mayotte en Anjouan,¹¹ waar wij een vriendelijke behan-

deling en verversing kregen. Op 8 mei zijn we uit Anjouan vertrokken.

De Maldiven Op 1 juni¹² hebben wij de Maldiven bereikt, hoewel we dachten dat we nog niet zo ver waren. We vermoeden dat we een sterke stroom mee hadden. Wij kwamen terecht in een zee-engte¹³ op drie graden dertig minuten ten noorden van de evenaar. Hier hebben we geankerd onder een klein onbewoond eilandje; daar waren heel veel kokosnoten.

De ze Op 2 juni hebben we een bark of prauw aangehouden, die aan kwam zeilen met een jonge edelman – aan zijn kleding te zien – met zijn vrouw, die een gouden ketting om haar hals droeg en met gouden roosjes van boven naar beneden in beide oren gestoken, zoals de gewoonte is in Gujarat¹⁴ en omstreken. Hij was heel bang, want hij stelde ons voor dat hij op het schip zou blijven totdat men ons koeien, schapen en verversing had gebracht, als we de bark met zijn echtgenote zouden laten varen. Maar wij aanvaardden dat niet en wilden dat hij geen vrees had. We vroegen om een loods die ons tussen de eilanden door zou brengen. Hij zei dat er geen loods was die verstand had van grote schepen. Het leek dat hij zich op een eiland wilde vestigen, want hij had al zijn bagage bij zich, zijn servies met borden en andere waar, alles van heel fijn metaal, evenals kleine, heel mooi gemaakte klokjes. We hebben hen ongedeed laten varen, we gaven de vrouw een fijn koralen rozenkrans, en hij is niet op het schip gebleven. Daarna is de pinas met een boot naar het dichtstbijzijnde eiland gevaren om te kijken wat daar was. Toen ze aankwamen, vluchtten alle mensen behalve een kreupele man die niet kon lopen. Toen de mensen zagen dat de kreupele geen kwaad werd gedaan, kwamen ze weer terug. Onze mensen zagen een stadje dat niet veel bijzonders was. Ze gingen de *mesigit*¹⁵ of kerk binnen, waar ze een grote metalen lamp vonden die in het midden van de kerk hing. Men liet boeken en geschriften zien, die in een kist in de kerk lagen. Deze waren in

het Arabisch geschreven, want hier gold de wet van Mohammed.

Ik meen dat deze Maldiven aan het vasteland vast hebben gezeten, zoals wel te zien is, want het moet wel beschouwd worden als een verdronken land, als je ziet dat er op honderden en honderden plaatsen kleine eilandjes, klippen, rotsen, zelfs hele ondiepten zijn, die een mens tot de bodem kan bezien, waar maar drie of vier voet water is, zodat een schip hier niet zonder loods doorheen kan varen. Zelfs een klein eilandje, dat in omtrek niet groter is dan de afstand die een schot draagt, staat vol kokosbomen. Als het vroeger geen vasteland was geweest waarvan het nog zijn voedsel had, zou een mens niet kunnen geloven dat er iets op kon groeien, omdat de eilandjes zo klein zijn en omringd door zout water.

Bovendien waren er op het kleine eiland waaronder wij lagen, heel veel fraaie, kunstig gemaakte bouwwerken, waarvan de meeste ingestort waren. Het leken allerlei soorten tempels en offerplaatsen, waarvan er op dat kleine gebied wel tien tot twaalf waren, en waarvan er één heel bijzonder was voor zo'n oud bouwwerk, want het was helemaal van blauwe steen, met randen, basementen, kapitelen en friezen rondom, getand, de trappen aan de ingang borsthoog. En wat me het meest verwonderde was dat alles zonder kalk of enig bindend materiaal aan elkaar gemaakt was, maar dat alles met uitgehouwen groeven zo dicht op elkaar was gevoegd, dat men de punt van een mes er niet tussen kon krijgen, en op iedere hoek een sluitsteen die het hele bouwwerk bijeenhield. Rond deze tempel was een vierkante muur met een brede gang eromheen gemaakt, en buiten deze gang waren veel graven waarop aan de uiteinden, aan het hoofd en aan de voet, stenen stonden, die heel mooi bewerkt waren, sommige met lofwerk, andere met Arabische letters. Hier stonden ook stenen waterputten, die opgedroogd waren, waaronder een die een vijverput leek, die was ... [niet ingevuld] voet in omtrek. Ze waren alle van witte steen ge-

maakt, en stenen trappen leidden erin. Hierbij stond nog een vervallen piramide waarvan men voet of fundament niet kon zien. Deze was twaalf voet in het vierkant. Het leek een mooi bouwwerk geweest te zijn, want de randen ervan waren alle in de juiste verhoudingen helemaal bewerkt, rond, hol, vierkant en getand. De tempels stonden alle naar het oosten en westen, met de ingang op het oosten. Ik denk dat dit een heilige plaats is geweest, omdat al deze bouwwerken bij elkaar stonden. Verder was op het hele eiland geen huis te vinden of enig teken dat het bewoond was geweest, en momenteel is het nog niet bewoond.

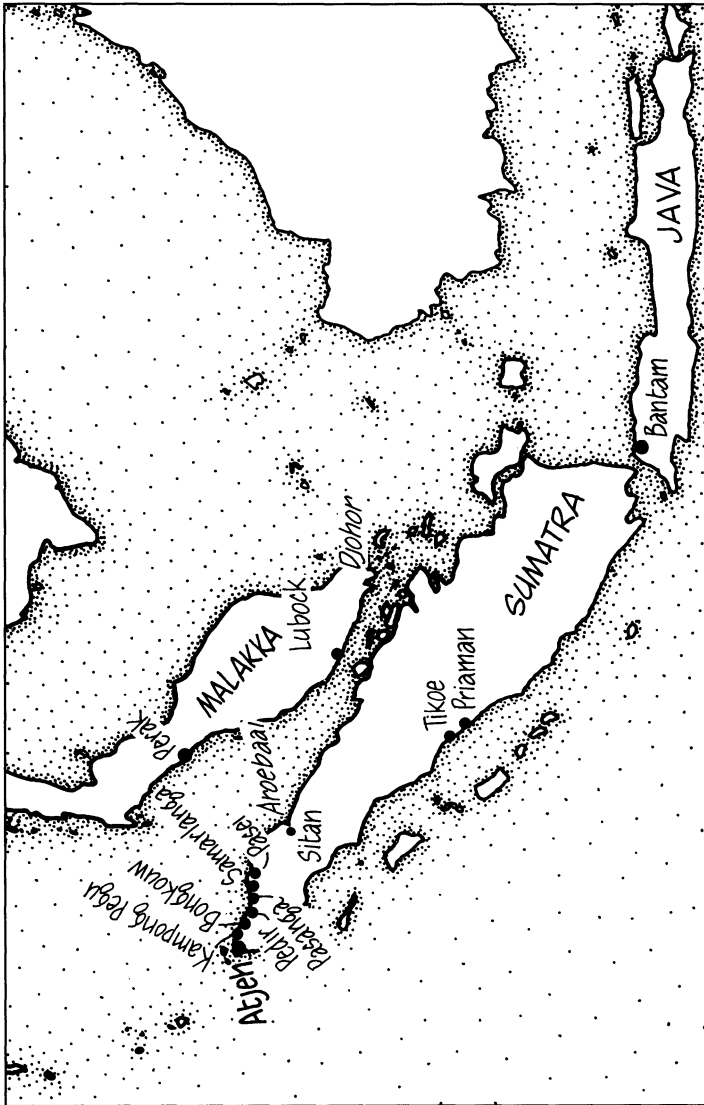
Toen wij hier twee of drie dagen gelegen hadden en een overvloed van kokosnoten hadden verzameld, raakte ons anker, toen we zeilgingen, om een klip zodat het touw brak. Wij lieten het anker daar staan en de pinas draaide eveneens zijn anker stuk.

De 4e

Op 4 juni zeilden we uit om door de zee-engte te varen. Na de middag kwam een prauw langs boord van het grote eiland van de Maldiven. Er waren zeven opvarenden, onder wie een oude man die goed Portugees sprak. Hij zei dat hij aan boord kwam om ons de weg te wijzen, omdat het heel gevaarlijk was en er bovendien nergens ankergrond was. Wij zeiden dat we hem wilden betalen, zodat hij aan boord kwam, menend dat wij Portugezen waren. 's Avonds dachten wij onder een eiland te ankeren, maar wij dreven af. We werden 's nachts heen en weer gevoerd. De volgende dag zijn we met de zon in het zuidoosten door de zee-engte in de zee gekomen. We hebben hun tien stukken van achten,¹⁶ een zak rijst en andere dingen gegeven, zodat ze heel tevreden waren. Ze zijn teruggevaren naar het eiland van de Maldiven. Het oosteinde van deze zee-engte ligt op ... [niet ingevuld].

De 12e

Op 12 juni zagen we Kaap Comorin, die op negen graden boven de evenaar ligt.

Illustratie 5.

Kaartje van de geografische namen in de Indonesische archipel die Frederik de Houtman in zijn Kort verhaal noemt (naar Lombard 1967, kaart 2).

- Sumatra* Op 23 juni zagen we het eiland Sumatra. 's Avonds is de pinas tussen twee eilanden door gevaren, en omdat wij merkten dat het ondiep was, zijn wij weer naar zee gevaren, en 's nachts, toen het hard waaide, hebben wij het schip met klein zeil bijgelegd.¹⁷
- De 24e* Op de 24e zijn wij weer naar het land gevaren, en omdat we helemaal om de noord gedreven waren, zijn we 's avonds aan de noordoostkant van Poelau Wèh voor anker gegaan – dat is een eiland dat in de baai van Atjeh ligt.
- De 25e* Op de 25e hebben wij mensen van het eiland gesproken, die zeiden dat er Portugese fusten¹⁸ uit Malakka in Atjeh waren. Wij zochten verder naar een andere baai waar vers water was.
- De 26e* Op de 26e zijn we met de schepen naar de baai gevaren. We hebben daar vers water gehaald, en al ons geschut aan dek gehaald en schoongemaakt.
Op 28 juni is er een kano¹⁹ naar de Leeuw gekomen met Isenout, de commies van de pinas, die zei dat ze met de pinas al voor Atjeh geweest waren, maar omdat daar enkele schepen lagen en zij niet wisten wat voor schepen het waren, zijn ze met de pinas naar een eiland gevaren dat daar ook in de baai lag. Ze zeiden dat ze Antoni, een Engelse bootsman, al naar Atjeh gestuurd hadden, en dat hij alweer terug aan boord was. Ook was er een man van de kano in de pinas in gijzeling bij Isenout gebleven. Zij brachten een monster peper mee, zodat wij allemaal zeer verheugd waren over het goede nieuws en omdat de pinas er was.
Op 30 juni is er nog een kano langs boord gekomen met zes of zeven man, onder wie er één was met een rood stokje, dat is het teken dat de koning²⁰ aan een bode of *alguaci*²¹ geeft, zoals ook in Spanje gebeurt. Zij vroegen of enkele leden van onze bemanning mee naar Atjeh wilden varen, en boden aan, enkele van hun mensen in gijzeling achter te laten. Er is toen overeengekomen dat Wouter Wallens en Nanningh Clock daarheen zouden

varen, omdat zij allebei Portugees spreken. Ze hebben enkele geschenken voor de koning meegenomen, zoals fluweel, spiegels en andere zaken. Twee mannen zijn in gijzeling gebleven. Die dag hebben wij ons anker gelicht en zijn naar de baai van Atjeh gevaren, en zijn op ongeveer een kleine mijl van Atjeh bij een klein eiland²² voor anker gegaan.

Juli 1599

Op 1 juli is er een Portugees aan boord gekomen, genaamd Simon Rodrigues, die een Portugese brief bracht van de *tommagon*²³ van Malakka. Deze heette, naar hij schreef, don Alfonso Vincenti en hij was nu als gezant met een fust naar Atjeh gekomen. Hij schreef in de brief dat er in Atjeh vracht genoeg was en dat hij onze vriend wilde zijn, zoals nader uiteengezet in de brief. Deze Portugees bracht ook twee koeien – de ene, zei hij, was door de koning geschonken, de andere door de *tommagon*. Men gaf hem een koralen rozenkrans en nog iets. Tegen de avond is hij weer naar het land gevaren.

Op 2 juli is Nanningh Clock met de Atjehers aan boord gekomen, Wouter Wallens is nog aan land gebleven. Nanningh Clock zei, toen hij over hun lotgevallen vertelde, dat zij goed onthaald waren met eten en drinken, en werden gekleed op de manier van het land, zoals daar de gewoonte is. En 's avonds zijn er twee sloepjes met volk aan boord gekomen. In een daarvan zat een gelubde²⁴ van de koning – die kwam met een gouden *tjap*²⁵ die aan een gouden ketting om zijn hals hing. Die *tjap* was een teken en bevel van de koning, men moet die in de hand nemen en horen wat de koning gebiedt. Hij eiste dat de bevelhebber aan land zou komen. Wij gaven hun ten antwoord dat het vanavond te laat was, en nadat ze een tijdje bij ons gezeten hadden en onthaald waren, zijn ze weer naar het land gevaren. Later die avond zijn er dan nog weer sloepjes met Atjehers aan boord gekomen voor de bevelhebber Cornelis de Houtman, en ze brachten gijzelaars mee, een *sjabbandar*²⁶ genaamd Sjabbandar Abehip en nog een genaamd Poisi²⁷ Datan, en nog

Atjeh

enkele anderen. En zo is bevelhebber Cornelis de Houtman op 3 juli naar land gevaren met Jacques Boudens,²⁸ en bij aankomst is er de 4e daarop voor hen feest geweest. Het was toen juist nieuwjaar bij hen, met nieuwe maan. Daarvoor waren veel olifanten versierd en met kleden en sieraden behangen, en hadden de paarden fraaie zadels gekregen. Dan zitten alle edelen op olifanten, sierlijk uitgedost, en rijden voorop; daarachter komt de zoon van de koning, die zit op een olifant waar een huisje op gemaakt is, heel sierlijk bewerkt, en daar zit hij in met een gouden helm of hoed op zijn hoofd, zijn armen en voeten vol gouden slangen, om zijn hals veel gouden juwelen met heel kostbare edelstenen. Om hem heen worden heel veel vaantjes en andere dingen gedragen, die daarvoor gemaakt zijn, en zo rijdt hij naar de moskee of kerk, en daar zijn heel veel instrumenten, zoals bazuinen, trommels, bekkens en zo meer. En daarbij reden ook de bevelhebber, en Jacques Boudens en de tommagon op een olifant. Onze trompetters waren ook op het feest en ze bliezen op hun trompetten – en daardoor is de olifant waarop de prins zat dol geworden, zodat niemand hem kon tegenhouden. Er ontstond toen groot lawaai, de prins gooide al zijn gouden armbanden en zijn zware gouden helm van zich af en sprong van zijn olifant. De zwarten hielden vol dat het kwam door het vreemde geluid van onze trompetten, en het is nog redelijk goed afgelopen, maar enkele juwelen zijn verloren gegaan.

De 8e

Op de 8e is de bevelhebber weer aan boord gekomen, en hij bracht van het land vijftientig baren²⁹ peper mee. De sjahbandar en de anderen die als gijzelaars aan boord waren, zijn naar land gevaren, ze waren tevreden. Toen de bevelhebber niets dan vriendschappelijkheid om zich heen bemerkte, hoopte hij dat hij lading kon verkrijgen, want de peper was redelijk geprijsd, acht tahl.³⁰ Maar niemand van de burgers daar mocht aan ons verkopen zonder toestemming van de koning. De koning heeft ons daar een pakhuis gegeven, waar Jacques Boudens

Illustratie 6.

*De olifanten van de sultan van Atjeh (uit Unger 1948: 84,
naar een gravure in de Nederlandse vertaling van het Journaal
van John Davis uit 1706).*

eerst in trok met vier man. Ze hebben ook wat koopwaar aan land gebracht.

De roe

Op de roe ben ik bij de koning geweest, waar veel eten bereid was. Men liet daar twee meisjes dansen die heel sierlijk uitgedost waren met gouden kettingen, gouden sieraden met edelstenen en gouden arm- en voetbanden. Daarna gaf de koning mij een echt inlands kleed met een kris³¹ of ponjaard. Daarna ben ik met de koning de rivier ingegaan, en we hebben daar met al zijn aanzienlijken in het water gestaan. Er was een overvloed van allerlei eten en drinken, waaronder heel sterke brandewijn. Verder ben ik die avond met een olifant thuisgebracht – dat is altijd de eer en het onthaal die men vreemdelingen bereidt en bewijst. En omdat de peper traag aan boord kwam en de sjahbandar niet wilde leveren, zei hij dat de peper voor niet minder dan vijftien tahlil te koop was, en de volgende dag voor nog meer, zodat wij niet tot een koop konden komen. En hoewel wij van tijd tot tijd de koning verzochten om tegen een redelijke prijs peper van de koning te mogen kopen, en vroegen of hij ons toestemming wilde geven om ook van de burgers te kopen, antwoordde de koning dat hij zich niet met de handel bemoeide en dat dat de verantwoordelijkheid van de sjahbandar was.

Daarna zijn er drie gijzelaars aan boord gekomen, die de bevelhebber verzochten aan land bij de koning te komen, omdat deze een vaste overeenkomst met ons wilde sluiten, namelijk dat als wij hem wilden assisteren met onze twee schepen en pinassen tegen de mensen van Djohor,³² die zijn vijanden zijn, dan zou hij ons met peper tevredenstellen. Daarop heeft de bevelhebber de commiezen en de kapiteins bij zich geroepen en dit aan hen voorgelegd; hij vertelde wat hij van de zaak vond: dat wij al lange tijd van huis waren en er maandelijks grote bedragen uitgegeven waren, en dat wij niet tegen iedere prijs peper geleverd konden krijgen en onze lading klein was. Mochten wij tegen zulke prijs, zeg maar vijftien of

twintig tahl, kopen, dan konden we maar net het kleine schip volladen. De scheepsraad heeft besloten dat ze het verstandig achtten het verzoek in te willigen, als men daarvoor een goede partij peper kon krijgen. Zo is na stemming besloten dat de bevelhebber aan land zou gaan en daarover onderhandelen. De bevelhebber is aan land gegaan en de drie gijzelaars zijn aan boord gebleven, te weten Poosi Pouli, Posi Laba en Katzong, die de zoon van een van de sjahbandars was.

Aan land is een overeenkomst met de koning gesloten, te weten dat wij met de schepen samen met zijn armada³³ naar Djohor zouden gaan. We zouden geen veldtochten over land maken, we zouden alleen vanaf de schepen de vestingwerken beschieten en wat stukken zwaar geschut daarheen brengen, die zij met hun prauwen daar niet heen konden brengen. We zouden niet langer dan drie maanden weg zijn. Hiervoor zouden wij als beloning tweeduizend baren peper krijgen, te weten duizend baren vóór wij van Atjeh naar Djohor sloop gingen, en duizend baren als wij weer naar Atjeh terugkwamen van de expeditie. Bovendien zou de koning levensmiddelen voor ons organiseren: rijst, vlees en wijn, en als onderpand voor hem zou een van ons met wat goederen in Atjeh blijven tot wij weer van Djohor terugkwamen. Nadat dit alles aldus geregeld was, is er een brief opgesteld en met het zegel van de koning bezegeld. Bovendien hebben de koning en de bevelhebber ieder een eed afgelegd dat alles zonder bedrog was.

Terstond heeft de koning een brief meegegeven waarmee wij in Pedir³⁴ driehonderd *konsiens*³⁵ ongepelde rijst konden halen; honderd konsiens is ongeveer vijfhonderd schepel. Wij hebben de pinas daarheen gestuurd, en die kwam de eerste keer vol ongepelde rijst terug; ze brachten enkele baren peper mee die ze daar gekocht hadden. Daarna hebben wij de pinas weer naar Pedir gestuurd om de rest van de rijst te halen. Ondertussen waren er twee jonken met een *banting*³⁶ uit Malakka gekomen,

waarmee een ambassadeur van Malakka kwam, genaamd Simon Nunes, en ze brachten ook twee gezanten van de koning van Atjeh mee die in Malakka geweest waren. Welnu, omdat wij meenden dat alles heel degelijk met de koning afgesproken was, zoals dat ook zou moeten met iets dat onder ede bevestigd is, hebben wij onze pinas, die op de Leeuwin was, naar Atjeh gestuurd om toe te rusten, we hebben de timmerlieden eraan laten werken.

En toen de bevelhebber een tijd lang aan land was geweest om de levering van de peper wat te bespoedigen, die nogal traag verliep, waarbij de koning als excuus aanvoerde dat hij enkele prauwen met peper verwachtte, die uit Samarlanga en Pasanga³⁷ zouden komen, toen is de bevelhebber op 9 september met de sjahbandar en de *karkoen*³⁸ en met Simon Nunes, de Portugese gezant, aan boord gekomen. Toen zij aan boord waren, zijn er enkele prauwen uit het oosten gekomen. Men zei dat het prauwen met peper waren die uit Samarlanga kwamen. En toen ze na de middag weer naar land zouden varen, verlangden de sjahbandar en de karkoen dat ik mee naar land zou varen, terwijl mijn broer, die een poos aan land geweest was, op het schip bleef. Hij zei dat hij daar helemaal geen kwaad in kon zien of ontdekken, en hoopte dat wij snel onze opdracht zouden vervullen. Ik heb toen geweigerd om mee te gaan en zei dat Stockman³⁹ maar moest meegaan, omdat ik het laatst aan land geweest was, waarop Stockman antwoordde, staande aan bakboord bij de grote mast: 'Ga jij nu deze keer aan land, dan ga ik daarna wel.' Ook de bevelhebber zei dat ik maar moest gaan om de sjahbandar en de karkoen tevreden te stellen. 'En zie er verder op toe,' zei hij, 'dat het werk aan de pinas door de timmerlieden wat vlugger gaat.' Daarop antwoordde ik dat Thomas Coymans⁴⁰ ook al aan land was en dat wij niet alle twee aan land konden zijn. De bevelhebber zei dat hij zelf naar de Leeuwin zou gaan zolang ik er niet was; ook zei hij dat ik over een dag

of twee terug kon komen, omdat hij dan aan land wilde gaan. Ik heb geantwoord dat als hij het wil, ik naar land zal varen. Ik heb nog naar de Leeuwin willen varen om mijn schipper in te lichten en schoon ondergoed aan te trekken, waarop de bevelhebber zei dat als ik kleren nodig had, zijn kist met kleren nog aan land stond, en ik eruit mocht halen wat ik nodig had. En dus ben ik, zoals ik erbij stond, met de sjahbandar en de karkoen naar land gevaren, en toen we bij het fort kwamen, lagen daar alle prauwen, die volgens hen met peper geladen waren. De prins was daar met zijn sloepje bij, en toen hij ons zag riep hij ons bij zich en gaf ons brandewijn te drinken, en daarna zijn we naar het pakhuis gegaan.

Op 10 september 's ochtends zijn Guyon le Fort⁴¹ en ik met de sjahbandar naar de koning gegaan. Daar aangekomen waren wij er met zes of zeven man, onder wie de *seb*,⁴² dat is de raadsheer van de koning, de sjahbandar en de karkoen. Toen liet de koning mij vragen waarom ik de vriendschap met hem niet beter onderhield, omdat ik hem niet kwam bezoeken. Ik antwoordde dat hij mij vergeven moest omdat ik me een tijdje niet erg goed had gevoeld. Daarna heeft hij me laten weten dat hij wilde dat het zwaar geschut dat bij het fort stond, de volgende dag verscheept zou worden. Hij vroeg hoe en op welke manier men dat aan boord kon krijgen en wat voor hout men moest hebben om het af te dekken. Hij zei dat hij het die dag zou laten kappen en gereedmaken. Ook verzocht hij om enkele bootsgezellen van onze bemanning, omdat die beter met het geschut om konden gaan. Ik zei dat men in alle opzichten al het mogelijke zou doen, en na nog wat besproken te hebben zijn wij uiteengegaan. De sjahbandar zei dat zij naar de kerk moesten omdat het vrijdag was, hun sabbat, en na de middag moesten wij weer bij de koning komen. Dus gingen Le Fort en ik naar het pakhuis.

En na de middag zijn er twee mannen met rode stokjes naar het pakhuis gekomen, en ze zeiden dat ik bij de ko-

ning moest komen. Toen wij daar kwamen, zat Alfonso Vincenti oftewel de tommagon daar bij de koning. We aten en dronken wat, we zaten daar tot de avond, en reden met een olifant naar het pakhuis. Daar aangekomen ben ik terstond doorgegaan naar Kampong Pegu,⁴³ waar ik de vloot vond, en ik was van plan daar aan boord te gaan. Ik trof daar de sjahbandar, die enkele kisten in de boot laadde, volgens hem hun bagagekisten. Toen ik van plan was in de boot te stappen, zei de sjahbandar dat ik die avond niet varen kon, omdat hij nog een en ander met mij te bespreken had, en dat wij in de ochtend samen naar het schip zouden varen, dus dat hij niet wilde dat ik die avond aan boord zou gaan. Ik heb Le Fort opgedragen tegen de bevelhebber te zeggen dat ik klaar stond om aan boord te gaan, maar dat dat door de sjahbandar belet werd, en ook dat er niemand, ja geen schuit, van land weg mocht varen of het moest zijn met medeweten en goedvinden van de sjahbandar. Ook moest dan een van zijn mensen mee, anders mochten wij niet voorbij het fort. En die nacht, toen er een dief in ons pakhuis was, is Coymans hem met een rapier achternagegaan en heeft hem in z'n been verwond.

*Op die dag
geschiedde
de moord*

Op 11 september 's ochtends vroeg is de sjahbandar naar ons pakhuis gekomen. Hij vroeg of er een sloep met scheepsvolk gekomen was om het geschut te verschepen. Ik zei: 'Ja, die is er.' Hij liet terstond de peperweger halen en zei dat hij meteen aan boord wilde en dat ze de peper zouden wegen die er in de prauwen was. Hij zei dat ik in huis moest blijven en op hem wachten, maar ik hoorde niets meer van hem; later begreep ik dat hij al met een schuitje naar het schip was. Ik ben toen naar Kampong Pegu gegaan, waar onze sloep lag, met de bedoeling om daarmee naar het fort te varen. Toen is daar terstond de meester van de bootsgezellen met de tolk bij mij gekomen en hij zei dat er wat touwen waren die wij mee naar het fort moesten nemen. Ik ben met twee man op pad gegaan en we kwamen op de plek waar onze pinas klaar-

Illustratie 7.

Het hof van de sultan van Atjeh (uit Unger 1948: 78, naar een gravure in de Nederlandse vertaling van het Journaal van John Davis uit 1706).

gemaakt werd, en aldaar was de prins en de oude koning was meegekomen, en ik verzocht hem om de touwen en het gereedschap waarmee men het geschut zou versjouwten. Hij zei dat hij het zou laten halen, en of ik met hem mee wilde komen. Zo kwamen we bij een van zijn huizen dat bij de rivier stond, en daar zaten wij bijeen met de koning en de prins. Later kwam ook de tommagon van Malakka. Daarna is Guyon le Fort erbij gekomen, die zei dat toen hij van boord kwam, de sjahbandar en de karcoen al aan boord waren en de peper zouden wegen. Nadat we een tijdje daar gezeten hadden, heb ik de koning gevraagd om naar onze mensen te mogen gaan, die naar men zei al met het geschut bezig waren. De koning zei dat ik maar moest blijven zitten, dat de mensen het werk wel zouden doen, maar toen ik erg aandrong heeft hij mij verlof gegeven om te gaan. Ik ging eerst naar het pakhuis en toen verder naar Kampong Pegu om door te gaan naar het fort, maar toen ik daar kwam, kon ik het fort niet bereiken, omdat niemand mij de rivier over wilde zetten. Kort daarop is er een gelubde van de prins, genaamd Negat Raya, gekomen met drie of vier olifanten en met bogen en speren. Hij heeft mij terstond bij zich geroepen en gezegd dat ik bij de koning moest komen, hetgeen ik weigerde, maar ik moest hoe dan ook op een olifant gaan zitten en werd zo terug naar het hof gebracht.

Toen ik aankwam was de oude koning al naar binnen; verder zat daar de prins met de aanzienlijken en de tommagon. Kort daarna zijn Thomas Coymans en Hans de Meyer bij ons gekomen. Toen liet de prins vragen, omdat er geschoten was, wat dat voor schieten was, waarop wij antwoordden dat misschien de sjahbandar van boord wegvoer en dat het saluutschoten waren – maar zij wisten wel beter. En omdat Coymans zich niet goed voelde, heeft hij om toestemming verzocht om te gaan, maar de prins zei dat hij moest blijven. Omdat de timmerlieden kleine spijkers nodig hadden, hebben wij daarom ge-

vraagde, zodat Coymans met Hans de Meyer en een kleine jongen met de tjap⁴⁴ eropuitgegaan zijn. Meteen daarop is er een tjap van de oude koning aan de prins gekomen, met als gevolg dat alle mensen terstond op ons letten. Ik zei tegen Le Fort dat er niets goeds op komst was, want de tommagon zat bij de prins en luisterde naar hem. Kort daarop is er nog een tjap aan de prins gekomen, waardoor de mensen nog beter op ons letten. Toen nog een derde, waarop de prins is opgestaan en zijn sabel uit de schede heeft getrokken, en terstond zijn er wel tweehonderd sabels getrokken, en men heeft mij meteen bij de hals gegrepen en meteen mijn gouden fluitje afgerukt, en ze sloegen mij met de blote kortelas⁴⁵ op mijn hoofd, maar het moet met de platte kant zijn gebeurd, want ik was niet gewond. Daarna ben ik op de grond gegooid en hebben ze met hun voeten op mijn keel getrapt en mijn handen en armen stevig vastgebonden. Toen ik opstond zag ik dat Le Fort ook stevig vastgebonden was. Er hadden nog drie man van onze bemanning achter ons gezeten, te weten de opperbootsman van de Leeuw en Jacob Corporael van de Leeuwin, alias Kalis Jaap,⁴⁶ en nog een jongeman die onze tolk voor het Portugees was. Zij zijn, toen ze zagen dat wij aangevallen werden, in de rivier gesprongen, waar de zwarten ze terstond achterna liepen en ze doodgeslagen hebben. Wij zijn daar met z'n tweeën gebonden neergezet, niet wetende of de anderen van onze mensen die aan land waren, in leven waren of niet. Ik heb terstond van de zwarten begrepen dat mijn broer, de bevelhebber Cornelis de Houtman, ook dood was, hetgeen voor mij een droevige tijding was. Vervolgens is de verraderlijke tommagon bij ons gekomen waar wij gebonden zaten. Hij zei dat de koning een van onze schepen verlangde, en als wij hem dat wilden geven zou hij ons vrijlaten. Ik heb hem daarop geantwoord dat wij geen bevoegdheid hadden om een schip of zelfs maar het geringste van wat aan boord was te geven, en dat wij ook maar in dienst waren van de schepen en

degenen voor wie de goederen bestemd waren, en dat wij daarvoor ons maandgeld of salaris ontvingen, en dat wij hier dus niets in te zeggen hadden nu wij zo ellendig gevangen waren. En toen het tegen de avond liep, is de verraderlijke tommagon met zijn mensen weggegaan, en toen ze buiten kwamen zeiden ze om ons, die daar gebonden stonden, te bespotten: 'Agora está grande festa.'⁴⁷ Men kan zich indenken hoe ons dat in het hart gesneden heeft – maar God zal zulke verraderlijke schelmenstukken op zijn tijd met wraak vergelden. Daarna zijn wij weggevoerd.

We troffen nog drie van onze mensen, die gebonden stonden. Wij vroegen hoe het met de rest van de bemanning was, en zij zeiden dat ze allemaal doodgeslagen waren. En omdat wij heel ondraaglijk vastgebonden waren, hebben we verzocht geboeid te mogen worden, wat twee uur later die avond gebeurde: ieder kreeg een dikke ijzeren beugel met twee ringen om de benen met ijzeren penen geklonken, en we werden bij de poort van het hof bewaakt. Of het nog niet genoeg was dat wij zulke zware boeien aan onze benen hadden, moesten we ook ieder een plank met een strop om de hals dragen waar ze onze handen aan vastbonden. 's Nachts is er eten uit het hof van de koning voor ons gebracht, maar onze eetlust was niet groot. Na middernacht hoorden wij dat er een schot afgevuurd werd en kort daarna hoorden we zeggen dat de schepen wegvoeren. Tegen de ochtend hoorden we dat er nog bemanningsleden in leven waren van degenen die in het fort overgebleven waren, zodat er 28 mensen op het land dood waren, en, met ons erbij, 28 mensen nog gevangen waren, in Atjeh en in Pedir, waar de mensen die daar met de pinas waren, doodgeslagen zijn.

Op 12 september 's ochtends heb ik terstond verzocht een brief te mogen schrijven naar de schepen, omdat ik vermoedde dat zij niet ver weg konden zijn, dan kon de scheepsjongen met die brief naar het schip varen. Ik heb in de brief verteld hoe het met ons aan land gesteld was.

Daarna is de oude koning naar buiten gekomen, en omdat wij in de poort stonden waar hij door moest, hebben wij allemaal een voetval voor hem gemaakt. Hij beval Le Fort en mij mee te komen. We werden in een prauw naar het fort vervoerd, waar hij ook met zijn olifanten heen ging. In het fort aangekomen werden Le Fort en ik bij hem voorgelid, men kreeg het bevel om ons de boeien af te doen. Toen dat was gebeurd zei hij dat Le Fort met een prauwtje naar het schip moest varen, mits hij beloofde terug te komen, en dat de schepen weer op de rede moesten komen en dat hij met hen wilde onderhandelen, want wat er gebeurd was, was de schuld van de sjahbandar, die nu dood was.⁴⁸ Le Fort beloofde dat, en hij beloofde mij dat hij ons nu niet in de steek zou laten.

En zo is Le Fort met een vissersbootje en de scheepsjongen met een andere prauw op weg naar de schepen gegaan. Le Fort is sloop gegaan, maar de scheepsjongen is teruggekomen. Hij zei dat hij bij de schepen was geweest, maar dat de zwarten de scheepsjongen niet aan boord wilden brengen toen ze zagen dat er een prauw aan boord was. Er lagen veel prauwen bij het fort, en tevens de fust van de tommagon, alle met wapens. Zij wilden nog een keer naar de schepen gaan. Vervolgens is de koning weer naar Atjeh gereden, hij beval dat ik op een olifant moest zitten, en toen we bij Atjeh kwamen, zijn we bij de rivier gaan zitten en heeft hij opdracht gegeven onze doden te begraven. Daarna is er een sloep gekomen met daarin alle kisten en goederen die in het pakhuis of logies achtergebleven waren. Hij zei dat ik alle kleren mee kon nemen. Dus heb ik alle kleren van mijn broer zaliger en van Coymans en van de anderen die daar waren, samen met een zilveren schaal in een kist gedaan en naar het huis van de koning gebracht, waarvan ik de sleutel had. Daarna zijn de andere bemanningsleden ook gekomen. De koning liet hun te eten en te drinken geven. Ook werd nog een van onze mensen gebonden binnengebracht, die zich een dag en een nacht onder struik-

gewas verborgen had; hij werd terstond losgemaakt en bij de anderen gezet.

De 13e

Op de 13e 's ochtends heb ik, omdat ik vernomen had dat er nog iemand van onze bemanning in het pakhuis was, die gewond was, toestemming gekregen om daarheen te gaan, en toen ik in de buurt van het huis kwam, werd hij mij in een deken tegemoet gedragen, en omdat hij ernstig gewond was werd hij bij de koning gebracht, die hem te eten liet geven. Daar liet de koning hem vragen of er geen geld in het pakhuis geweest was, en hij zei ja, dat er ongeveer zeven- of achthonderd stukken van achten moesten zijn. Er is toen een kist opgehaald die de dag ervoor niet open geweest was, omdat er geen sleutel was; en toen men deze kist opende, vond men daar ongeveer zeshonderd realen van achten in, die de koning allemaal nam, en hij liet ons de lege kist nabringen. Vervolgens heeft de koning opdracht gegeven om Hans Decker en nog iemand die gewond was, een medische behandeling te geven. Er is toen ook een brief in het Nederlands en in het Portugees gekomen van de schepen. Er stond in hoe de Atjehers de vergevensgezindheid van de schepen beantwoord hadden en hoe elf galeien met hen strijd geleverd hadden. Maar het waren slechts prauwen. Ze schreven dat als wij tegen geld of goederen los te kopen waren, ze niets zouden sparen en dat ze nog ongeveer drie of vier dagen zouden blijven om op antwoord te wachten, waarover meer in de kopie. Hij was ondertekend door Jacques Boudens, Pieter Stockman en Guyon le Fort – ik wou dat jij hier was waar ik ben – hetgeen niet was wat hij beloofd had.

Ik heb meteen een brief geschreven als antwoord en meegegeven aan de brenger, die Le Fort aan boord gebracht had, genaamd Piere Louwrensz., die Portugees sprak. Hij is direct met een vissersprauw met wat vruchten weer naar de schepen gevaren, maar daar waar hij de schepen zocht kon hij ze niet vinden. Bij zijn terugkeer werd deze brenger stevig vastgebonden – men zei dat hij

Le Fort voor geld had vrijgelaten. En zo, omdat de schepen weg waren, zijn wij daar met ons elfen gevangen gebleven, zonder te weten hoe het met de mensen was gegaan die met de pinas in Pedir waren. Daarna heb ik, voorzover dat in mijn vermogen lag, de mensen op het hart gedrukt dat niemand zich erop moest beroepen enige vaardigheid te hebben, of zich erop beroemen met grof geschut om te kunnen gaan meer dan dat ze een geweer konden afschieten. Ik zei dat ik bang was dat dat aan ons allen gevraagd zou worden, en wie iets toegeeft, die zullen ze zover proberen te krijgen dat ze Moors⁴⁹ worden, zoals inderdaad gebeurde. Zo is de hoogste bestuurder van de koning, een vrouw,⁵⁰ bij mij gekomen en zij vroeg wat ik zoal kon doen, of ik geen verstand had van geschut gieten of iets anders ten dienste van de koning of van het land. Zij deed daarbij vele schone beloften van dingen die de koning voor ons zou doen. Ik gaf als antwoord dat ik niet deskundig was in dat soort dingen; en verder dat als hij mij ter zee in dienst wilde nemen om naar bepaalde plekken te varen, dat mijn dienstvaardigheid tegenover Zijne Majesteit niet tekort zou schieten. Daarna zijn onze manschappen ieder afzonderlijk bij hem geroepen, waarbij van hen iets dergelijks verlangd werd. Zij antwoordden dat ze slechts bootsgezellen waren en niets anders konden.

De 19e

Op de 19e was het een van hun mohammedaanse feesten. De koning liet mij bij zich roepen toen hij in de rivier stond; bij hem komende vond ik daar de Portugese gezant Simon Nunes, en toen ik er een tijdje was, heeft de koning mij zijn excuses aangeboden middels de Portugese tolk: dat het de schuld van de sjahbandar was dat onze mensen doodgeslagen waren, dat hij dat niet bevoelen had, maar dat hij alleen opdracht gegeven had om ze gevangen te nemen. Daarvoor had hij al degenen van wie men wist dat ze mensen van ons doodgeslagen hadden, laten arresteren. Dat hij er een paar heeft laten arresteren is waar, maar dat was voor zijn eigen gewin, om te verne-

men of ze geen geld bij iemand hadden gevonden, er ontbraken immers nog driehonderd stukken van achten aan goud. Toen hij het zo niet kreeg, heeft hij iedereen tegen betaling vrijgelaten, de een voor twintig tahlil, de ander voor tien, enzovoort.

*Ze doen mij
schone beloftes
als ik Moors
word*

Nadat de koning zo zijn excuses had aangeboden, liet hij mij zeggen dat ik geen moeilijkheden zou ondervinden en hij wilde mij hoger in rang maken dan ik was geweest, weshalve hij verlangde dat ik een vrouw zou nemen, die hij terstond daar in het water bij zich liet komen. Ik heb hem geantwoord dat Zijne Majesteit het mij moest vergeven, maar dat ik een getrouwde vrouw in ons land had en geen andere vrouw kon huwen. Hierover is hij met veel mooie woorden op mij in gaan praten, zeggende dat hij wel vermoedde dat ik niet van zulken huize was, maar dat ik mijn eigen baas zou kunnen zijn wat betreft koken, kleren wassen enz., waarvoor hij wilde dat ik die vrouw zou nemen. Hij zei dat zij van hoge adel was en dat hij veel slaven en goederen meegeven zou, en ook dat als er schepen kwamen, hij mij weer vrij zou laten. Toen ik aldus in verleiding gebracht werd, zelfs zo dat hij mijn hand en die van die vrouw met alle geweld tezamen wilde voegen, heb ik bedacht dat God mij en alle christenen daarvoor wilde behoeden. Ik heb mijn hand weer teruggetrokken en de koning om vergeving gevraagd en gezegd dat dit tegen onze wetten was en het mij niet vrij stond dat te doen, omdat ik in de rouw was voor mijn broer en onze mensen. En de koning, die hierover niet erg tevreden was, heeft mij daarop met de vrouw met rust gelaten, maar verschillende malen erop aangedrongen dat ik Moors zou worden. Maar God – die een vertrooster van alle benarde en bedroefde harten is en een beschermer van alle christenen die op hem vertrouwen – heeft dat niet willen gedogen.

De 20e

Op 20 september is de koning uit zijn hof gereden en heeft mij bij zich laten roepen. Toen ik bij hem kwam, vond ik daar de tommagon, die met zijn fust en een paar

prauwen naar onze schepen was gevaren en die had beschoten. Vanaf onze schepen heeft men één man gedood en enkelen gewond geschoten. Ze zeiden dat ze de schepen niet meer zagen. De koning heeft mij de brief teruggegeven die ik de 13e als antwoord had gezonden. Omdat onze mannen nog met de zware boeien liepen, heeft de koning verder bevolen dat men hun lichte boeien met kettingen aan moest doen, opdat ze makkelijker konden lopen. Ik heb toen de koning verzocht en gevraagd of, nu de schepen weg waren, onze mannen zonder boeien zouden mogen – als de schepen terugkwamen, zou Zijne Majesteit niet alleen de bemanning maar ook mijzelf weer in de boeien kunnen laten slaan. Hij heeft ze toen allemaal de boeien af laten nemen en bevolen dat ze allen aan de pinas moesten werken, die nog niet klaar was. Hij heeft ons allemaal tweemaal daags een beetje rijst te eten laten brengen, maar zo weinig dat we allemaal erge honger leden.

De 21e

Op 21 september zijn onze mannen die bij de pinas geweest waren, van Pedir naar Atjeh gekomen. Ze waren eveneens op de 13e gevangengenomen en geboeid, maar er was niemand dood of gewond, en ze waren met achttien man. Toen ze in Atjeh kwamen, zijn ze terstond bij de koning binnengebracht. Wouter Wallens was er eerst alleen, en de koning is op hem in gaan praten met veel schone beloften, om hem Moors te laten worden. Toen hij hem niet zover kon krijgen, werden wij in drie groepen verdeeld. Omdat wij met veel mensen waren en er weinig eten kwam, heb ik een zilveren schaal die ik in de kist had, verkocht voor 115 *masen*,⁵¹ waarvan ik aan ieder van de mannen 3 masen gegeven heb. Ook heb ik Wouter Wallens, toen die weer naar Pedir moest, 40 masen extra gegeven, zodat ik zelf weinig overhield.

De 23e

Toen de koning van Pedir op de 23e weer naar Pedir reed, heeft hij vijf van onze mensen naar Pedir meegenomen, namelijk Wouter Wallens, Antoni de Engelsman, Wouter de Vries, Herman Gillisz. en Gasselaer.

- 6 oktober Omdat ik bij de koning uit de gratie raakte doordat ik niet Moors wilde worden, en er ook tegen hem werd gezegd dat ik er de oorzaak van was dat niemand van onze mensen Moors werd – hoewel dit niet bezijden de waarheid was, kon men er het verdorven karakter aan zien, want zoals men zegt: als iemand besmet is dan wil hij wel alle mensen besmetten – zo is het gekomen dat de koning mij op 6 oktober opgedragen heeft om op een van zijn schepen te gaan die eerst naar Malakka en daarna naar Djohor zouden gaan, en onder leiding zouden staan van zijn zoon, genaamd Reya Achimat, die bevelhebber van de armada was maar voer op de galei van de koning. Op die dag ook is de Portugese stuurman, genaamd Gaspar Consalon, naar Atjeh gekomen. Die nacht bleef hij bij mij, want hij was erg bang dat hij in Malakka terecht zou komen, wat ook gebeurde, want de tommagon vroeg het hem. Van Isenout hebben wij nog niets vernomen, hij zat in een andere prauw, maar arriveerde niet in Atjeh. Ik ben dus met mijn scheepjongen sloop gegaan.
- 10 oktober Op 10 oktober ben ik met het schip van de koning van Atjeh onder zeil gegaan. De kapitein daarvan heette *orang kaja*⁵² Melkel Adil. De galei van de koning ging ook mee, daarop was de bevelhebber een zoon van Reya Achimat, de zoon van de oude koning. Het was de bedoeling dat ik naar Malakka ging, maar God heeft dat belet.
- De 12e Toen we op de 12e voor Pedir waren aangekomen, verzocht ik om aan land te mogen gaan, in de mening daar Wouter Wallens en onze andere bemanningsleden te vinden, maar ik kreeg geen toestemming om aan land te gaan. Zij hebben hier rijst en andere victualiën ingenomen. Daarna heb ik een briefje geschreven om over land naar onze mensen te sturen. Omdat er een gelubde van de koning aan boord was, wilde ik hem het briefje geven, maar hij zei dat er geen mannen in Pedir waren behalve een timmerman, en dat de anderen al weg waren naar Djohor. En toen wij hier met de armada een tijdlang ge-

22 november leggen hadden, zijn wij op 22 november onder zeil gegaan, en nadat wij een dag gevaren hadden is er bericht gekomen dat onze schepen weer voor Atjeh aangekomen waren en een van de galeien van de koning beschoten hadden, zodat de hele vloot weer naar Pedir moest komen. Toen ben ik in Pedir aan land gegaan en heb daar Cornelis de timmerman gevonden, die er zeer ontredderd uitzag, hij had namelijk heel veel grote wonden van de boeien in zijn benen, hij moest alle dagen werken en kreeg weinig eten. Toen ik daarna bij de koning kwam, vond ik daar de tommagon. Ik heb gevraagd of onze schepen bij Atjeh waren, maar de koning zei dat de schepen alweer weg waren. 's Anderen daags ging ik met de koning naar de *koala*,⁵³ verwachtend weer scheep te zullen gaan om naar Djohor te varen. Maar 's avonds ben ik met de koning naar Pedir teruggevaren. Hij zei dat ik niet naar Djohor hoefde maar daar in Pedir bij hem moest blijven. En zo ben ik met de sjahbandar naar diens huis gegaan en ben daar dertien dagen gebleven.

Pedir, 1 december 1599 Op 1 december, toen ik bij de sjahbandar was, is er een Portugees met een brief van de koning gekomen: hij wilde mijn scheepsjongen hebben, die hij mee naar Malakka nam. Wij hoorden ook dat de tommagon onze Portugeese stuurman mee had, zodat ik daar met alleen de timmerman achterbleef.

De 2e Op de 2e is de armada van Pedir onder zeil gegaan, bestaande uit een schip, een galei en ongeveer twintig prauwen, klein en groot, sommige net als sloepen, waaronder onze pinas, die in Pedir gebleven was, met onze roeisloep.

De 7e Op de 7e ben ik in het hof van de koning in Pedir gekomen en onder toezicht van de poortwachter gezet. Ik kreeg van de koning niet anders dan een beetje droge rijst, die wij zelf moesten koken – iets wat ik niet echt geleerd had, maar ik moest geduld hebben en me voegen in onze toestand en het land waarin ik me bevond, en me zo redden met een hongerige buik. Van tijd tot tijd ben ik

met de koning uitgereden, soms op jacht om wilde olifanten te vangen, die ze vangen met tamme olifanten en een massa mensen met touwen, en die ze vastbinden om de poten – de touwen zijn van buffelhuid gemaakt op onze wijze, 40 tot 50 vadem [ca. 80 meter] lang.

Maart 1600

Toen de koning op 10 maart van Pedir naar Atjeh zou rijden voor het feest dat met de nieuwe maan gevierd zou worden omdat dan hun vasten voorbij was, heb ik gevraagd om met hem mee te mogen gaan, omdat ik in Atjeh in het huis van de koning een kist met kleding had staan waarvan ik de sleutel had, en hij heeft dat goed gevonden.

De 13e

Toen ik de 13e in Atjeh kwam, waren al onze mensen heel blij, omdat de renegaten hun veel leed en pijn hadden gedaan. Ze waren met z'n vijven, want er waren er nóg twee Moors geworden terwijl ik in Pedir was: Isbrant van Wormer, in het Moors Posy Brong genaamd, en Vrederick van Amsterdam, op z'n Moors Posi de Dap, Jan de Engelsman, genoemd Posy Lamat, Claes Versbaly, in het Moors geheten Posy Jarna, en Lenard van Wormer, in het Moors genaamd Posy Rabau.

Atjeh

Op diezelfde dag is Hans Decker met de bemanningsleden bij de koning ontboden; die heeft hun voorgesteld een tocht met zijn prauwen te maken naar een stadje genaamd Sitan, dat ligt aan dezelfde kust van Sumatra, ongeveer zestig mijl oostelijker, in de buurt van de Aroe-baai.⁵⁵ Ze hebben daarin toegestemd. Hij liet elk van hen kleding geven, vier masen aan geld en een geweer. Zij die meegingen waren Cornelis Keet, Jan de opperbootsman, Marcques van Rotterdam, Henrick van Enckhuysen, Jan de Vries, Lucas Cock van de Leeuw en Willem Kock⁵⁶ van de pinas, met nog vier renegaten, die in hun nadagen waren. Ze zijn ingedeeld twee per prauw, en zijn de 14e sloop gegaan om de tocht te helpen maken.

De 10e⁵⁴

15 maart 1600

Op 15 maart 1600 is hun feest geweest, dat zij vieren als hun vasten ten einde is. De vasten begint met de nieuwe maan: wanneer zij die zien, komen alle vooraanstaanden

's avonds naar het hof van de koning en staan daar als het gebed gebeden wordt, ieder in zijn beste kleding. Een van de voornaamsten staat voor de ingang van het hof in een lang wit gewaad, in de ene hand een verguld schild en in de rechterhand een ontbloot zwaard dat hij over zijn schouder houdt. Dan worden alle trommels geslagen, de bazuinen geblazen, en ten slotte alle geweren afgeschoten, en buiten het hof nog zeven vuurwapens. Dat is hun aanvang van de vasten, waarin zij overdag eten noch drinken en geen betel kauwen vóór de avond, als de sterren op zijn en de zon onder is. Allen die in het hof van de koning zijn, zowel zij die er de wacht houden als ook de poortwachters en anderen, krijgen eten gebracht van de koning, en zo eveneens 's ochtends een half uur voor het aanbreken van de dag. En dat duurt totdat zij de opkomende nieuwe maan zien, dan hebben zij hun feest. De gewone man neemt deze vasten in acht precies zoals hij wil. In Gujarat en omstreken wordt deze vasten meer nageleefd, er zijn er daar velen die hun vasten drie maanden achtereen in acht nemen zonder overdag te eten, dus tot het nieuwe jaar.

*31 juli:
Jacob Wilkens
met vier
schepen*

Op de 31e juli 's ochtends, toen de koning van Pedir buiten zijn hof was, heeft hij mij bij zich ontboden, en toen ik bij hem was gekomen zei hij mij dat er vier schepen van ons land naar Atjeh gekomen waren, over welk bericht ik zeer verheugd was. Ik vernam dat zij een brief van Zijne Excellentie aan de koning brachten, maar mensen die in Atjeh waren, zoals de timmerman Jan Dircxzoon en Siewert Block, werden naar het binnenland gebracht, en Hans Decker werd met Lenard de renegaat binnen het paleisterrein verborgen. Hans Decker heeft toen een briefje geschreven en liet het door een jongen naar de mannen van de schepen bezorgen – daar stond in het kort in verteld hoe het met onze twee schepen de Leeuw en de Leeuwin was gegaan. Van de schepen heeft men kort geantwoord op een blaadje uit een aantekenboekje dat onze lotgevallen hun leed deden,

Pedir

doch dat men er het beste van hoopte. De bevelhebber was Jacob Wilkens. Verder heb ik vernomen dat de koning veel kosten gemaakt heeft, omdat de bevelhebber beloofd had aan land te komen. Hij heeft de sjahbandar met veel eten naar de schepen gestuurd. De bevelhebber heeft zich toen verontschuldigd, zeggend dat hij de volgende dag aan land zou komen. Maar 's ochtends, een uur voor het aanbreken van de dag, heeft men van de schepen enige schoten gelost, waarna ze zijn weggevaaren. En toen de schepen weg waren, heeft de koning Decker verzocht om ze te gaan zoeken en te zeggen dat ze komen moesten – dan, toen ze al weg bleken, was de koning daarover zeer verbolgen. Hij liet nagaan wat de oorzaak kon zijn; vernam toen dat men deze jongen bij de bemanningsleden had gezien – het was een Portugeuse jongen. Ze hebben de jongen terstond gepijnigd, en hij bekende dat hij een briefje dat Hans Decker en Lenard hem hadden gegeven, naar de mensen van de schepen gebracht had. Hierover was de koning zeer verbolgen, en hij heeft Decker en Lenard in het blok laten slaan, en daar zaten ze enkele dagen in. De koning heeft ook Lenard de renegaat zijn vrouw en huis, land en geld afgenomen en hem naar Pedir en vandaar naar Pasei⁵⁷ gestuurd, alwaar een armada uitgerust werd, waar de koning van Pasei, de jongste zoon van de koning van Atjeh, zelf mee naar Perak⁵⁸ ging. Lenard is meegevaaren, hij was bij de koning uit de gratie en zijn dagen van voorspoed waren voorbij, maar de andere renegaten vergingen al een tijd lang van de honger en stierven van ellende. Verder heeft de koning van Pasei, toen het bericht van onze schepen kwam, al onze mannen van Pasei naar Atjeh gestuurd. Toen ze met de prauwen ongeveer een mijl van Atjeh gekomen waren, kreeg men het bericht dat de schepen daar waren. Toen zijn ze allemaal gebonden en in een prauw geworpen en naar Pedir gevoerd, en toen ze in Pedir aankwamen, zijn ze met z'n tweeën of drieën bijeen naar verschillende plaatsen in

het binnenland gevoerd, opdat ze niet weg zouden lopen.

Zo kwam het dat een van onze mensen, genaamd Lucas Cock van de Leeuw, zich in zijn eentje wel zes mijl landinwaarts bevond op een plek die Bongkouw heette en dicht bij het gebergte lag. Het schijnt dat hij af en toe melk en soms ook iets anders at. Toen was er een landloper of rabauw die dacht dat hij veel geld bij zich had. Op een avond is hij bij hem gekomen voor de hut waarin Lucas verbleef en zei: 'Wat doet u hier, uw schepen zijn in Atjeh, de koning wil u niet vrijlaten, daarom stuurde hij u en uw mensen naar het binnenland, maar als u mij wat geld wilt beloven, zal ik u helpen naar de schepen te gaan.' En hij heeft daarin toegestemd, omdat hij ernaar verlangde om bij de schepen te zijn. Ze hebben toen een gat in de hut gemaakt en zijn naar buiten gegaan. Toen ze een eindje het bos in waren gelopen, heeft de landloper Lucas om geld gevraagd om rijst te kopen, en na lang tegenstribbelen, omdat het nacht was, heeft hij hem een maas, dat is een goudstukje van negen stuiver, gegeven, en zodra hij dat had, is de man van Lucas weggelopen. Lucas stond nu alleen in het bos en was bevreesd, want hij zag wel in dat de landloper niets goeds in de zin had. Hij is een stukje van de weg af gegaan en is in een bosje gaan liggen. Kort daarop heeft hij mannen gehoord op de weg waar hij van de ander af was gegaan – het scheen dat de landloper er iemand anders bij gehaald had. Lucas was bang en kwam niet tevoorschijn, hij wachtte de dag af en is toen gaan dwalen in de bergen zonder eten, 's nachts sliep hij in een boom uit angst voor tijgers, olifanten en rinocerossen, die daar in grote hoeveelheden voorkwamen. Nadat hij zo drie dagen rondgezworven had in de bergen, kon hij het niet langer uithouden van de honger, want in de bergen zijn geen vruchten. Hij werd flauw van de honger en moest toen in de dalen naar huizen gaan zoeken. Zo is hij op ongeveer vier mijl van Atjeh bij huizen aangekomen waar hij dacht wat rijst te

kunnen kopen; maar er waren daar boden van de koning, die van Atjeh naar Pedir gingen, en die hebben hem weer naar Pedir gebracht. Hij werd voor de koning gebracht, die hem vroeg waarom hij weggelopen was. Hij antwoordde dat hij door een rabauw bedrogen was. Daarna heeft de koning hem mij in bewaring gegeven.

20 september

Op 20 september, toen de koning buiten de stad was, heeft hij bevel gegeven dat al onze mensen naar Pedir moesten komen, dat ze allemaal een geweer moesten krijgen, en dan naar Pasei moesten worden gestuurd – ik heb toen kleren en eten voor hen gevraagd, omdat onze mensen slecht gekleed waren en geen eten hadden. Men heeft doorgegeven aan de koning dat ik kleren en eten voor onze mensen verlangde. Toen is de koning de volgende dag naar Pedir gekomen en hij heeft mij ontboden en gevraagd of ik dat had gedaan, waarop ik antwoordde: ‘Daar het Zijne Majesteit bekend is dat onze mensen zo lang in armoede en koude geleefd hebben, waardoor zij bijna allemaal ziek zijn en voorlopig niet gezond, en bovendien geen kleren aan het lijf hebben, zoals Zijne Majesteit kan zien, en daar ik weet dat Zijne Majesteit medelijden heeft met ons volk, zodat als hij weet dat zij iets nodig hebben, hij dat zelf geven zal, heb ik mij verstout dit aan Uwe Majesteit voor te leggen, want het is voor hen zeer nodig, willen zij op zee in leven blijven.’ Daarop heeft hij ieder van hen terstond vier masen laten geven en een kleed en twee *nali*⁵⁹ rijst, waarvoor zij allemaal zeven masen kregen. ’s Anderendaags hebben Jan de timmerman en ik hen ongeveer een mijl buiten Pedir begeleid, waar zij ’s nachts bleven, en wij zijn teruggekeerd naar Pedir. Zo bleven wij drie christenen in Pedir.

De 28e

Op de 28e, toen de koning van Pedir enige dagen in Pasanga geweest was, is hij weer naar Pedir gekomen. Hij heeft onze mannen die naar Pasei gegaan waren, weer meegebracht, omdat de armada al van Pasei weg was, maar twee bemanningsleden zijn achtergebleven, Willem de Kock van de pinas en Lucas de Cock van de

Leeuw. Deze zijn met een prauw buitenom naar Atjeh gekomen.

15 november

Op 15 november heb ik vernomen dat er een schip van Malakka naar Atjeh was gekomen, en daarmee kwam een priester, die naar men zei uit Portugal hier in Atjeh als gezant kwam. Hij verzocht de koning van Atjeh namens de koning van Portugal een fort daar in het binnenland te mogen hebben, namelijk Lubock, dat is het sterkste fort dat de koning heeft, in ruil waarvoor ze de koning van Atjeh zouden helpen Djohor te verslaan. De koning gaf ten antwoord dat de koning van Portugal van zijn kant eerst Djohor moest leveren, en in ruil daarvoor zou hem geen fort geweigerd worden – het blijft nu een beetje touwtrekken, want de koning hecht er niet veel geloof aan.

De 25e

Toen onze mensen op 25 november in hun hutten buiten waren, heeft de koning hen binnen laten roepen, men wist niet waarom, maar 's anderendaags heeft de koning mij bij zich laten komen, en hij heeft toen gezegd dat er twee schepen van ons land naar Atjeh gekomen waren.⁶⁰ Ik was hierover zeer verblijd, en hoopte dat God ons nu uit de handen van de Moren zou verlossen. En toen ik onze mannen dit bericht verteld had, hebben ze er vele malen bij mij op aangedrongen om weg te lopen of met een paar prauwen weg te vluchten, maar ik heb dat niet goed willen vinden, en heb de mensen steeds zoveel mogelijk gekalmeerd, zeggende dat zolang ons volk met Atjeh vriendschap onderhield en men geen kwade tekenen waarnam, wij ons rustig moesten houden. Verder hebben wij dagelijks het goede nieuws gehoord dat de schepelingen iedere dag aan land waren, zij hadden hun pakhuis op het land. De koning had Hans Decker en de twee andere bemanningsleden die in Atjeh waren, aan de mannen van de schepen vrijgegeven in de hoop dat dat goed zou uitpakken.

20 december

Op 20 december, toen de koning op de koeala was om enkele prauwen ten oorlog af te vaardigen, heeft hij een

bode met een stafje van hem in de vorm van een pijl of bliksemschicht naar mij gestuurd, en hij ontbood al onze mannen die eerder met de prauwen weggeweest waren om aan de koala of beneden aan de rivier bij hem te komen, want ze moesten meegaan op een tocht. Over dit bericht waren wij verwonderd, omdat de schepen van ons land in Atjeh waren. Toen hebben onze mannen gezegd: 'Zie je nu wel dat de koning van Atjeh ons niet vrij wil laten – daarom moet iedereen, als wij uit elkaar zijn, zijn best doen om naar de schepen te komen.' Wij hebben toen dus afscheid van elkaar genomen en er zijn omstreeks middernacht zes man naar de koning gegaan: vier christenen en twee renegaten; vijf man bleven bij ons in Pedir: vier christenen en een renegaat, die ziek was en de 24e gestorven is.

*De 30e met
een klein
schuitje
gevlucht*

Op de 30e, toen de koning van buiten terugkwam nadat hij een paar olifanten gevangen had, drongen onze mannen die bij mij waren er nog dagelijks bij mij op aan om met een prauw weg te varen naar de schepen, en ten slotte heb ik toestemming gegeven. Wij hebben vier scheepsriemen en een zeil gemaakt en zijn die nacht door drie staketsels heengebroken. We kwamen bij de rivier en vonden daar een op het land getrokken prauwtje, dat we in het water trokken en waarmee we de rivier afvoeren. We herstelden het een beetje, want het was heel lek. En toen dachten we door de branding of landzee heen te roeien, maar we werden door de heftigheid ervan omvergeworpen. We hebben het schuitje weer droog gemaakt en hebben het zwemmend door de branding gehaald en zijn zo in zee terechtgekomen, en omdat het dag begon te worden, hebben we ons best gedaan met roeien en zeilen om uit het zicht te zijn.

*De 31e op het
schip de
Verenigde
Provincie*

Op de 31e zijn we voor Atjeh op het schip de Verenigde Provincie aangekomen, waarop Paulus van Caerden kapitein was. Hij heette ons welkom, en op het schip vonden we onze mensen, die de koning de 20e op een tocht gestuurd had, die met z'n vijven, namelijk vier christenen

en een renegaat, waren gevluht met een vissersprauwtje van een plaats genaamd Samarlanga, al vier dagen tevooren. Verder heb ik de kapitein gevraagd of hij het schuitje naar het land wilde sturen en de koning wilde laten weten dat ik met vier anderen aan boord was gekomen. Ook bood ik aan om de volgende dag weer aan land te gaan, als dat kapitein Paulus van Caerden en zijn raad zinnig voorkwam. Hij antwoordde dat het hun zinnig en raadzaam voorkwam dat ik weer aan land ging, daar zij hier met open deuren wilden onderhandelen en hier moesten wachten op de nieuwe oogst, want de oude peper was hun te duur voor de prijs (het was 15 tahlil, en ze hadden de koop voor de nieuwe peper afgemaakt op 8 tahlil). Zij hebben het schuitje weer aan land gestuurd. 's Avonds is Hans Decker aan boord gekomen en hij zei dat zij de koning hadden laten weten dat ik aan boord was. De koning antwoordde dat hij mij vrijgaf aan de kapitein van het kleine schip, namelijk Adam Vlaminck. Hij stuurde ook zijn tjap ter bevestiging, doch later bleek anders. 's Avonds praatte Paulus van Caerden met mij, en vertelde van hun wedervaren, hoe ze met vier schepen samen waren, waarvan er twee in Bantam gebleven waren, en zij van Bantam naar Priaman en Tikoe⁶¹ geweest waren, waar zij wat peper gekocht hadden.

Januari 1601: Op 1 januari 1601, 's ochtends bij het aanbreken van de
weer te Atjeh dag, ben ik met de boot in gezelschap van Hans Decker
aan land naar land gevaren, waar ik bij aankomst kapitein Adam Vlaminck vond, die ik, en hij mij, welkom heette. Nadat wij een poosje in het pakhuis geweest waren, zijn wij naar het hof van de koning gegaan en hebben enkele glazen meegenomen om de koning mee te vereren. Toen we bij het hof kwamen, is Adam Vlaminck met Decker naar binnen gegaan, maar ik mocht niet binnenkomen. Zij hebben namens mij de glazen aangeboden, maar de koning heeft ze niet willen aanvaarden, zodat ze weer mee teruggebracht werden. Na de middag is de sjahbandar van Pedir in het hof gekomen. Hij was met twee prau-

wen langs de kust naar mij gaan zoeken, en vier man zochten over land met paarden, en nog omstreeks twintig man zochten langs het strand naar ons. Toen de sjahbandar naar binnen was gegaan, zijn Adam Vlaminc en Hans Decker naar buiten gekomen. Ze wilden naar het pakhuis gaan, maar toen is de sjahbandar van Pedir ons achterop gekomen, en zei dat de anderen die met mij mee waren gekomen, ook aan land moesten komen, want dat de koning van Pedir in de nacht dat wij wegliepen een gouden kris en een kortelas en vijftig tahlil aan goud kwijtgeraakt was, en hij vroeg of onze mannen die soms meegenomen hadden. Dat was een verzonnen leugen om ons beter met goed fatsoen bij zich te kunnen houden, zodat ze ten slotte mij niet mee wilden laten gaan.

Hierop gingen Adam Vlaminc en wij weer naar binnen, en wij zeiden: 'De koning heeft mij met de tjap vrijgegeven, en als hij Houtman nu weer terug wil hebben, moet hij hem weer met een tjap terugnemen.' Toen is er meteen een tjap⁶² naar buiten gekomen die mij beval om met de sjahbandar van Pedir mee te gaan. Dat moest nu zo gebeuren, en dus heb ik tegen Adam Vlaminc gezegd dat hij de andere mannen die met mij meegekomen waren, toch niet aan land moest laten komen. 'Het is genoeg dat ik alleen te lijden heb, er moeten niet nog anderen met mij in narigheden komen. Ook zou ik willen, als u mij niet op vriendschappelijke voorwaarden kunt loskrijgen, dat er geen bloed om mijnentwil gestort wordt. Ook omdat ik vermoed dat ik nu weer naar Pedir ga, wilt u mij wat geld en enige hemden geven.' Dat alles heeft hij mij beloofd. Ook zei hij: 'Wij zullen u hier niet achterlaten, als het mogelijk is.' En zowaar, 's avonds, toen ik aan de overkant van de rivier in het huis van de koning van Pedir bewaakt werd, heeft Adam Vlaminc een man naar mij gestuurd, die mij vijftien gouden *abraemos*⁶³ bracht, ieder van negen masen, met twee tahlil aan masen, een mantel en een hemd. Doch zodra die man weg was, hebben ze mij op de grond geworpen en mij stevig

- gebonden; voorts ontnamen ze mij alles wat ik had, met name het geld en de kleren die Adam Vlaminck mij gestuurd had. En toen, om ongeveer twee uur in de nacht, hebben ze mij een grote bamboestok om de hals gedaan met een strop en vastgemaakt aan de handen, die zij daar met geweld doorheenstaken, zodat het vel eraan bleef hangen; en ze deden net of ze mij terstond wilden ombrengen. Daarna ben ik met drie man in de nacht naar Pedir gebracht, waarbij ik de hele weg, ongeveer achttien mijl, met de strop om de hals liep en de handen strak aan de stok gebonden, het was alsof men een veroordeelde naar de galg bracht, zodat mijn korte blijdschap toen ik op de schepen was, snel veranderde in verdriet.
- Van Atjeh naar Pedir* De 4e: boeien aan mijn handen Op de 4e ben ik zo in Pedir aangekomen tot voor de koning, die mij liet losmaken en naar een smid brengen, die mij een paar boeien om de handen deed, die met twee schakels vast tegen elkaar aan waren geklonken.
- De 8e* Op de 8e is Jan Dircxsoon, mijn timmerman, terug naar Pedir gekomen, waarover ik heel verwonderd was, want kapitein Adam Vlaminck had me beloofd dat dat niet zou gebeuren, maar het scheen dat de Heren akkoord gingen, zei mij de timmerman, die aan de voeten geboeid werd, zodat wij twee christenen weer in de narigheid zaten. Wij werden elke nacht op een andere manier bewaakt, en gevoed met zo weinig eten dat het ons leek of onze buik aan onze rug geplakt zat.
- Jan zijn voeten geboeid* De 15e: weer weg uit Pedir Toen de koning op de 15e buiten het hof was, heeft hij 's nachts een bode om mij naar binnen gestuurd, die zei dat ik bij de koning moest komen. Ik heb tegen Jan Dircxsoon gezegd dat ik buiten ging slapen, zoals ik de dagen ervoor gedaan had. Toen ik buiten in de buurt van de koning kwam, hoorde ik een brief voorlezen die van Atjeh gekomen was, en ik vreesde terstond dat er iets was. Meteen ben ik, zonder eerst voor de koning te verschijnen, met een olifant met drie man naar Atjeh gebracht, en mijn handen bleven geboeid, waardoor ik nog meer argwaan kreeg.

Atjeh

Op de 17e 's avonds in Atjeh gekomen, waar ik vernam dat de mannen van de schepen de 12e 's nachts, nadat zij 's avonds nog bij de koning geweest waren, allemaal van het land naar de schepen gevlucht waren, met achterlating van al hun koopwaar. Een jonge man genaamd Philippus Dragon bleef achter en werd 's ochtends dood in de rivier aangetroffen – zijn pink was afgesneden omdat hij daaraan een ring droeg. Ze hadden de schepen in beslag genomen en de peper eruit genomen. Daarna werd ik bij de koning binnengeleid, die niet goedgeluimd was, want hij liet mij terstond in het blok sluiten. Kort daarna ben ik naar de seh gebracht, waar ik een briefje aan de mensen op de schepen schreef dat de koning liet vragen waarom zij die aanval op zijn rede uitvoerden om de peper weg te halen.

Op de 18e ben ik naar het fort gebracht om van daar een brief naar de schepen te sturen. Daar aangekomen heb ik een brief geschreven. Daarna is er een Portugese priester bij ons gekomen, wiens schip ze in brand gestoken hadden. Deze priester had een Duitser bij zich, genaamd Matijs Meau van Hamburg. De priester had hem meegenomen om mijn brieven en die welke van boord kwamen te lezen. Er is dan een brief van boord gekomen, waarin verteld werd dat men veel fraude bij de sjahbandar ontdekt had. Ook dat de koning Paulus van Caerden gedreigd had hem de handen en voeten af te snijden, en dat ze dikwijls geïnspecteerd waren, waarover uitvoeriger in kopie.

De 19e

Op de 19e heb ik over een overeenkomst geschreven: als de mensen van de schepen eerst 400 baren peper zouden betalen, dan nog 200 baren die ze nog van het land zouden krijgen, dat wij dan aan boord mochten gaan.

Op de 20e is de tweede brief van de schepen gekomen: ze wilden 100 baren betalen en 100 die ze van het land zouden krijgen, dan zouden wij aan boord komen, omdat er al tot 400 was betaald. Ook die dag, als antwoord, dat de koning eerst 400 baren betaling wilde krijgen en dat ik

dan aan boord zou gaan. En als de rest betaald was, dat dan Jan de timmerman aan boord zou komen. Maar dat was allemaal maar tijdrekken van de koning en de priester, want zij beraamden een aanslag op de schepen, met enkele prauwen en branders.⁶⁴ Ik heb hun een kort berichtje gestuurd en gezegd dat ze weer van het land moesten vertrekken, want ik kon niet voluit schrijven omdat de Duitser en de priester mij op de vingers keken en mij met de pen lieten bijwijzen als een kind dat bij een schoolmeester zijn les opzegt.

De 21e Op de 21e kwam een derde brief van boord: ze hadden een schip met ongeveer zestig gevangenen die ze niet eerder vrij wilden laten dan wanneer wij weer aan boord waren. Die dag een antwoord op bevel van de koning, dat ze het schip met de gevangenen los moesten laten, dat men vervolgens 300 baren zou betalen, dat wij dan aan boord zouden komen, maar het was allemaal een poging tot uitstel. Die nacht zijn de schepen vertrokken en ze hebben het schip met de gevangenen achtergelaten, en ze namen niemand mee behalve een Portugees die zelf niet aan land wilde. Die Hamburger Matijs Meau, zoon van ene Hans Meau, stuurman in Hamburg, zei mij dat Wouter Wallens in Cochin gestorven was toen hij met een galjoen van Malakka kwam, met nog een bootsman Wouter de Vries, die ook gestorven was, maar mijn scheepsjongen Pieter van Bergen was in Goa en diende daar als soldaat.

De 22e Op de 22e, toen de schepen weg waren en er niets meer vernomen werd, is een van de gelubden van de koning bij mij gekomen, en hij vroeg namens de koning of ik Moors wilde worden, waarop ik antwoordde: 'Neen.' Ik ben voor de rechters gebracht op een plaats waar altijd recht gesproken wordt – zij moesten mij in het geloof onderrichten, en als zij mij niet tot het mohammedaanse geloof konden krijgen, dan moest men mij ombrengen. Dat was het bevel van de koning aan de rechters. Er was daar heel veel volk bijeengekomen, en de opperrech-

Voor de rechters betwist

ter sprak in het Maleis als volgt: ‘Zijne Koninklijke Majesteit heeft u nu naar ons als rechters van Zijne Majesteit gestuurd, en zijn bevel is dat u het mohammedaanse geloof moet aannemen, aangezien dat het enige is dat tot zaligheid leidt’, en hij zei: ‘Wat zegt u daarop?’

En daar God mij het hart sterkte (zoals geschreven staat in Lucas 12 vers 11 [en 12]: ‘En wanneer zij u brengen zullen naar de vergadering en voor de overheden en de machthebbers, maakt u niet bezorgd, hoe of wat gij moet spreken. Want de heilige Geest zal u in dezelfde ure leren, wat gij zeggen moet’),⁶⁵ heb ik in diezelfde Maleise taal als volgt geantwoord: ‘God en aller Goden God laat mij zulks nog niet in het hart voelen. Wel voel ik dat het tegen de natuur is dat een mens die weet dat er een God is, en die een vast en goed vertrouwen in zijn geloof heeft, daarvan af zou wijken en een ander geloof aan zou nemen zonder dat hij dat geloof begreep of wist wat het was, ja in hetzelfde niet onderricht was.’

Waarop hij antwoordde dat men mij daarin zou leren en onderrichten. Toen heb ik gezegd: ‘Als jullie mij zo zouden kunnen onderrichten dat God mij in het hart laat voelen dat er geen directer weg naar de zaligheid is dan de uwe, dan was het noodzakelijk dat ik het aanvaardde; maar nu dat niet zo is, kan ik dat tegenover God en mijn geweten niet doen.’

Toen heeft hij gezegd: ‘Vraag een periode van een paar dagen uitstel, dat u dan het geloof aannemen zult’, waarop ik antwoordde dat ik geen periode van dagen, maanden of jaren wenste – en ook dat het onnodig was dat men verlangde dat ik dat vroeg, want als de tijd kwam dat God mij dat in het hart liet voelen, dan zou ik de koning zelf wel meedelen dat ik zo’n gevoel had.

Vervolgens heeft hij mij gevraagd waarom wij Mohammed niet als profeet beschouwden, zoals zij Christus, die zij Isa noemen, als een goed profeet beschouwen; ze hebben toentertijd, naar zij zeiden, ook in hem geloofd, zoals ook in Mozes, daarna in David, daarna Christus en

nu Mohammed, die de laatste en de grootste is, want wat alle voorgaande profeten niet hebben kunnen volbrengen, daartoe heeft God hem alle kracht gegeven om het te volbrengen. En waar hij de laatste profeet is geweest naar wereldlijke maatstaven, is hij niettemin de eerste geweest naar de maatstaven der Godheid. En hij voegde daar nog een vergelijking aan toe, zeggende: 'Zo is het ook dat net zoals wij vroeger andere vorsten in hun tijd als vorst beschouwden en daarna allen die hen opvolgden, zo beschouwen wij hen als vorsten die allemaal door God daartoe verordineerd en geroepen zijn.'

Waarop ik kort geantwoord heb op deze wijze: 'Wat betreft onze voorvaderen of profeten, beschouwen wij al hun geschriften als waarachtig, zoals die van Mozes, David en anderen, tot het sterven en de opstanding van Christus, die u Isa noemt, en daar houdt onze Schrift op. En als u zegt dat uw profeet meer is dan alle andere, ook ouder volgens Gods inzicht, wil ik u een vraag stellen' – en ik zei wat dat was – ik zei tegen hen dat ik dikwijls 'īsā Rūḥ allāh⁶⁶ hoorde zeggen, en ik vroeg wat dat betekende, waarop zij antwoordden dat het in onze taal wilde zeggen 'Christus, de Geest van God'. Aan de andere kant hoor ik ook veel zeggen *Muḥammad rasūl allāh* – wat betekent dat? Zij zeiden dat dat wilde zeggen 'Mohammed de beminde van God'.⁶⁷

Waarop ik antwoordde: 'Als u verklaart dat dat zo is, dan verklaart u met uw woorden dat Christus ouder en groter is dan Mohammed of enig andere profeet.' Zij vroegen: 'Om wat voor reden', waarop ik zei: 'Is er iemand groter en ouder dan de geest van God, want toen God er was, was er ook zijn geest, en die was er vóór de wereld en zal ook eeuwig blijven. Zo heeft dan volgens uw geschriften en volgens uw woorden God zijn geest in de wereld gezonden en met vlees en been bekleed, en zijn God en de mens gelijk geweest. Daarmee erkent u ook dat er geen directere weg is dan tot Christus, want de geest is meer dan de beminde, want als hij, zoals u zegt,

de geest van God is, dan is hij ook God zelf, want God is niet zonder de geest, en de geest niet zonder God, want bij God is niets onmogelijk. Dus zendt God zijn geest waar het zijn goddelijke wil belieft, en blijft onverminderd.'

Toen ik dit betoog gehouden had, hebben zij mij er niet op geantwoord. Zij gooiden het over een andere boeg met de vraag waarom wij houten en stenen beelden aanbaden, zoals zij naar zij zeiden in Malakka van de Portugezen gezien hadden – en omdat wij dezelfde profeet hadden, dachten zij dat wij dat ook deden. Ook zeiden zij dat zij [namelijk de Portugezen] Christus als de zoon van God beschouwen, en omdat Christus uit Maria geboren is, is dan Maria Gods vrouw.

Hierop heb ik geantwoord dat ik geen beelden van hout of steen aanbid, noch die eer of dienst bewijs, maar alleen de ene levende God die hemel en aarde en alles wat daarin is, geschapen en gemaakt heeft. En wat de Portugezen betreft, daar ben ik niet verantwoordelijk voor, alleen voor mezelf, want niemand zal de last van een ander dragen maar alleen zijn eigen. 'En als u vraagt of Maria Gods vrouw is, dan zeg ik nee, maar dat Christus Gods zoon is, dat geloof ik, want onze Schrift vertelt ons dat met de stem des Heren uit de hemel aldus verklaard is als geschreven staat in Mattheus 3 vers 17 ofwel het laatste vers: 'En zie, een stem uit de hemel, zeggende: deze is mijn geliefde zoon, in wie ik mijn welbehagen heb.'

Waarop zij zeiden: 'Heeft God hem dan verwekt?' Ik antwoordde: 'Nee, maar daar alles bij God mogelijk is, heeft hij Christus als zijn zoon uitverkoren, zodat hij, zoals u en uw schrifturen vermelden, uit God zelf is en door Maria, maagd, gebaar is.' Vervolgens hebben zij me gevraagd waarom wij ons niet lieten besnijden, gezien het feit dat onze Christus zelf wel besneden was. Ik antwoordde dat de besnijdenis een teken van het oude verbond was, daarna, omdat God in Christus een nieuw verbond opgericht heeft, heeft Christus, nadat hij be-

sneden was, zelf verlangd gedoopt te zijn en geboden alle mensen in de naam van de Vader en de Zoon en de Heilige Geest te dopen, zodat wij deze doop in plaats van de besnijdenis hebben.

Welnu, zo heeft hij mij gevraagd of ik hun geloof wilde aanvaarden of niet. Ik heb geantwoord dat God mij dat niet in mijn hart liet voelen, maar als zij het mij zo konden leren en onderrichten dat God mij een ander gevoelen gaf, dat hun geloof beter was, dat het dan alsnog kon gebeuren. Toen hebben zij gezegd: 'Dan moet u eerst de grondslag leggen.' Ik vroeg wat dat dan was. Zij zeiden: 'Dat u eerst zegt *lā ilāha illā 'llāh, Muḥammad rasūl allāh*, wat in onze taal wil zeggen: God der Goden en Mohammed, zijn beminde.'⁶⁸ Waarop ik antwoordde dat ik zulk een grondslag niet leggen kon, noch mijn Christus verstoten voor en aler ik wist dat het bouwwerk dat men op zulk een grondslag bouwt, goed was, en dat er een ander groter is dan mijn Christus. Toen heeft hij hier een vergelijking bij gemaakt – hij zei: 'Er is een bouwmeester die een galei wil bouwen, dan moet hij niet eerst de kiel leggen als hij nog niet weet hoe het hele bouwsel zal uitvallen.' Toen heb ik hem geantwoord, zeggende: 'Als de meester, voordat hij enige grondslag begint te leggen, niet al het hele werk in zijn hoofd heeft, dan kan het geen volmaakt werk worden en mag hij niet meester genoemd worden, want een leerjongen kan ook wel een kiel of fundament leggen, maar omdat hij het hele werk niet in zijn hoofd heeft, blijft dat werk onvoltooid. En zo kom ik met een vraag: stel dat er een bouwmeester was die een fundament leggen wilde van een kostbaar bouwwerk, en als hij halverwege was, ontdekte dat het fundament het werk niet dragen kon, zodat al het werk en al die kosten tevergeefs waren. Zijn heer nu, die hij diende, joeg hem weg en zei: gij valse dienaar, waarom vermeet gij u een zo duur fundament te leggen terwijl u het werk niet aankunt. De vraag is of het niet beter was geweest als hij nooit aan dat fundament van zulk een

kostbaar werk begonnen was, zodat hij de boosheid van zijn meester niet meegemaakt had en zelf ook het grote verlies niet geleden had.'

Hun antwoord was: 'Ja, het was beter geweest als zulk een fundament nooit was begonnen, maar het fundament dat wij hebben is goed en vast.' Dus zei ik: 'Als u het fundament kende, zou u ook het werk kennen, maar ik ken het werk niet van uw fundament, en het is dan beter dat ik het ongelegd laat, omdat het te kostbaar is; ook vrees ik de gramschap van mijn Heer en mijn groot verlies – want het verlies van de ziel is te veel.'

Welnu, ik wil mijn verhaal hier kort maken, want als ik alles vertelde wat er met woorden voorviel, dan zou ik het, denk ik, in een half boek papier niet kunnen beschrijven. Zij hebben toen een man naar de koning gezonden om in het kort aan de koning te melden wat er gepasseerd was, en toen hij terugkwam heeft hij het gebod van de koning aan de rechters meegedeeld, zeggende dat Zijne Koninklijke Majesteit beveelt dat als ik het mohammedaanse geloof niet wil aannemen, men mij doden zou. De rechter heeft toen tot mij gesproken, zeggende: 'U hoort het bevel van de koning, wat zegt u – denk goed na, want als u het nu niet doet moet u sterven, dat is het gebod van de koning.' Ik heb toen geantwoord dat God mijn hart nog niet veranderd had, en dat zij het gebod van de koning moesten uitvoeren, maar als ik sterven moet wil ik vragen of ik om enige andere oorzaak in de wereld de dood zal sterven dan omdat ik het mohammedaanse geloof niet aanneem. Toen heeft hij geantwoord: 'Nee, om geen andere reden', waarop ik zijn hand vroeg en nam en zei in aanwezigheid van de omstanders, waarvan er daar wel tweehonderd waren: 'Ik neem u allen als getuigen dat u hier voor het gerecht gehoord hebt, dat ik om geen andere reden ter dood gebracht worden zal dan omdat ik het mohammedaanse geloof niet aanneem – dat moet dan in de naam des Heren geschieden.'

Ik heb afscheid van hen genomen en ben naar de rivier gebracht. Ik ben daar gaan zitten, heb mijn gebed gebeden en toen gezegd dat men het bevel van de koning maar moest uitvoeren. Toen heeft een van de Atjehers een kortelas getrokken en hij zwaaide ermee alsof hij mij van achteren in de nek wilde slaan, en hij stond daar een tijdje dreigend en zwiepte met zijn wapen vier of vijf keer en zei *maoe Islam*,⁶⁹ wat betekent: wilt u Moors worden of niet. En ik zei dat hij het bevel van de koning maar moest uitvoeren. Daarna is er een bevel van de koning gekomen dat men mij eerst de linkerhand moest afhakken en zo verder moest ontleden totdat ik hun geloof zou aannemen. Dus hebben ze daar een blok hout gebracht waar ik mijn linkerhand op gelegd heb. Ze hebben toen een groot hakmes op mijn hand geplaatst onder de dreiging dat ze zo mijn hand af zouden hakken. Maar toen ze zagen dat ik er niet bang voor was, zeiden ze dat ze een olifant zouden halen, en toen ze daarmee gedreigd hadden, is er een bode uit het hof gekomen die zei dat het bevel van de koning was dat men mij binnen zou brengen en dat men mij de volgende dag naar het fort zou brengen, mij in de loop van een groot kanon zou stoppen en zo in zee zou schieten, zoals daar al eens met een Portugese kapitein was gebeurd vanwege het geloof, en er zijn toen nog anderen met hem gedood. Hier heb ik ongeveer drie uur gezeten en grote bespottingen van de omstanders verduurd. Ze trokken het haar uit mijn baard en knevels en zeiden: 'Kijk, daar gaan wij een hengel van vlechten om mee te vissen.' Een ander nam een kris en zei: 'Ik zal hem de keel afsnijden als hij niet Moors wil worden', en zo werden mij meer van die beledigingen aangedaan. En toen het avond was ben ik binnen het hof gebracht en goed bewaakt.

Nota: al deze vernederingen zijn mijn medebroeder Jan Dircxzoon van Dort, timmerman, in Pedir ook aangedaan, zoals ik vernomen heb – ook hij is geboeid en gebonden voor een olifant geworpen die hem dreigde te

vermorzelen, en dat dan omdat hij niet Moors wilde worden.

Atjeh,
23 januari
1601

Op de 23e 's ochtends ben ik buiten het hof gebracht en naar een smid gevoerd, die mij twee ijzeren boeien aan de benen deed, omdat men dacht dat ik de handboeien zou verliezen, maar dat geluk had ik nog niet, en zo moest ik aan handen en voeten geboeid gaan. Vervolgens ben ik naar de seh gebracht. Toen ik daar kwam, zei hij dat hij een bevel van de koning gekregen had om mij ook van het geloof te vertellen en te zien of mijn gemoed niet veranderd was. Ook vroeg hij mij waarom ik hun geloof niet wilde aannemen, daar het de naaste weg tot zaligheid was. Ik antwoordde dat mijn gemoed dat niet liet blijken en dat mij zijn weg onbekend was. Waarop hij zei: 'Neem het aan, men zal het u openbaren.' Ik antwoordde: 'Tenzij men mij er eerst van overtuigt dat ik voel dat uw weg goed en naaster is dan die welke mij bekend is, kan ik de uwe niet aannemen en de mijne geheel verlaten.'

Voorts heb ik gevraagd waarom de koning mij zo hard valt om mij tot zijn geloof te brengen. Hij gaf ten antwoord: 'De koning, ziende dat u van uw volk verlaten bent, wil van u, als u zijn geloof aannemen wilt, een hoge ambtenaar maken om iemand te hebben op wie hij kan vertrouwen als er weer mensen van uw volk zouden komen, zodat hij dan door u en niet in de Portugese taal overeenkomsten kan sluiten.' Ik heb toen geantwoord: 'Al ben ik naar het schijnt door mijn mensen verlaten, ik ben toch niet door God verlaten', en dat ik voor geen wereldse voornaamheid tegen mijn hart in kon gaan. En ik vroeg ook waarom de koning onze andere mensen, die al Moors waren geworden, niet aldus vertrouwd had. 'Daar komt bij dat ik de koning nu betere diensten kan bewijzen dan als ik uw geloof aangenomen had, want ons volk gelooft niemand die van zijn geloof is afgeweken. Daarom, als ik de koning van dienst kan zijn, dan zal ik hem trouw zijn.'

De seh zag nu in dat hij mij niet tot zijn geloof kon brengen, waarvoor ik niet mijzelf maar God Almachtig de eer toeken, die mij zo duidelijk bewaard en voor mij gestreden heeft en die alle mensen van nu tot in alle eeuwigheid zal behoeden, amen – de seh nu heeft vervolgens drie brieven geproduceerd, die Paulus van Caerden of de mannen van de schepen bij hun vertrek via de Indiërs naar het land zonden: een aan de koning zelf, een aan mij, met daarbij het hele relaas van wat hun aan de kust van het eiland Sumatra overkomen was, zowel in Tikoe als in Priaman en op de rede van Atjeh, met daaraan gehecht de rekening van de aan land achtergebleven goederen en het geld dat de koning aan de scheepsbemanning schuldig was – de inhoud hiervan is te lang om te verhalen. Deze brieven heb ik in het Maleis moeten vertalen, zoals ik ook steeds de voorgaande brieven van boord en van mij naar de schepen in het Maleis heb moeten vertalen. Diezelfde avond ben ik weer binnengebracht, maar voor ik binnen kon komen, waren mijn benen helemaal bebloed en vol wonden door de scherpte van de boeien die mij de benen doorsneden, maar ik moest geduld hebben, denkend aan het bekende spreekwoord dat zegt dat de onschuldige dikwijls het kwaad van een ander bezuren moet. En zo zijn de schepen vertrokken⁷⁰ die tien van mijn bemanningsleden overbrachten die met mij gevangen gezeten hadden – en ik bleef gevangen in Atjeh en mijn stuurman in Pedir, want Lenard de renegaat was met de zoon van de koning ten oorlog getrokken.

De 23e

*25 januari
1601*

Op de 25e ben ik 's ochtends naar de buitenste poort van het hof gebracht, waar de gevangenis is. Ik werd daar heel goed bewaakt, zodat ik nergens heen kon. Ik werd in een hutje gebracht dat zes voet lang en twee voet breed was en een paar bladeren als dak had – ik denk dat een hond bij ons een beter en groter hok heeft dan dat, en dat kunnen ook de mannen van de vier schepen die mij daar vandaan gebracht hebben,⁷¹ getuigen, want er zijn

er velen die het gezien hebben. Toen ik hier lag is mij tweemaal daags een klein beetje eten uit het hof gebracht, maar dat duurde niet lang, zoals uit het volgende blijkt.

1 maart

Op de eerste maart, toen ik door groot ongerief en koude aan de dysenterie geraakt was en ik me nauwelijks kon behelpen omdat ik aan handen en voeten gebonden was, heb ik de poortwachter gevraagd of hij de koning wilde verzoeken of mijn handen ontboeid mochten worden nu het met mij zo gesteld was. Ik kreeg toen ten antwoord dat als ik niet Moors wilde worden, men mij geen eten meer zou brengen, maar mij van honger zou laten sterven. Dat was de troost die ik ontving, dat mij geen eten meer gebracht werd, maar het was het begin van hun vasten en de koning liet mij ook mee vasten, doordat hij mij geen eten overdag of 's nachts liet geven. Maar God, die een helper is van allen die benard zijn en die de hongrigen spijzigt, heeft de ziekte weer van mij weggenomen. Zo heb ik van degenen die met mij gevangen zaten, soms wat rijst gekregen, en van sommigen die hun gevangen vrienden kwamen bezoeken, heb ik soms een maas gekregen, waarmee ik rijst kocht, die ik zelf moest koken, waarvoor ik brandhout moest zoeken met mijn geboeide handen; niettemin prees ik mezelf nog wel gelukkig dat ik het zo voor elkaar kon krijgen.

22 maart

Op 22 maart, toen de koning enige dagen ongesteld was geweest, doordat zijn benen en zijn lichaam erg opgezet waren, heeft hij een van zijn hovelingen naar mij gestuurd, genaamd Reyergaen,⁷² die tegen mij zei: 'Kapitein, weet dat uw volk de koning groot leed en geweld heeft aangedaan op de rede,⁷³ waarover de koning zeer verstoord en verbolgen is – hij heeft mij nu naar u gestuurd in de hoop dat u dat kwaad weer ongedaan wilt maken, waarbij u ook nog aan geld en goederen geen gebrek zult hebben.' Ik heb geantwoord dat als ik Zijne Majesteit enige dienst kon bewijzen behoudens mijn geloof en mijn eed, dat ik mijn lijf en mijn bloed voor de

koning niet zou sparen, en vroeg wat zijn verzoek aan mij was. Hij zei tegen mij: 'Aangezien uw natie uiterst be-
gaafd is met vele wetenschappen, meer dan welk ander
volk ter wereld, zoals wij hier aan vele dingen gemerkt en
gezien hebben, zo komt het dan dat de koning, omdat hij
ziek en ongesteld is, maar niet ziek van hart, alleen met
erg opgezette benen en lichaam, laat vragen of u daar
raad of medicijn voor weet.'

Daar heb ik op geantwoord, zeggende dat God onze na-
tie wat meer gezegend heeft op het gebied der weten-
schap dan sommige andere volkeren, dat is waar, maar
ieder in zijn beroep en speciale wetenschap waarmee hij
met ere de kost mag verdienen, bekwaam is, maar een
man niet in alle beroepen of alle wetenschappen kundig
is. 'In de medicijnen nu ben ik niet bedreven en ik heb er
niet in geleerd, en in ons land zijn daar alleen medicijn-
meesters voor, die daar van jongs af aan in geleerd en be-
dreven zijn en ook geen ander beroep uitoefenen, zodat
ik de koning – en dat doet mij van harte leed – daarin
niet helpen kan.'

Toen is hij op een andere manier gaan spreken, als volgt:
'Ik heb veel gehoord over de hardnekkigheid van uw
volk, en die merk ik nu bij u – omdat u hier iets onaan-
genaams overkomen is, zou u iets dat u weet, ons niet
meedelen, niettemin zou ik u met kracht willen aanra-
den dat als u iets weet waarmee u de koning een dienst
zou bewijzen, u dat zegt of te kennen geeft nu u uw ge-
zondheid nog hebt, want ik vermoed dat men u best wel
iets onaangenaams zou kunnen aandoen, hetzij door fol-
teren of door u een hand of voet af te houwen.' Ik gaf ten
antwoord dat de koning met mij mocht doen wat hij wil-
de, maar dat ik niet toestemmen kon om iets te doen
waar ik geen verstand van had – en daarop is hij wegge-
gaan.

2 april 1601

Op 2 april zijn er drie Portugese schepen van Bengalen
naar Atjeh gekomen bij een plaats genaamd Rakang,⁷⁴
waar heel veel Portugezen wonen en waar ze een fort

hebben. De schepen waren geladen met rijst, katoen en linnengoed van katoen.

De 6e Toen op vrijdag 6 april hun vasten voorbij was, is er een feest of Pasen van de Moren geweest. De koning van Pedir was degene die op de versierde olifant naar de moskee of kerk reed.

De 13e Op de 13e, toen ik ongeveer drie maanden aan handen en voeten gebonden was geweest, vernam ik dat ook mijn medebroeder in Pedir aan de handen geboeid was. Omdat mijn honger groot was, heb ik middelen gezocht om

Model van een buskruitmolen van de boeien ontdaan te worden en de honger een beetje te stillen – ik heb toen een model van een buskruitmolen gemaakt, ik hoopte daarmee mijn medebroeder Jan Dircxsoon van Dort uit Atjeh bij mij te krijgen om dit werk te maken, omdat hij timmerman is. Zo is op deze dag het model bij de koning gebracht, en het beviel hem wel, en hij liet een van de werkmeesters die het geschut gieten bij mij komen, en ik instrueerde hem, en hij zei ook dat het iets goeds zou worden.

De 20e Op de 20e zijn mijn handen ontboeid en ben ik naar het giethuis, waar men het geschut giet, gegaan om daar deze kruitmolen te maken. De meester vroeg om Jan de timmerman uit Pedir te halen, maar de koning wilde dat niet toestaan, en ik moest mij dus met de timmerlieden van het land behelpen, die weinig konden en ook weinig kwamen werken. En zo moest ik ook nog aan de voeten geboeid lopen en kreeg ik niet meer eten dan God en goede lieden mij gaven, die mij soms een maas of twee gaven, waar ik zelf rijst voor kocht.

25 mei 1601 Op 25 mei, toen er een stormwind uit het zuidwesten blies, is er een Portugees schip voor Atjeh op het strand geworpen en in stukken gebroken – de kapitein heette Anthony Vaz. Er ging veel rijst, katoen, linnen en andere waar verloren, maar het geschut, het want en nog wat goederen werden geborgen.

Op 8 juni is er een Portugees schip met een fust naar Atjeh gekomen, waarop Gaspar Consalon, onze Portugese

stuurman die naar Malakka gevoerd was, ook stuurman was. Zij kwamen van Goa en zeiden dat zij in een storm onder Ceylon van hun armada afgedreven waren. Ze zeiden dat ze naar Bantam op Java wilden. De armada bestond uit ongeveer veertig zeilschepen, schepen, galeien en fusten.

Op de 10e zijn er twee man van het Portugese schip aan land gekomen, de koning heeft ze onthaald en ieder een kleed in Atjeese stijl gegeven.

12 juni 1601

Op 12 juni is het Nieuwjaar bij de Moren, dan vieren zij een groot feest als de maan tien dagen oud is. Daar waren ook Portugezen bij; de priester die daar nu al een tijd was, was ook op het feest, zittende op een olifant, ook de zoon van de zuster van de koning, die Abanta Merach Pankat heette en op de versierde olifant zat. Toen het feest afgelopen was, is Abanta met olifanten en veel volk naar het fort gegaan, omdat er bericht rondging dat er veel schepen voorbijgezeild waren, en de koning vreesde dat de Portugezen een aanval op Atjeh in de zin hadden. Ik ben toen weer uit het giethuis naar het poortgebouw gegaan, toen werd daar ook de priester mee naar binnen gebracht.

De 14e

Op de 14e is de koning van Pedir naar Atjeh gekomen, en de koning van Pasei in een fort genaamd Lubock dat de Portugezen wilden hebben en dat nu nog versterkt werd, en waar meer geschut naar toe gebracht werd. Zij hadden de oude koning met zijn mensen ontboden uit vrees dat de Portugezen er schade zouden aanrichten.

De 16e

Op de 16e, toen er bericht kwam dat er wel zestig prauwen uit Djohor bij Pasei waren, zodat de koning vreesde dat de Portugezen met die van Djohor samengespannen hadden, is de koning van Pedir weer met zijn mensen naar Pedir gereden om daar goed de wacht te houden.

De 19e

Op de 19e, toen er grote onrust in Atjeh was omdat die Portugese schepen er lagen, zijn die dag de Portugezen onder zeil gegaan, en zijn ook het schip en de fust onder zeil gegaan. Toen kwam er een schip van de Rode Zee,⁷⁵ dat van de eilanden de Maldiven kwam, naar Atjeh.

Toen de Portugezen dat zagen, zijn ze erheen gevaren om het te kapen, en omdat het dicht bij het fort Lubock lag, is er van het fort geschoten, en daarbij is het zeil van de Portugese fust in brand geraakt zodat men het schip moest verlaten. En de koning van Pasei heeft met prauwen volk in de fust afgezet.

De 20e Op de 20e was de oude koning zeer verbolgen jegens de Portugezen die er in Atjeh waren, omdat de andere Portugezen met hun schip en fust de schepen van de Rode Zee in zijn baai of op zijn rede in beslag wilden nemen, en hij heeft de voornaamsten van de kooplieden en de kapiteins van de Portugezen in het hof ontboden. Toen ze binnen waren, heeft de koning alle geweren en vuurwapens uit hun pakhuizen laten halen en naar het hof laten brengen, en hij heeft hun pakhuizen streng laten bewaken.

5 juli Op 5 juli is er nog een Portugees schip gekomen van de armada van Goa, en twee man kwamen aan land en werden onthaald en ontvingen ieder een kleed.

20 juli Op de 20e is de kapitein van het Portugese schip aan land gekomen, en toen hij bij de poort van het hof aankwam, is er op schuifrompetten en schalmeien gespeeld, die zij meegebracht hadden. Ze gingen met de priester naar binnen, waar ze onthaald werden, en twaalf man van hen werden op Atjeese wijze gekleed.

De 21e Op de 21e zijn de Portugezen weer binnen geweest, onthaald, en op olifanten weer teruggebracht.

De 23e Op de 23e zijn de Portugezen weer naar het hof gegaan, en later gingen ze met de koning uit rijden, terwijl de schalmeien klonken en er mensen voor de koning uit liepen en muziekstukken speelden. Ze gingen met de koning naar de rivier, waar ze ook rijk onthaald werden.

De 25e Op de 25e is het Portugese schip naar Malakka gevaren. Ze zeiden dat het grootste deel van hun armada naar Ceylon was gevaren en dat een van hun schepen in Ceylon gebleven was. Die dag zijn er enkele prauwen van Djohor aan de kust geweest. De koning stuurde er een

paar prauwen op af, maar omdat die van Djohor in de meerderheid waren, hebben ze twee van de Atjeese prauwen veroverd, de bemanning eruit gehaald en de prauwen in brand gestoken. En toen de koning dit vernam, heeft hij ze laten achtervolgen, zodat de Atjehers hen wel vijftig mijl achtervolgd hebben tot voorbij de Aroebaai; daar hebben de Atjehers hun wraak genomen en twee prauwen van Djohor veroverd, en de meeste gevangenen hebben ze weer naar Atjeh gebracht.

*De vier
schepen uit
Zeeland*

Op 23 augustus na de middag loste een grof stuk geschut een schot vanaf het land ten teken dat er vreemde schepen aankwamen of gezien werden. En dus is er terstond een bode te paard van het hof heen gereden om te vernemen wat voor schepen dat mochten zijn. Toen de bode terugkwam, zei hij dat ze nog niet op de rede waren, dat er vier Nederlandse of Portugese schepen aankwamen, maar ongeveer twee uur later wist men dat het Nederlandse schepen waren en dat die hun hadden laten horen dat ze niet zonder geschut of kruit waren. Terstond heeft de koning op een bekken laten slaan om al het volk naar het fort te laten komen en goed de wacht te laten houden. Men was daar begonnen nog twee of drie loopgraven te graven toen de Portugese schepen eraan kwamen, en daaraan werd nu dag en nacht verder gewerkt. Op die dag kreeg de renegaat Lenard 's avonds ook boeien aan de benen, en hij moest in het hof komen.

De 24e

Op de 24e 's ochtends vroeg is de priester binnen bij de koning geweest. Hij adviseerde de koning om ons tweeën naar de bergen te laten brengen, zodat men over ons niet weten zou. De koning heeft dat niet willen doen, en heeft ons vervolgens in zijn vruchtentuin laten bewaken. Die dag heb ik gehoord dat er twee man aan land kwamen, te weten Gerard le Roy en Jaques Roschel, zijn knecht.

*Van de boeien
verlost en
scheep gegaan*

Op de 25e heb ik de Nederlandse trompetten horen klinken, en dat gaf mij blijdschap in het hart en hoop dat God ons eens uit de handen van de Moren zou verlossen.

Ook hoorde ik zeggen dat er een brief van Zijne Prinse-lijke Excellentie was; en toen zij binnen waren, hebben zij naar mij gevraagd en de koning om mij verzocht. Toen heeft de koning beloofd dat hij mij zou laten halen. En dus is er een tjap gekomen naar waar ik was, en ik werd naar de smid gebracht, waar mijn boeien, die ik acht maanden gedragen had, afgedaan werden. Vervolgens ben ik naar binnen gebracht, waar ik aantrof Gerard le Roy, oppercommies, Laurens Bicker, commies van de Langebercke, Claes Anthonis'sone, kapitein van de Langebercke, met hun gezelschap. Zij waren mij zeer welkom, maar ik durfde niet te spreken. De koning gebood mij bij hem plaats te nemen, hij sprak verder via de tolk in de Portugese taal, zeggende: 'Ik heb u beloofd de oude kapitein Houtman bij u te laten komen, dat heb ik nu gedaan, en ik geef hem nu ook helemaal de vrijheid' – waarop ik de handen omhoog stekende hem heb bedankt zoals dat gebruikelijk is. Voorts zei hij tot mij in dezelfde taal, het Maleis, als volgt: 'U, kapitein, zie toe dat u geen kwaad doet en iets zegt dat niet zo is, want ik geef u nu geheel de vrijheid, en al hebt u wat verdriet en enig verlies aan goederen geleden, ik zal voor u en uw vrouw weer nieuwe dingen geven; doe dus wat goed is.' Waarop ik antwoordde, dat ik Zijne Majesteit zeer bedankte en hoopte dat hij van mij geen kwaad zou horen. Toen onze mensen vervolgens afscheid namen, hebben zij verzocht of ik met hen sloop mocht gaan, waartoe hij toestemming gaf, en die avond ben ik bij de admiraal Jan Tonneman⁷⁶ gekomen, waar ik goede vrienden aantrof, die allen zeer verheugd waren dat ze mij gezond en wel aan boord zagen. Ik was niet minder verheugd dat God mij uit de handen van de Moren verlost had, waarvoor Hem lof zij, en eer en roem en dankbaarheid van nu tot in eeuwigheid, amen.

Dit is, edele, wijze, hoogmogende, doorluchtige, hooggeboren Vorst en Heer,⁷⁷ een kort verslag van mijn wederwaardigheden, niet vol-

gens de regels der welsprekendheid, maar volgens de juiste waarheid opgetekend. Ik heb mij verstout dit op te dragen en aan te bevelen aan Uwe Vorstelijke Genade tot roem van Gods weldaden en genade, die hij mij arme aardworm bewezen heeft, en omdat het de belangrijkste aanleiding was voor het ontstaan van de hierbij horende vrucht van dit taalboek. Ik smeek ootmoedig dat Uwe Vorstelijke Genade dit gelieve aan te nemen van Uw onderdanige getrouwe dienaar, die God Almachtig bidt dat Uwe Vorstelijke Genade tijdens een gelukkige, voorspoedige regering nog vele jaren gezond bewaard mag blijven.

Verklarende noten

De Houtmans stuk eindigt met een 'Verklaring van enkele woorden', opgenomen in volgorde van voorkomen in de tekst. In de uitgave van Unger (1948) staan enkele belangwekkende noten. Voorts waren er enkele passages waarvan ik zelf meende dat ze verklaring behoeften. De noten hieronder zijn een samenvatting van deze drie soorten noten; uit de formulering blijkt wel wat de bron was. Eén verklaring van De Houtman komt niet in de tekst voor, namelijk: 'Foor: een plaats achter Malakka.'

1. De eigenlijke gevangenschap duurde ruim 23 maanden, namelijk van 11 september 1599 tot 25 augustus 1601; de schepen keerden echter 29 november 1601 terug, en zo gezien is het 26 maanden (Unger). In deze periode was Atjeh een plaats in het noorden van Sumatra, zie illustratie 5. Pas eind negentiende eeuw werd de naam Atjeh voor de hele streek gebruikt, en werd de stad Kota Radja genoemd; tegenwoordig heet de stad Banda Aceh.
2. Sint Nicolaas is een van de Kaapverdise eilanden (Unger).
3. (Juan) Fernando de Noronha, door De Houtman *Fernan de Lorange* genoemd, is een eiland op 3° 50' zuiderbreedte en 32° 28' westerlengte voor de kust van Brazilië (Unger).
4. De Houtman bedoelt met Zijne Excellentie prins Maurits. Het Latijnse devies *Tandem fit surculus arbor* betekent 'Eens wordt de stek een boom'.
5. Tegenwoordig de Tafelbaai (Unger). De Houtman neemt achterin op: 'Bay Soldani: is een baai bij de Cabo de Boa Esperança' (Kaap de Goede Hoop).
6. Kaap Sint Roman ligt aan de zuidoostpunt van Madagaskar, tegenwoordig: Kaap Andavaka (Unger).
7. Mauritiusbaai werd tevoren Baai van Sint Augustijn genoemd, aan de zuidwestkant van Madagaskar (Unger).
8. Tijdens de Eerste Schipvaart naar Indië, waaraan de gebroeders De Houtman hadden deelgenomen.
9. Een meerkat is een bepaalde apensoort.
10. Een pinas is een sloep aan boord van een zeilschip. Omdat deze niet diep ligt, voer men ermee voor een groot schip uit om te kijken of het diep genoeg was voor het grote schip.

11. Mayotte is het oostelijkste van de Comoreneilanden. In Anjouan (in het handschrift abusievelijk gespeld als Auguam), nu Nzwani, was de bestuurszetel gevestigd (Unger). De Houtman: 'Mayotte: een eiland dat zo heet.' En: 'Anguan: een eiland.'
12. Deze en volgende data in de eerste helft van deze maand verschillen één dag met de (herleide) opgave uit het journaal van dezelfde reis dat John Davis heeft bijgehouden; ook later is er nog wel eens een kleine afwijking (Unger).
13. Vermoedelijk het Cardiwa-kanaal (Unger).
14. De Houtman spelt *Guiserat*. Vroeger heette het Guseratte, aan de westkust van Voor-Indië. Tegenwoordig heet het Gujarat.
15. De Houtman: 'Miskit: in het Moors [Arabisch] een kerk.' Het woord luidt in het Maleis *mesigit*, en is ontleend aan het Arabische woord waarop ook *moskee* teruggaat. In de tekst gebruikt De Houtman ook *moskyt*.
16. Een acht was een munt ter waarde van acht schellingen of zilveren munten.
17. Bijleggen betekent een schip bij storm met de kop op de zee en zo dicht mogelijk aan de wind houden zodat het weinig weg aflegt.
18. Een fust is een zeeschip met laag boord, dat voortbewogen wordt door riemen en zeilen. Het woord is ontleend aan Portugees of Spaans *fusta*.
19. De Houtman: 'Canoo: een klein schuitje.'
20. De Houtman noemt de sultan in de hele tekst 'koning'. Van 1589 tot 1604 regeerde sultan Al'ad-din Ri'-ajat shah over Atjeh; zijn zoon, die De Houtman de prins noemt, was Ali Maghajat-sjah (Unger 1948: 54, noot 1 en 49, noot 7).
21. De Houtman spelt *augesil*; hij bedoelt kennelijk het Spaanse *al-guacil*, een titel die is ontleend aan Arabisch *al-wazîr* 'de vizier'.
22. Misschien Poelau Boeroe (Unger).
23. De Houtman: 'Tommagon: een visiteur van schepen.' Dit is niet geheel correct. Het woord is een verbastering van Javaans *toemangoeng*, een lage Javaanse adellijke titel, gevoerd door een regent of door de tweede van de belangrijkste staatsdienaren van een Maleise staat, voornamelijk belast met de portefeuille van justitie, politie e.d.

24. Het woord gelubde wordt gebruikt voor een eunuch.
25. De Houtman: 'Tsiap: een teken van de koning.' Het woord luidt in het Maleis *tjap* 'zegel, stempel'.
26. De Houtman: 'Sabandaer: de tollenaar.' Het woord komt van Maleis *sjabbandar*, Javaans *sa(h)bandar*, en is een samenstelling van het Perzische *sjāh* 'vorst, hoofd' en *bandar* 'haven'. De *sjabbandar* is dus eigenlijk de 'havenmeester', en dat hield in dat hij de autoriteit was die alle in- en uitgaande rechten inde en onder wiens gezag alle scheepsgezagvoerders, schepelingen en in de havenplaats gevestigde vreemdelingen stonden.
27. De naam *Poisi/Poosi/Posi/Posy* komt herhaaldelijk voor, en tot het mohammedanisme bekeerde manschappen krijgen deze naam 'in het Moors', dus in het Arabisch. De naam gaat waarschijnlijk terug op de Arabische eigennaam *fawzīi*, die 'succesvol, overwinnend' betekent (in het Maleis en de Indonesische talen kwam de letter *f* niet voor, pas de laatste tijd verschijnt de *f* in leenwoorden).
28. Een van de commiezen.
29. Een baar, in het Maleis *baar*, is een bepaald gewicht.
30. De Houtman: 'Tayeel: staat gelijk aan 16 masen.' Het Maleise woord is *tabil*.
31. De Houtman: 'Cris: een van hun wapens.' Het Javaanse en Maleise woord is *keris* 'grote dolk', met een heel korte *e*.
32. Djohor, nu Johor, ligt in het zuiden van Malakka. Davis vertelt waarom ze vijanden zijn: de dochter van de vorige koning van Atjeh trouwde met de koning van Djohor en ze kregen een zoon, die bij zijn grootvader in Atjeh werd opgevoed. De oude koning van Atjeh stierf en zijn schoonzoon, die niet van adel was, vermoordde het kind en vele edelen en riep zichzelf tot nieuwe koning uit, op grond van zijn huwelijk met de dochter van de overleden koning. Sindsdien bestond er vijandschap tussen de koning van Atjeh en die van Djohor. De koning van Djohor was bevriend met de Portugezen; het feit dat De Houtman de koning van Atjeh wil helpen tegen de koning van Djohor, zal daarvan niet los gezien moeten worden.
33. De Houtman gebruikt het woord *armade* voor 'vloot' in het al-

- gemeen, ook ‘handelsvloot’, en past het woord toe op vloten van de Portugezen en van de Indiërs.
34. De Houtman: ‘Pedir: een plaats, 18 mijl van Atjeh.’ Pedir was een peperhaven.
 35. Konsiens is een bepaalde maateenheid, zoals uit de context blijkt. Welk Maleis woord het aanduidt – als het tenminste een Maleis woord aanduidt –, weet ik niet, wellicht *kojan(g)*?
 36. De Maleise *banting* (door De Houtman gespeld als *bantijn*) is een laad- of handelsprauw.
 37. De Houtman: ‘Passangan: een plaatsje daar in de buurt.’ Samarlanga en Pasanga liggen beide op de noordoostelijke kust van Atjeh, ten oosten van Pedir.
 38. De Houtman: ‘Corcon: de secretaris van de koning.’ Het Maleise woord voor secretaris is *karkoen*, een leenwoord uit de Indiëse taal Marathi.
 39. Schipper op de Leeuw.
 40. De oppercommies op de Leeuwin.
 41. Commies op de Leeuw.
 42. De Houtman: ‘Cheech: de hoogste raadsheer van de koning.’ Het Maleise *seh* is een titel en gaat terug op hetzelfde Arabische woord dat wij geleend hebben als *sjeik*.
 43. De Houtman: ‘Campong Pegu: een plaats bij Atjeh.’ Het Maleise *kampoeng* betekent ‘dorp, wijk, buurt’.
 44. Tjap betekent hier: bevelschrift.
 45. Een kortelas is een grote dolk.
 46. Kalis betekent ‘schooier, vagebond, arme’.
 47. De Houtman spelt *Agorasta grand fiesta*. De Portugese zin *agora está grande festa* betekent ‘nu is het groot feest’.
 48. Deze sjahbandar was een van de mensen die gedood werden toen de Nederlanders de Indiërs verdreven na de moord op Cornelis de Houtman en een groot aantal van zijn mannen.
 49. Met Moors is mohammedaans bedoeld.
 50. Hiervan zegt Davis: de koning heeft een vrouw als bestuurder, want hij vertrouwt geen enkele man.
 51. De Houtman: ‘Masen: is goud geld; vijf masen is een reaal van achten.’ *Masen* is het meervoud van *maas*, Maleis *mas* ‘goud, gouden, goudstuk’.

52. Inlands hoofd; door De Houtman gespeld *orang kaya*. Maleis *orang* betekent 'mens', en *kaya* betekent 'rijk, bemiddeld'.
53. De Houtman: 'Quala: een rede waar schepen ankeren.' Het Maleise woord luidt *koecala*, eigenlijk: 'riviermonding'.
54. Lees: de 13e?
55. Hier zal sprake zijn van zeemijlen (ruim 5,5 km). Waar sprake is van een mijl op het land, zal De Houtman gerekend hebben met de gewone mijl of landmijl, die ongeveer 1600 of 1800 meter was; niet overal is echter duidelijk welke mijl hij bedoelt. De Aroebaai heet tegenwoordig Teluk (= baai) Aru.
56. Onduidelijk is of dit een achternaam of een beroepsnaam is. Op 28 september is sprake van 'de' Cock/Kock, wat op het laatste zou duiden (Unger).
57. De Houtman: 'Pasey: een plaats, 32 mijl van Atjeh.'
58. De Houtman: 'Perack: een plaats bij Malakka.' Perak ligt aan de westkust van Malakka, zie illustratie 5.
59. De Houtman: 'Naly: een maat, omstreeks een halve schepel.' Het Maleise woord (uit het Tamil) is *nali*.
60. Deze schepen stonden onder bevel van Paulus van Caerden, zie verder.
61. De Houtman: 'Priaman: een plaats op de westkust van Sumatra.' 'Tykoe: een plaats aldaar.'
62. Tjap betekent hier: brenger van het bevelschrift.
63. De Houtman: 'Ebrahemy: zijn gouden venetianen [in Venetië geslagen dukaten], doen 3,12 gulden.' Bedoeld zal zijn de Portugese gouden munt *abraemo*, waarvan de naam is ontleend aan Arabisch *ibrāhīmī* 'van Abraham', namelijk 'munt van Abraham'; Abraham (in het Arabisch *ibrāhīm*) was een koning van een Indische dynastie wiens kop op de munt stond.
64. Een brander is een oud schip dat met licht ontvlambare stoffen is gevuld en dat men tegen een vijandelijk schip liet drijven om dit in brand te steken.
65. Ik heb de bijbelteksten vrij letterlijk overgenomen; rond 1600 bestonden er diverse bijbelvertalingen, maar de toonaangevende Statenvertaling verscheen pas in 1637.
66. De Houtman spelt fonetisch: *Isa Roballa*; het betekent 'Jezus, de geest van God'.

67. De Houtman spelt *Mahomet Resoulallah*; het betekent eigenlijk 'Mohammed, de gezant van God'.
68. De Houtman spelt *la illa illala, Mahomet Resoulalla*. Het betekent eigenlijk 'er is geen God dan Allah, Mohammed is de gezant van God' en dit is de zogenaamde *shabāda* 'geloofsbelijdenis'. Het welgemeend uitspreken van deze formule maakt iemand tot moslim. Het lijkt er dus op dat men probeert De Houtman listig in de islam binnen te halen!
69. De Houtman spelt *Mau Eslam*. *Maoe* is Maleis en betekent 'wilt'; in het Maleis worden werkwoorden niet verbogen, dus *maoe* kan ook 'wilt u' betekenen; *islam* betekent in het Maleis 'islam', maar ook: 'mohammedaans'.
70. In de nacht van 21 januari (Unger).
71. De schepen die in augustus 1601 voor Atjeh verschenen en zorgden voor de bevrijding van De Houtman, zie verder.
72. De laatste lettergreep is een verbastering van de Perzische titel *khān* (Unger).
73. Bedoeld is het bovengenoemde optreden van Van Caerden op 12 januari 1601.
74. Unger weet niet welke plaats hiermee bedoeld is.
75. De Houtman spreekt van *Roodmeyers schip* en *schepen van de Roodmeyers*; ik neem de suggestie van Unger over dat hiermee bedoeld kan zijn 'van de Rode Zee', want ik weet geen betere verklaring.
76. Hans Huybrechtsz. Tonneman was de commandant van het schip Middelburch (Unger).
77. Hier spreekt De Houtman Prins Maurits aan, onder wiens bescherming de tocht plaatsvond.

Spraeck ende woord-boeck,
Inde Maleysche ende Madagafkar-
sche Talen / met vele Arabische ende Turcsche woorden:

Inhoudende twaerf (twaen) spraekingen in nye Maleysche / ende nye ende Madagafkarische tyden met alderhande woorden ende namen / gheschiet naer opzede banden M. S. C. alles ten Scheetswijzigh verduyscht.

Noch sijn hier byghetorcht de Declinatien van vele vaste Sterren / stamde ontrent den Zuyd-pool : boeg desen tijde noep ghien.

Sonderling nut voor de ghene die de Landen van Oost-Indien besoecken: ende niet min vermaklick voor alle curieuze Lief-hebbers van vreemdicheyde. Alles ghescheldt, gheobscruvert, ende beschreven door

Frederick de Houtman van Gouda.

AMSTELREDAM,

By Jan Weyts, Cloppendurch / Boekvercooper / op't Water /
in den grooten Wynd. M. D. C. III. mbe 233.

Met Privilegie van acht Leven.

Illustratie 8.

Titelpagina van het taalgidsje van Frederik de Houtman uit 1603.

DE HERUITGAVE VAN HET
TAALGIDSJE VAN FREDERIK DE
HOUTMAN

Taal- en woordenboek van het Maleis en het Malagasi met
vele Arabische en Turkse woorden, bevattende twaalf ge-
sprekken in het Maleis en drie in het Malagasi met allerhan-
de woorden en namen, gezet in alfabetische volgorde, alles
in het Nederlands vertaald

Hieraan zijn nog toegevoegd de declinaties van vele vaste
sterren die rond de zuidpool staan en tot nu toe nooit zijn
beschreven

Bijzonder nuttig voor degenen die de landen van Oost-Indië
bezoeken en niet minder interessant voor alle nieuwsgierige
liefhebbers van ongewone zaken. Alles opgesteld, geobser-
veerd en beschreven door

Frederik de Houtman van Gouda

Amsterdam

Bij Jan Evertsz. Cloppenburch, boekverkoper, op het Water,
in de grote Bijbel, 1603

Met een privilege voor acht jaar

Uittreksel uit het privilege

Op grond van de octrooibrieven hebben de Staten-Generaal van de Verenigde Nederlandse Provinciën hun edelachtbare dienaar Frederik Pietersz. de Houtman privilege verleend om als enige gedurende de acht eerstkomende jaren een zeker *Taalboek of Dictionarium* van het Nederlands, Maleis en Malagasi te laten drukken, uitgeven en verkopen, met daarbij vele Turkse en Arabische woorden, en bovendien enkele vaste sterren die in de buurt van de zuidpool staan, tot ongeveer vijfendertig graden ten zuiden van de evenaar, omtrent driehonderd in getal. Zij hebben verboden dat dit Taalboek met de voornoemde sterren gedurende de bovengenoemde tijd van acht jaar binnen deze Verenigde Landen geheel of gedeeltelijk nagedrukt wordt of dat het, nadat het elders nagedrukt is, in deze Landen ingevoerd wordt onder welk voorwendsel ook, op straffe van verbeurdverklaring van de nagedrukte exemplaren, en daarenboven van de som van honderd carolusguldens, als volgt te besteden: een derde deel voor de Officier, een derde deel voor de armen en het overige derde deel voor bovengenoemde Frederik de Houtman, zoals uitvoeriger blijkt uit de genoemde octrooibrieven.

Gedateerd 4 februari 1603. Gezegeld en ondertekend bij schikking van de Staten-Generaal

C. Aerssens

*[Cornelis Aerssens, van 1584 tot 1623 griffier
van de Staten-Generaal]*

Opdracht

Edele, Hoogmogende, Wijze, Hooggeleerde, Discrete, Zeer Voorzienige Heren, Mijne Heren Staten-Generaal van de Verenigde Nederlandse Provinciën

Alsook de Doorluchtige, Hooggeboren Vorst en Heer Mauritius, geboren Prins van Oranje, Graaf van Nassau, Katzenellnbogen, Vianen, Diest, Moers, enz., Markies van Veere en Vlissingen, enz., Heer van St.-Vith, Daasburg, de stad Grave en het Land van Cuyk, enz., Stadhouder en Kapitein-Generaal van Gelderland, Holland, Zeeland, West-Friesland, Utrecht en Overijssel, enz., en Admiraal ter Zee

Ook de Edelachtbare, zeer Wijze, Voorzienige Heren Gevolmachtigde Raden van de Admiraliteit

En de Eerwaardige, Wijze, zeer Voorzienige Heren Bewindhebbers en Algemene Compagnie van de wijdvermaarde Oost-Indiëvaart

Aangezien het zeker is dat wij mensen niet alleen voor ons zelf, maar voornamelijk ten dienste van onze naasten door de alwijze God geschapen en in deze wereld geplaatst zijn, heb ik, dit ernstig overdenkend en overwegend, mijn verschuldigde en door God opgelegde plicht nakomende, het niet kunnen nalaten om hetgeen ik tot mijn ongeluk (zoals ik het toentertijd beschouwde) ondervonden heb, openbaar te maken. Ik stelde mij dit ten doel omdat ik meende dat God Almachtig mij die tegenspoed heeft laten overkomen om de drijfveer te zijn waardoor niet alleen Gods eer en kennis onder de wijdverspreide heidenen bekend gemaakt en bevorderd worden, maar waardoor bovendien de fortuinlijke scheepvaart, waarmee God onze landen zo genadiglijk zegent, beter tot het gewenste resultaat kan leiden.

Ik heb mijn broer Cornelis de Houtman zaliger vergezeld op de tweede reis naar Oost-Indië die hij maakte (nadat hij in 1595 de eerste geweest was die door de Nederlandse Natie, door Gods genade en

op verzoek van de Heren opdrachtgevers en bewindhebbers van de toenmalige Oost-Indiëvaart, de reis per schip naar Oost-Indië gemaakt had). Mijn broeder is toen door verraad van de inwoners en bedrog van de Portugezen met vele anderen van ons volk schandelijk en moorddadig om het leven gebracht. Ik ongelukkige ben toen met anderen zesentwintig maanden gevangen gehouden door de ongelovigen op het eiland Sumatra, in Atjeh, waarbij ik verschillende malen in levensgevaar verkeerde. Maar ten langen leste ben ik door Gods goedheid en genadige bescherming op wonderbaarlijke wijze verlost en gezond teruggekeerd naar mijn vaderland.

God heeft mij, naast mijn verlossing, het begrip en de genade gegeven van de Maleise taal, die in heel Oost-Indië de gebruikelijke taal is (hoewel er nog veel aparte inlandse talen zijn), want de Maleise taal wordt door oud en jong gebruikt, en ook alle handelstransacties komen daarin tot stand, tot op de Molukse eilanden en omgeving toe. Om dus terug te komen op mijn doel: ik heb, zo goed als ik met mijn beperkte verstand kon, een taal- en woordenboek gemaakt waarin ik Maleis en Nederlands verzameld heb en het Maleis en het overeenkomstige Malagasi tegenover onze taal heb geplaatst. Het Malagasi is heel nuttig voor de schepen die op reis naar Oost-Indië gaan, omdat onze schepen dikwijls op het eiland Madagaskar, door de Portugezen Sint Laurens genaamd, gelegen ten oosten van de Kaap de Goede Hoop, verversingen moeten halen voor hun gezonde en zieke manschappen, zoals vers water, levensmiddelen, vruchten en andere noodzakelijke verse waren. De gegevens over de taal of de woorden van het Malagasi zijn mij geleverd door een ingezetene van het eiland, die al goed Nederlands sprak omdat hij wel vier jaar op onze schepen gevaren had.

Ook zijn hier achteraan toegevoegd enkele Arabische en Turkse woorden met Nederlandse vertaling, die ik met behulp van anderen nijver opgetekend heb, tot nut en ten dienste van degenen die handel drijven in Arabië, de Rode Zee, Perzië en de omliggende landen, alsmede in Oost-Indië – want waar men de mohammedaanse wet gehoorzaamt, daar gebruikt men ook de Arabische taal.

Ten slotte wordt hierachter nog toegevoegd de declinatie van enkele vaste sterren, door mij op de eerste reis in de buurt van de zuidpool geobserveerd, en op de tweede reis op Sumatra met meer

precisie verbeterd en in getale vermeerderd, zoals ze (meer dan driehonderd) te zien zijn op de hemelglobes die (volgens de waarnemingen van de alom beroemde Tycho Brahe) uitgegeven zijn door Willem Jansen van Alkmaar, wonende te Amsterdam. En die sterren zijn van nut voor iedereen die ten zuiden van de evenaar op zee vaart, en voor alle liefhebbers van astronomie of wiskunde.

Dit, Mijne Heren, is de reden waarom ik dit werk heb ondernomen. En ik heb het onder de genadige bescherming van Uwe Edelmoedigheden laten verschijnen, opdat het des te meer succes heeft en beschermd mag blijven tegen kwade tongen en afgunstigen. De Alvermogende God geve dat mijn werk en arbeid tot Zijn eer en tot verbreiding van Zijn heilige Woord en kennis moge strekken, en tot nut van ons Vaderland moge dienen.

Uwer Hoogmogende, Doorluchtige, Wijze,
 Voorzienige Heren dienstwillige
 Frederik de Houtman

De auteur tot de welwillende lezer

Goedhartige, kunstlievende lezer, ik leg u hier een taal- en woordenboek voor dat gesprekken en allerlei woorden bevat in alfabetische volgorde van het Maleis en het Malagasi, met ook vele Turkse en Arabische woorden met de Nederlandse vertaling. Ik heb dit als eenvoudige leek naar de mate van mijn verstand tot uw steun – als u die nodig mocht hebben – in druk vervat. Deze talen heb ik in grote ellende en gevaren voor mijn leven geleerd in de zesentwintig maanden die ik in Oost-Indië, op het eiland Sumatra – door de Ouden Taprobane genoemd – gevangen gehouden werd in Atjeh en andere plaatsen in het sultanaat. [N.B. De klassieke schrijvers duiden met Taprobane het eiland Sri Lanka aan, niet Sumatra.] Ik ben met des te grotere ijver aan dit werk begonnen uit liefde voor de Oost-Indiëvaart, omdat ik aldaar op mijn reis gezien en gehoord heb dat de Maleise taal in heel Oost-Indië algemeen gebruikt wordt of althans bij velen bekend is.

Aanvaard dit werkje derhalve dankbaar en goedgunstig, en doe er uw voordeel mee, net als de nuttige bijtjes, en let niet zozeer op de opsmuk en versiering van de woorden en zinnen – want dat is mijn beroep niet – als wel op mijn streven en oprechtheid, en bedek de fouten die u naar uw mening tegenkomt, met uw welwillendheid en zie ze over het hoofd. Vaarwel.

[Handtekening:] Houtman

Taalboek

1. Een gesprek over de aankomst van een schip, waarvan de kapitein zich aan de koning voorstelt, en hoe dat gebeurt in Oost-Indië

Met zeven personen: David, Abraham, een gelubde, de poortwachter, de koning, een vrouw en de kapitein van het schip

[David, Abraham en waarschijnlijk ook de kapitein zijn Nederlanders; de gelubde of eunuch, de koning of sultan, de poortwachter en de vrouw zijn Indiërs.]

- D. Wees gegroet, Abraham.
A. Insgelijks, David.
D. Vanwaar komt u zo vroeg?
A. Ik kom van de markt.
D. Wat hebt u voor nieuws gehoord? Is er nieuws over enkele schepen?
A. Ik heb geschut horen schieten, wat een teken is dat er vreemde schepen zijn.
D. En ik heb horen zeggen dat er een schip uit Gujarat is aangekomen.
A. Wat brengt het voor koopwaar mee?
D. Het is geladen met anijs, met dadels en rozijnen. Ook brengt het heel veel fijn lijnwaad [linnen] van allerlei soorten en veel katoen.
A. Is dat zo? Dat is heel goed nieuws.
D. Ja, ik heb horen zeggen dat het waar is.
A. Dan zullen (als God het wil) het lijnwaad en de andere goederen goedkoop worden.
D. Ja (als God het wil). Dat zal ook veel arme lieden goed uitkomen, die schaars gekleed zijn; want het lijnwaad is lange tijd duur geweest.
A. Dat is waar. Ook de ongepelde rijst en de gepelde rijst en alle andere etenswaren, zoals vlees, vis en ander voedsel, zijn heel duur.
D. Dat zal nu beter worden. Want het is nu de tijd dat de schepen

aankomen van Bengalen, Masulipatam [nu: Bangladesh en Machilipatnam] en omstreken. Deze brengen allemaal lijnwaad en gepelde rijst mee.

A. Wie komt daar aan op die grote olifant, waarachter zoveel mensen lopen?

D. Dat is de *sjabbandar* [havenmeester] met de secretaris [vertaald door: *karkoen*].

A. Ik zie dat er ook vreemdelingen op zitten. Wat voor mensen mogen dat zijn?

D. Het is de kapitein uit Gujarat, die zojuist met zijn schip is aangekomen en die nu voor de koning zal worden gebracht.

A. Wat betekent dat, die olifant die met rood laken bekleed is en voorafgegaan wordt door trommelaars en trompetters en schalmespeelers?

D. De olifant die u ziet en de man die in dat huisje zit dat op de olifant staat, betekenen dat zij een brief van hun koning aan onze heer brengen.

A. Wie draagt de brief dan?

D. De man die op de olifant zit.

A. Wat is dat voor een man die erop zit?

D. Het is een edelman van de koning, die hij daarvoor uitkiest.

A. Waarom gebeurt dit alles?

D. Ter ere van de koning van wie de brief komt.

A. En wat is dat? Ik zie dat veel mannen en jongens erachteraan lopen die allemaal iets in hun hand dragen dat bedekt is met gekleurde kleedjes.

D. Dat zijn de geschenken die de kapitein aan de koning zal aanbieden.

A. Is dat als tol voor zijn goederen? Of moet hij de tol ook nog betalen?

D. Nee, de tol is nog zeven procent.

A. Welke eer bewijst de koning deze mensen als tegenprestatie?

D. Als zij binnenkomen bij de koning, fêteert hij ze flink.

A. Wat doen ze daar dan?

D. Daar eten en drinken ze, er worden allerlei spijsen en fruit gebracht, er wordt gespeeld, gedanst, er wordt veel plezier gemaakt; zo wordt er op trompetten en schalmesien en handfluiten geblazen, op

de viool gespeeld, en ook laat de koning een kleed halen zoals dat hier gebruikelijk is, waarmee hij de kapitein vereert.

A. Is dat de gewoonte hier van het land?

D. Ja, dat is hier de gewoonte van deze koning, en ook van eerdere koningen.

A. En doet de koning dan nog meer?

D. Nee, als dit alles gebeurd is, laat de koning zich met een olifant naar huis terugbrengen.

A. Ik zou dat allemaal wel eens willen zien.

D. Goed, laten we hen volgen.

A. Zullen ze niet al binnen zijn? We hebben te lang gewacht.

D. Nee, want zij mogen pas binnen de poort komen als er een teken van de koning is gekomen.

A. Is dat zo? Kom, laten we dan snel gaan.

D. Ziet u wel? Daar staan ze nog allemaal te wachten.

A. Het is waar. Maar wie is dat, die daar met dat vergulde mes in zijn hand loopt?

D. Het is een gelubde [eunuch] van de koning.

A. Waar gaat hij met dat mes naartoe?

D. Hij komt hier om de kapitein binnen te laten.

A. Hoe heet dat mes? Heeft het nog een andere naam?

D. Ja, het wordt *tjap* genoemd, wat betekent een teken van de koning.

A. Aan wie zal hij het gebod overbrengen?

D. Aan de meester van de poort.

A. Ik zie dat hij de *tjap* overhandigt.

D. Ja. Kom, laten we horen wat hij zegt.

De gelubde of *tjap*-drager spreekt tegen de portier.

G. Hallo! Waar bent u, portier?

P. Hier ben ik. Wat wilt u?

G. Ontvang het gebod van onze heer.

P. Ik luister (als het God belieft).

G. Het gebod van de koning is (als God het wil), dat u de kapitein met zijn mensen binnen zult laten komen.

P. In de naam van de Heer: ere zij onze koning.

De gelubde spreekt tegen de koning.

G. Zijne Majesteit moet weten dat de kapitein hier voor de poort is.

ko. Wel, dat is goed. Hij moet terstond binnenkomen. Roep de vrouwen hierheen.

v. Wat wil Zijne Majesteit?

ko. Is alles gereed? Om de vreemdelingen goed te fêteren?

v. Alles is gereed, koning. Eerst hebben we het blauwe zijden kleed, met goud geborduurd, boven ons hoofd gehangen als een hemel, en alle deurposten met rode zijde bekleed; daarna hebben we boven het hoofd van Zijne Majesteit een rood fluwelen kleed gehangen met gouden lofwerk [versiering], en waar de vreemdelingen zitten een groen fluwelen kleed waarop een gouden tijger met een rinoceros staat. Ook de vrouwen die dansen zullen in rode en groene zijde gekleed zijn met gouden kettingen om hun hals en gouden halve manen vol edelstenen op hun borst gehangen, met ringen met robijnen [en] diamanten aan hun vingers gestoken en aan hun voeten en armen gouden armringen.

ko. Goed, zorg ervoor dat alles prachtig en goed is, zodat ik niet beschaamd word.

v. Alles zal in orde zijn, als God het wil.

ko. Laat de kapitein binnenkomen.

g. Hier is hij, koning.

ko. Laat de tolk binnenkomen, zodat ik met de kapitein kan spreken.

g. Hij kent zelf de Maleise taal goed.

ko. Werkelijk? Is hij hier meer geweest?

g. Ja, koning. Het is kapitein Salomon die twee jaar geleden hier was, toen hij met twee schepen uit Mekka kwam.

ko. Spreid dat kleed daar neer, leg er een dubbele fijne mat op en laat de kapitein zitten.

ka. Ere zij de koning. Ik, slaaf van Zijne Majesteit, vraag toestemming om te spreken.

ko. Zeg wat u wilt.

ka. Ik ben door Gods genade hier op de rede van Zijne Majesteit gekomen en voor anker gegaan. Toen ik van mijn koning wegging om hier aan Uwe Majesteit zijn brief te overhandigen, heeft hij mij nog mondeling gelast, hoewel het ook in de brief staat, te zeggen dat als Uwe Majesteit enige schepen, galeien, fusten [zeeschepen] of oorlogssloepen nodig heeft, Uwe Majesteit hem dat per brief moet laten

weten. Want in ons land is een overvloed aan oorlogsbehoeften, zoals grof geschut, geweren, spiesen, kortelassen [dolken], rondassen [schilden], harnassen, buskruit, lonten en allerlei soorten geweerkogels. Ook is er geen gebrek aan ijzer of lood, koper of tin, of wat u maar kunt bedenken.

KO. God zij geloofd dat uw koning mij een goed hart betoont. God zal hem belonen.

KA. Amen.

KO. Geef de kapitein vruchten te eten. Ga zingen en dansen, sla op de kleine trommels en blaas de handfluit, en de vioolspeler moet op zijn viool strijken. Zet eten neer voor de kapitein, geef hem gebraden geit, gekookte kip met soep, laat hem de riviervis proeven, schenk wijn in voor de kapitein. Kom, kapitein, wees vrolijk, eet en drink alles. Ik drink niet, omdat ik medicijnen gebruik.

KA. Ik bedank Zijne Majesteit. Ik doe niets dan eten en drinken en ik vermaak me.

KO. Ga kleren voor de kapitein halen. Breng een rode pij, een gekleurde tulband met goud boordsel, een geel kleed met goud afgezet, een gordel met gouden Arabische letters, een ponjaard [dolk] met een gouden ring vol edelstenen, het heft van zwart koraal. Laat de sjahbandar hem dat aandoen.

KA. Ere zij de koning.

KO. Laat de olifanten daar vechten. Laat een buffel doden, en geef de helft aan de bootsgezellen van de kapitein, want ze hebben op zee niet veel vers vlees gegeten.

KA. Ere zij de koning. Ik vraag Uwe Majesteit verlof om te gaan, omdat het laat is.

KO. Goed, als u dat wilt. Maar kom mij elke dag bezoeken.

KA. Als het God belieft.

KO. Geef de kapitein een olifant om mee naar huis te rijden. Geef hem deze zoete oranjeappelen en granaatappelen mee.

KA. God beware Uwe Koninklijke Hoogheid.

KO. De God der goden zij ook met u.

FINIS

2. Wanneer men voor het eerst aankomt in een vreemd land om verversing te kopen

Een Nederlander, een Indiër en zijn koning

- N. Wees gegroet, meneer.
- I. Insgelijks.
- N. Sta me toe dat ik u aanspreek, meneer.
- I. Wat wilt u vragen? Laat het mij horen.
- N. Weet meneer of hier onlangs enkele vreemde schepen zijn geweest die uit vreemde landen kwamen?
- I. Ja, er zijn drie schepen geweest, maar ze zijn weer weggezeild.
- N. Zijn ze lang geleden weggezeild?
- I. Nee, ongeveer drie weken geleden.
- N. Wat deden ze hier?
- I. Ze hebben hier alleen verversing gekocht, zoals oranjeappelen, limoenen, bananen, honing, rijst, koeien, buffels, bokken en schapen.
- N. Hoe lang zijn ze hier geweest?
- I. Ongeveer twintig dagen, want zij hadden veel ziek volk dat zij hier aan land in een huis hebben gebracht.
- N. Zijn er veel mensen gestorven?
- I. Ongeveer zes man, voorzover wij weten. Maar velen zijn weer beter geworden.
- N. Hebben ze hier ook vers water gehaald?
- I. Ja, uit een rivier die achter die kaap ligt.
- N. Is het goed water? Kan men er met de boot bij komen?
- I. Ja, u kunt er met uw boot in en uit zeilen.
- N. Weet u waarheen ze wilden gaan?
- I. Hun bedoeling was, zo zeiden ze, naar Atjeh of Bantam te gaan voor peper en kruidnagels.
- N. Dan moeten het Hollanders zijn geweest.
- I. Wie bent u? Waar komt u vandaan?
- N. Wij zijn goed volk en komen uit verre landen.
- I. Hoe heet uw land?
- N. Ons land wordt Holland genoemd.
- I. Wat komt u hier doen?
- N. Wij komen hier door tegenwind en zouden graag verversing kopen. Want we zijn lang op zee geweest.

- I. Goed, ik zal de koning melden dat er vreemde schepen zijn aangekomen.
- N. Alstublieft. Ik zal twee man met u mee sturen naar de koning.
- I. Goed, ik ga akkoord.
- N. Waarom komen daar zoveel mensen aan met een geweer? Ik hoor ook het geluid van trompetten en schalmeien.
- I. Dat is de koning met zijn gevolg.
- N. Werkelijk? Dan zal ik hem tegemoet gaan om hem eer te bewijzen.
- I. Goed, laten we samen gaan.
- KO. Wat voor mensen komen daar aan?
- I. Koning, dat zijn mensen die uit verre landen hier komen door tegenwind. Ze willen graag verversing voor hun bemanning.
- KO. Laat ze hier komen, zodat ik ze kan horen spreken.
- I. Goed, koning, hier zijn ze.
- KO. Wie bent u? Wat komt u hier doen?
- N. Koning, wij zijn kooplieden die uit verre landen komen en door storm hier beland zijn.
- KO. Bent u lang op zee geweest?
- N. Ongeveer vier maanden.
- KO. Waarheen wilt u verder zeilen?
- N. We willen naar Bantam voor peper, kruidnagelen, nootmuskaat en foelie. En nu we hier terechtgekomen zijn, verzoeken wij Uwe Majesteit om hier enig vers water te mogen halen en enige verversing te mogen kopen.
- KO. Wat voor koopwaar brengt u mee?
- N. We brengen goud, zilver, laken, koraal, ijzer, lood, tin, en ook allerlei koopwaar zoals spiegels, messen, scharen, kammen, brillen, trompetten, fluiten, glazen en wat men maar kan bedenken.
- KO. Dat is goed. Hier is ook van alles genoeg, zoals koeien, buffels, bokken en vruchten zoveel u wilt. Ik zal mijn mensen opdragen u van alles te verkopen.
- N. God beware de koning.

3. Om in Indische landen verversing te kopen

Een Nederlander en een Indiër

N. Wees gegroet, mijn vriend.

I. Insgelijks, meneer.

N. Hebt u niets van mijn gading?

I. Wie bent u? Waar komt u vandaan?

N. Wij zijn kooplieden uit verre landen en we zouden graag hier handel drijven.

I. Wat voor waar zoekt u?

N. Ik zoek etenswaar om mijn manschappen mee te voeden. Er zijn veel zieken, want we zijn vier maanden op zee geweest.

I. Dat is te lang om op zee te zijn. Ik zou wel bijna dood zijn, als ik zo lang op zee was geweest.

N. Als er geen mensen waren die op zee wilden varen, dan zou de wereld niet ontdekt worden.

I. Dat is waar. Maar er moeten ook mensen zijn die het land ploegen.

N. Zeg, vriend, hebt u wat bokken, schapen, koeien of vruchten?

I. Als u met mij mee wilt gaan, zal ik u van alles voldoende tonen.

N. Is het ver? Ik ga niet graag door het bos. Want er zijn dikwijls veel wilde dieren, zoals tijgers, rinocerossen of slangen, waarvoor ik bang ben.

I. Het is hier vlakbij, over dit dal. Hier zijn geen dieren om bang voor te zijn.

N. Goed, laten we dan gaan.

I. Zeg mij nu wat u allemaal verlangt. Ik zal u verkopen wat u wilt.

N. Ik heb ossen en bokken nodig, en vruchten zoals oranjeappels, limoenen, granaatappels, bananen, en melk, honing, suiker, suikerriet, gepelde en ongepelde rijst.

I. Goed, van dat alles is hier genoeg.

N. Wat vraagt u voor die os?

I. Wat wilt u ervoor geven? Zilver of wilt u ruilen tegen andere koopwaar?

N. Ik zal u zilver voor de os geven, en voor de vruchten zal ik andere waar ruilen.

I. Geef mij, alstublieft, vijf grote realen, goed zilver.

- N. Dat is te veel. Daarvoor wil ik het niet kopen.
- I. Hoeveel wilt u geven?
- N. Ik zal u drieënhalf geven.
- I. Geef mij vier en een kwart.
- N. Ik wil niet lang pingelen. Wilt u hem voor een kwart minder dan vier verkopen?
- I. Goed, neem hem mee.
- N. U moet hem naar de schuit laten brengen.
- I. Dat zal ik doen, als u klaar bent.
- N. Hoeveel kosten de limoenen, oranjeappels, granaatappels per duizend?
- I. U moet er twee grote spiegels, vier drinkglazen en zes scheermessen voor geven.
- N. Ik zal vier kleine spiegels geven, zes messen, zeven trompetten en tien scharen.
- I. Dat is te goedkoop, ik zou van mijn meester op mijn kop krijgen.
- N. Goed, ik zal u deze twee brillen er nog bij geven.
- I. Neem mee, ik kan niet langer blijven.
- N. Hoeveel moet ik geven voor een maat van de witte rijst, melk en honing?
- I. Voor alles samen een el rood laken en twee ellen zwart laken.
- N. Ik zal u een el groen en een el geel laken geven.
- I. Neem het maar. Wilt u nog meer?
- N. Nu niet, het wordt laat. U moet dit alles voor mij naar de schuit laten brengen en de os goed vast laten binden.
- I. Hier zijn wel dragers die geld willen verdienen.
- N. Ik had tevoren bedongen dat u dat zou regelen.
- I. Dat is goed, dan zal ik het laten doen.
- N. U moet ons iedere dag brengen wat we nodig hebben.
- I. Kom morgen terug, ik zal u een goede prijs geven.
- N. Maar vertel me voordat ik ga: kunnen we hier niet een huis huren voor onze zieke manschappen?
- I. Zijn er veel zieken?
- N. Ongeveer twintig personen.
- I. Welke ziekte hebben zij?
- N. Velen hebben rode buikloop [bloed in hun ontlasting]. Anderen hebben koorts.

I. Hier zijn veel lieden die daar wel raad op weten. Ook zullen we wel een huis vinden.

N. Goed, morgen als de boot komt om water te halen, zal ik terugkomen.

I. Kom alstublieft, ik zal thuisblijven.

N. Het wordt donker. Ik moet gaan. Het zal middernacht zijn voordat we aan boord zullen zijn, want het duurt lang om de rivier af te drijven.

I. Ga, God zij met u.

N. Blijf met God.

4. Over iemand die in een bos verdwaald is en aan wie de weg gewezen wordt

Jacob, een Nederlander, en Gabriël, een Indiër

J. Hallo, hé, hoort iemand me? Hé, maten, hallo, waar zijn jullie? Ik ben bang dat ik in dit bos verdwaald ben. Ik zie geen weg om eruit te komen. Het is het beste dat ik op deze heuvel klim om te kijken waar ik eruit kan. Ik geloof dat ik in het dal enige huizen of hutten zie. Ik moet door dit struikgewas gaan. Ik geloof dat ik mensen hoor. Daar staat een man die ik de weg zal vragen. Wees gegroet, mijn vriend.

G. God geve u geluk, heer. Waar komt u zo rood en zo bezweet vandaan?

J. Dat zal ik u zeggen, heer, ik heb met mijn maten in het bos vogels geschoten, en ik ben van de weg afgedwaald. Daarom zoek ik iemand die mij de weg wil wijzen.

G. Wat is uw naam?

J. Mijn naam is Jacob. En hoe heet u?

G. Men noemt mij Gabriël.

J. Dat is een mooie naam.

G. Zeg mij, Jacob, waar wilt u heen?

J. Ik wil graag naar onze schepen die op de rede voor anker liggen.

G. Het is te ver weg, u kunt vanavond niet terugkeren naar de schepen.

J. Ik zou liever niet aan land overnachten. Mijn mensen zouden denken dat mij iets slechts was overkomen.

- g. Blijf hier vannacht slapen. Morgen zal ik met u meegaan om de weg te wijzen.
- J. Als het niet anders kan, moet ik geduld hebben.
- g. Want het is gevaarlijk 's nachts te gaan, vanwege de tigers.
- J. Dan zal ik blijven, zoals u me zegt. Maar ik heb grote honger en dorst, want ik heb lang door bossen en struiken gelopen, en ik heb me bezeerd aan de doorns.
- g. Kom binnen. Ik zal u eten laten brengen en ik zal een kip laten slachten.
- J. Geef mij wat palmwijn te drinken en geef mij een jonge kokosnoot te eten.
- g. Kom, het eten is klaar.
- J. Gaat u eerst zitten. Daarna zal ik gaan zitten.
- g. Hé, breng eens wat water om de handen te wassen. Nu eet, Jacob, u eet niet.
- J. Ik doe niets dan eten.
- g. Proef van deze gekookte of gebraden kip.
- J. Het eten smaakt goed, want ik had flinke honger.
- g. Dat is goed. Maar drink deze wijn eens.
- J. Ik geloof dat het brandewijn is.
- g. Ja, hij wordt van rijst gemaakt.
- J. Zullen we niet gaan slapen, want we moeten morgen vroeg op.
- g. Alstublieft, uw slaappleaats is gereed.
- J. Hé, Gabriël, zullen we niet opstaan om op weg te gaan?
- g. Het is nog te vroeg, u kunt nog wel een uur slapen.
- J. Nee, het is licht, laten we opstaan.
- g. Goed, ik zal komen.
- J. Welke weg moeten we nemen?
- g. We moeten door dit bos gaan. Dan komen we bij een rivier waar we doorheen moeten gaan.
- J. Is de rivier heel diep?
- g. Tot boven de knieën.
- J. Moeten we dan nog ver gaan?
- g. Vandaar moeten we over een hoge heuvel en dan komen we in een dal.
- J. Zijn er in dit bos geen struikrovers die mensen hun goederen afpakken?

- G. Ja, onze vijanden komen hier en ze nemen mensen gevangen en vragen losgeld voor hen.
J. Is het hier dan niet heel gevaarlijk?
G. Soms doden ze de mensen.
J. Zeg, Gabriël, als wij over deze heuvel zijn, kunnen we dan de schepen zien?
G. Wij kunnen ze zo dadelijk zien. Daarna moeten we naar rechts gaan.
J. Moeten we naar het oosten of het westen lopen?
G. Een beetje naar het zuiden, daarna naar het noorden.
J. Ik zie het strand en de zee, waardoor ik heel blij ben. Ik zal (als God het wil) nu gauw aan boord zijn.
G. Wat geeft u mij omdat ik u de weg gewezen heb?
J. Men zal u goed betalen als ik aan boord kom.
G. Goed, ik zal morgen terugkomen. Ik moet nu weer naar huis.
J. Ga, God zij met u.

FINIS

5. Om te leren kopen en verkopen

Lucas, Jan en Mozes

[Lucas en Jan zijn verkopers, Mozes is een klant. De tekst is gebaseerd op Van Berlaimont 2 (met andere personen), maar omdat er in de meeste zinnen kleine aanpassingen zijn ten opzichte van de tekst van Van Berlaimont, is de dialoog hier nogmaals opgenomen in de versie van De Houtman.]

- L. God geve u geluk, Jan.
J. U ook, Lucas.
L. Wat doet u hier zo vroeg in de kou? Bent u allang hier?
J. Ongeveer een uur.
L. Hebt u vandaag veel verkocht?
J. Wat zou ik zo vroeg verkocht hebben? Ik heb nog geen handgift [eerste verdienste] ontvangen.
L. Ik ook niet.
J. Heb goede moed, het is nog vroeg. God zal ons wel enkele kopers zenden.

L. Daar komt er geloof ik een. Meneer, wat wilt u kopen? Wilt u iets kopen? Kijk of ik iets heb dat u bevalt. Kom binnen in de winkel, ik heb hier goed rood scharlaken, ook zwart, geel, groen, purper, voorts van alle kleuren die u wilt. Ook heb ik linnen laken dat fijn is, goed zijden laken, goed fluweel, allerlei soorten gebloemd fluweel, damast, satijn, kamelot [weefsel], rode koralen paternosters, koraal in takken, fraaie spiegels, allerlei soorten glazen om uit te drinken, papier, brillen in alle sterktes. Als u een goed geweer of rapier [degen] verlangt, heb ik goede. Zeg wat u hebben wilt, dan zal ik het u laten zien, het bekijken kost u niets.

M. Hoeveel kost een el van dit laken?

L. Het kost een *tabil* per el.

M. Dat is te duur voor mij. Hoeveel kost een el van dit kamelot?

L. U moet er zes *maas* per el voor betalen, alstublieft.

M. Dat is te veel, want het is te grof.

L. Pardon, bekijk het goed, het is fijn en het heeft een goede glans.

M. Zal de kleur niet verschieten?

L. Als het zijn kleur niet behoudt, zal ik u het geld teruggeven.

M. Goed, zeg wat ik moet betalen.

L. Ik heb zes maas gezegd.

M. Zoveel wil ik niet geven.

L. Wat zal ik dan krijgen? Biedt u niet?

M. Wat moet ik bieden? U hebt mij te veel gevraagd.

L. Nietwaar. Maar het is niet gezegd dat ik het niet voor minder zal geven. Zeg me wat u ervoor wilt betalen.

M. Ik wil er drie maas en drie *koepang* voor betalen.

L. Daarvoor kan ik het niet verkopen. Als ik het daarvoor zou geven, zou ik verlies lijden. Ik heb wel andere die ik u voor die prijs kan geven, maar die is niet zo goed als deze. Ik zal u laten zien wat ik u voor een lagere prijs kan geven. U doet er beter aan te kopen wat goed is. Al was u mijn broer, dan nog kon ik u niets beters geven.

M. Wilt u mijn geld hebben?

L. Niet op die manier, meneer.

M. Ik geef u er nog een maas en een *koepang* bij.

L. Ik doe het niet, ik zou erop verliezen.

M. Ik kan niet meer betalen.

L. Goed, in de naam van de Heer, ga ergens anders kijken of u een

betere koop kunt sluiten. U zult het nergens voor een betere prijs krijgen. Ik kan het u net zo goedkoop geven als een ander, maar ik moet iets verdienen. Ik zit hier niet in mijn kraam om verlies te lijden. Ik moet ervan leven. Ik geef het u bijna voor de prijs die het mij gekost heeft, ik moet wat verdienen, ik zit hier niet om niets te verdienen, ik moet ervan leven. U weet wel dat alles duur is, daarom moet de een het voorbeeld van de ander volgen. Als u geen vijf maas wilt geven, dan kan ik u niet helpen. U bent te zuinig.

M. Dat ben ik zeker.

L. Men kan aan u niet verdienen, als iedereen zo zuinig was als u, dan zou ik mijn winkel wel kunnen sluiten, want ik zou de kost niet verdienen.

M. Dat zegt u.

L. Het is echt waar.

M. Nog één woord.

L. Goed, zeg het maar, ik zal luisteren.

M. Ik zal u één koepang minder dan vijf maas geven.

L. Het is te weinig, daarvoor kan ik het niet verkopen.

M. Goed, zal ik het niet hebben?

L. Voor die prijs niet.

M. Goed, blijf met God.

L. Ga, God zij met u. Kom hier, neem het, ik kan u niet laten gaan, omdat u mij een volgende keer het geld zult gunnen. Maar het is te goedkoop.

M. Dat zegt u, ik zeg dat het te duur is. U hebt mij overvraagd.

L. Ik zeg de koop af als u niet tevreden bent.

M. Ik zou me ervoor schamen als ik niet tevreden was. Houd uw geld maar. Hoeveel moet u hebben?

L. Ik heb het uitgerekend. Het is elf tahil, acht maas en drie koepang.

M. Is het goed uitgerekend?

L. Ja, zo klopt het.

M. Goed, pak aan, tel uw geld.

L. Dit geld is niet goed.

M. Waarom is het niet goed?

L. Omdat het erg gescheurd, afgesneden en gebroken is.

M. Goed, zoek maar uit welke niet goed zijn en geef mij die terug.

- L. Dat zal ik doen.
 M. Geef mij nog een koepang terug.
 L. Ik heb geen *kas* ontvangen vandaag.
 M. Ik neem dit kleine kopje voor de koepang, zodat we quitte staan.
 L. Neem het, u kunt me een andere keer weer wat meer geven.
 M. Dat zal ik doen (als het God belieft).
 L. Wilt u dat uw waar gebracht wordt? Ik zal het mijn knecht laten dragen.
 M. Dat is niet nodig, ik zal het wel dragen. Blijf met God.
 L. Grote dank, meneer. Als u iets nodig hebt, kom dan naar mij, ik zal het u goedkoop geven.
 M. Goed, ik zal komen.
 L. God zij met u, heer.

De beminde lezer moet weten dat ik hier geschreven heb over *tahil*, *masen*, *koepang* en *kas*, wat Atjees geld is. In Sumatra doet een *tahil* zestien maas, een maas is gelijk aan vier koepang of aan vierduizendvijfhonderd kas.

6. Om een schuld te vorderen

Jozef, Adam en Izaäk

[= *Van Berlaimont 3*, met andere personen, en waar sprake is van *ponden*, *groten* en *schellingen*, spreekt *De Houtman van tahil* en *masen*.]

7. Om naar de weg te vragen, en andere algemene zinnen

Peter en Robert

[= *Van Berlaimont 4*; in plaats van 'Naar Antwerpen, naar de Pinkstermarkt' gaat Robrecht bij *De Houtman*: 'Naar Atjeh, naar het grote feest', bij *De Houtman* is het een *schaapherder* en geen *schaapherderin* die de weg wijst, en deze zegt niet dat ze bij de hoge olm naar links moeten, maar bij de hoge boom (in Atjeh groeien geen olmen); ten slotte sluiten bij *De Houtman* de poorten een uurtje eerder: om acht uur, en ligt de beste herberg niet in de Kamerstraat maar in de Portugese straat.]

8. Om peper te laten wegen en te ontvangen

David, Abraham, de koning, de sjahbandar en de weger van de peper

- D. Hé, Abraham, word wakker, het is licht. Laten we opstaan.
- A. Mijn hoofd doet pijn, en het schemert me voor de ogen. Laat mij nog een beetje slapen.
- D. Het zal wel beter worden als je op bent. We moeten naar de koning gaan en een tjap vragen om peper te mogen ontvangen.
- A. Goed, ik ga akkoord, laten we gaan. Maar hebben we nog lege zakken om de peper in te doen?
- D. Als er niet genoeg zijn, koop dan meer.
- A. Moeten we geen zilver meenemen voor de koning?
- D. Ja, neem twee zakjes mee, ieder zakje met driehonderd grote realen.
- A. Als wij nu binnenkomen, zal de koning dan al audiëntie verlenen?
- D. Ik heb hem gezien. Breng hem eer. Ik zal hem vragen om peper te laten wegen.
- A. Goed, doe dat.
- D. Ere zij u, Majesteit. Mijn verzoek aan Uwe Majesteit is of Uwe Majesteit deze realen wil laten tellen en ontvangen, en de sjahbandar wil gebieden peper voor ons te laten wegen, want binnenkort moeten we vertrekken.
- KO. Hoe lang duurt het nog voordat u vertrekt?
- D. Nog twee maanden, dan komt de oostmoesson.
- KO. Goed, laat de sjahbandar de realen aannemen. Ik zal hem opdragen u elke dag peper te laten wegen, totdat uw schepen vol zijn.
- D. Ere zij de koning. Hoeveel zullen we per *baar* [gewicht] peper betalen?
- KO. De sjahbandar zal de koop met u afsluiten.
- D. Het zou beter zijn als dat in aanwezigheid van Uwe Majesteit zou gebeuren.
- KO. Goed, u moet twaalf tahil betalen per baar, tegen vierenhalf maas voor iedere reaal.
- D. Wij zullen acht tahil betalen, tegen vijf en driekwart maas de reaal.
- KO. De vreemdelingen uit Gujarat en de Arabieren betalen meer dan

u. U moet tien tahl betalen, tegen vijf maas de reaal. Verder hoeft u geen tol te geven.

d. Wij danken Uwe Majesteit en zullen dat betalen, op voorwaarde dat de schepen in zes weken geladen zullen zijn.

s. Kom, we zullen de peper laten wegen. Zijn uw bootsgezellen met de schuiten hier om de peper te dragen en te laden?

d. Zij zullen zo dadelijk hier komen met de zakken om peper in te doen.

s. Goed, ik zal de sleutel van het pakhuis laten halen, en de schrijver die het gewicht van de peper opschrijft. Ook de weger met het unstergewicht om te wegen.

d. Wordt er met de weegschaal of met de unster gewogen?

s. Met de unster. En we zullen elke keer een halve baar wegen, dan is het snel gebeurd.

d. Goed, laten we wegen. Onze manschappen zijn hier. Hang de unster op en breng de peper.

s. Er komt zo dadelijk peper van buiten, die men tegelijkertijd voor u zal wegen.

d. We zullen hem ook aanvaarden, als hij goed is.

s. Kijk of hij goed is.

d. Die peper is leeg en licht, hij is te jong van de stam geplukt, en deze is te nat van het water, zodat het lijkt of hij geweekt is. Ook is hij vermengd met zand en steentjes, zodat hij zwaarder weegt. Daarom wil ik die niet aanvaarden, want hij zou de goede peper bederven.

s. Goed, ik zal voor u de peper uit het pakhuis laten wegen, die grof en zuiver is.

d. Kom, weegmeester, weeg, ik zal de gewichten opschrijven, maar weeg goed.

w. Goed, waar zijn de mannen die de zakken zullen optillen om aan het gewicht te hangen?

d. Ze zijn vlak bij u, ze staan achter en voor u.

w. Kom, ik zal wegen. Hoor en zie toe. Het eerste weegt honderd-drie, dan honderdvijf, daarna honderdzeven.

d. Ho, meneer, weeg correct, u houd de unster met uw hand vast. Geef ons waar we recht op hebben.

w. Ik geef u wat u toekomt. Ik zal niemand onthouden waarop hij recht heeft.

- d. En we verlangen niet meer dan waar we recht op hebben.
- w. Draag deze zakken weg, zodat ik door kan gaan met wegen. U zet ze hier allemaal op één plaats neer.
- d. Kom, sjahbandar, laten we uitrekenen hoeveel baren wij gewogen hebben. Want de boten zijn geladen. Het water zakt en dadelijk kunnen we de rivier niet uit.
- s. Volgens mijn berekening hebt u vijftig baren vijfenzeventig pond ontvangen, nietwaar? Is dat juist?
- d. U hebt het goed uitgerekend, het is zoveel als u zegt. Wij moeten nu gaan. Het is avond, en we zullen morgen terugkomen.
- s. Ga, God zij met u.

9. Een maaltijd met tien personen

Hermes, Jan, Maaïke, David, Peter, Frans, Rogier,
Tanneke, Hendrik en Lucas

[= Van Berlaimont 1, met andere personen en enkele kleine wijzigingen: Van Berlaimonts dressoir wordt bij De Houtman een kist; de gerechten in de zin: 'breng ons het eten, breng de sla en het gezouten vlees, [...] ga de soep voor je broer halen' zijn in de Indische situatie gewijzigd in: 'breng ons het eten, breng de komkommer en het ossenvlees, [...] ga de melk voor je broer halen', en waar in het vervolg bij Van Berlaimont sprake is van soep, heeft De Houtman het over melk, en ten slotte wordt 'Geef mij de bierpot' bij De Houtman: 'Geef mij de wijnfles'.]

10. Zinnen over de handel

[D en P zijn verkopers, A is een koper; vergelijk Van Berlaimont 7.]

- d. God geve u goede dag, Peter, wat doet u hier zo vroeg?
- p. Ik wacht op de kopers.
- d. Bent u al lang hier?
- p. Ik ben maar net gekomen, niet veel meer dan een kwartier geleden.
- d. U bent vroeg in de weer, zie ik.
- p. Het is ongezond om een lange nacht te maken.

- D. U bent veel te ijverig.
- P. Ja, dat ben ik. Ik zou graag net zo lang als een ander slapen. Maar armoede, meer dan inheligheid, jaagt mij uit mijn bed.
- D. Het weer lijkt rustig te zijn.
- P. Als het verandert, krijgen we regen.
- D. Woont u nog waar u vroeger woonde?
- P. Ik ben meer dan drie maanden geleden verhuisd.
- D. Hebt u nog geen handgift [eerste verdienste] ontvangen?
- P. Nee, nog geen duit.
- D. Ik ook niet.
- P. Het is nog te vroeg. De kopers wachten totdat onze winkel open is en we onze waren uitgestald hebben.
- D. Het is beter te hopen dan de moed te verliezen.
- P. Er zijn genoeg kopers die afdingen, maar slechts weinigen die zin hebben om te kopen.
- D. Kijk, daar komt er een. Meneer, wilt u iets goeds en moois kopen?
- A. Wat voor waar hebt u?
- D. Kom in de winkel, het bezichtigen kost u niets.
- A. Ik zal graag binnenkomen als u uw waar voor een redelijke prijs wilt verkopen.
- D. Kijk of er iets is dat u aanstaat. Ik zal het u goedkoop geven, want ik heb liever het geld dan dat ik het goed laat verschimmelen bij gebrek aan verkoop.
- A. Vertel ons wat voor koopwaren u hebt, met hun prijs en waarde.
- D. Wij zijn voorzien van iedere koopwaar die u kunt bedenken of verlangen, en voor iedere prijs. Vraag wat u nodig hebt, en u zult bebiend worden.
- A. Laat mij Engels laken zien.
- D. Ziedaar, een laken zo fijn als zijde.
- A. Ik wil laken in vele kleuren, dat fraai en goed gemaakt is.
- D. Kijk, hier is wit, zwart, blauw, geel, groen, rood laken met een goede kleur, dik, smal en breed, met een lage, gemiddelde en hoge prijs.
- A. Wat voor soort karsaai [lakensoort] hebt u?
- D. Allerlei soorten.
- A. Hebt u geen betere?
- D. Jawel, maar die zijn nog niet uitgekapt.

- A. Hoeveel per baal?
- D. Ronduit gezegd, zonder te overvragen, zeventig pond.
- A. Dat is te veel. Noem mij een prijs die ergens op slaat.
- D. Ik heb u mijn prijs gezegd. U krijgt het niet voor minder.
- A. Wilt u er zestig pond voor hebben?
- D. Ik doe er geen mijt [cent] vanaf.
- A. U bent heel duur en inhalig.
- D. Wie wat goeds wil hebben, moet geld besteden.
- A. U prijst uw waar zeer.
- D. Het is wel een dwaze koopman die zijn waar misprijst.
- A. Laat mij een goed laken zien, in de wol geverfd.
- D. Kijk, hier is een laken van goede wol.
- A. De draad is grof, slecht gedraaid en geweven en het snijvlak bewijst dat het afgebrand is.
- D. Bekijk het nog een keer, dan zult u anders praten.
- A. Hoeveel wilt u ervoor hebben? Half contant en half op krediet?
- D. Met weinig woorden en zonder tijd te verliezen: zestig pond.
- A. Geef mij een redelijke prijs, en ik zal u een kredietbrief geven waarmee u tevreden zult zijn.
- D. Ik had liever contant geld.
- A. Wie een goede kredietbrief heeft, vindt wel geld.
- D. Wie is de kredietgever? Ken ik hem?
- A. Hij is behoorlijk rijk en machtig.
- D. Hoe heet hij? Met permissie, waar komt hij vandaan? Uit deze stad?
- A. Nee, hij komt uit Gent.
- D. In welke straat woont hij?
- A. Hij woont bij de nieuwe kerk.
- D. Bij welk uithangbord?
- A. Naast het schild van Engeland, recht tegenover de Duif.
- D. Ik zal mij tussen nu en morgen bezinnen en beraden.
- A. Doe navraag naar hem, en daarna vertelt u mij uw mening.
- D. Dat zal ik doen.
- A. Het zou mij verdrieten iemand te bedriegen.
- D. Men weet tegenwoordig niet wie men geloven moet, want mensen van wie men denkt dat ze eerlijk zijn, denken dikwijls aan niets anders dan hoe ze anderen kunnen bedriegen.

- A. U zult door ons geen verlies lijden (als God het wil), al had u ons tienmaal zoveel van uw waren verkocht en geleverd.
- D. Men lijdt geen verlies door eerlijke mensen. Goed, laten we het beëindigen. Wat geeft u ervoor?
- A. Met weinig woorden: vijftig pond.
- D. Dat is te weinig, kom op, geef mij achtenvijftig pond.
- A. Dat geef ik er niet voor.
- D. U krijgt het voor de prijs die u noemt, om uwent wil, hoewel het heel weinig is. Maar wie verlies lijdt is net zo goed een koopman als degene die altijd winst maakt.
- A. Bewaar dit dan goed voor mij tot morgen na de middag, dan zal ik u een schuldbekentenis geven van de rest, zodat u meer zekerheid hebt.
- D. Hebt u in de stad geen enkele vriend die u kent?
- A. Jazeker, meneer Anthonis van Motten, ik weet niet of u hem kent.
- D. Ja, ik ken hem heel goed. Als hij voor u instaat, is het geregeld, want ik ken hem als een eerlijk man. Al zou hij al mijn waren verlangen, ik zou ze hem leveren.
- A. Ik zal hem zeggen dat hij morgen met u moet spreken.
- D. Graag.
- A. Ik groet u, adieu, tot morgen.
- D. Tot uw dienst.

11. Een gesprek tussen twee personen

David en Rijkaard

[Rijkaard is een koopman, David is een potentiële koper.]

- D. Goedendag, meester Rijkaard.
- R. Wees gegroet, David, mijn vriend.
- D. Hoe gaat het met u sinds ik u de vorige keer zag?
- R. Heel goed (God zij geloofd), tot uw dienst. En u, hoe gaat het met u?
- D. Zoals u ziet: kloek van lijf en licht van geld. Maar het is lang geleden dat u hier in het land was.
- R. Ik heb elders handel gedreven.
- D. Wanneer bent u teruggekomen?
- R. Gisteravond.

D. Bent u over land gekomen?

R. Nee, ik ben over het water gekomen, en ik heb nog nooit in zo'n groot gevaar verkeerd.

D. Hoe dat?

R. Er was op zee zo'n onweer en zo'n vreselijk harde wind, dat wij meenden allemaal verloren te zijn. God was onze enige hoop op redding, en hij heeft ons in zijn grote goedheid verlost.

D. U maakt me met uw verhaal aan het schrikken.

R. Zo is het, en (Goddank) ben ik ontkomen aan het gevaar en ben ik aan land gekomen.

D. Ik ben heel blij dat het zo is afgelopen. U bent er goed van afgekomen. Wij moeten samen drinken voordat u hier weggaat, en we moeten plezier maken, als u wilt.

R. Waarom niet? Wij moeten onze oude vriendschap hernieuwen. Ik ben altijd bereid te doen wat u me van me verlangt.

D. Het past mij niet iets van u te verlangen, maar ik verzoek u om u te verlagen en mij uw vriendschap te tonen door bij mij op bezoek te komen.

R. Ik dank u zeer.

D. Wat zegt men daarginds?

R. Men zegt er niets dan goeds.

D. Is er niets nieuws?

R. Niet dat ik weet.

D. Zijn de lakens goedkoop?

R. Ze waren in lange tijd niet zo duur, en ze zullen eerder duurder worden en opslaan, dan dat zij goedkoper worden.

D. Waarom?

R. Het voedsel is zo goedkoop dat het gewone volk niet wil werken. En wat meer is: u moet begrijpen dat de tol, belastingen, vracht, weegbelastingen en alle andere onkosten groot zijn.

D. Ik meen echter dat de wol een redelijke prijs heeft.

R. Dat doet er niet toe. De lakens zijn duur, en ze zijn ten minste dertig of veertig schelling [munt] per baal verhoogd of opgeslagen.

D. Wat voor winst hebben de kooplieden dan?

R. Zij stellen de winst vast en verkopen in overeenstemming daarmee door.

D. Wanneer verwacht u uw vloot?

- R. Onze schepen werden geladen toen ik wegging.
- D. Dan zullen ze nu wel grotendeels geladen zijn.
- R. Ik hoop dat ze met de eerste voorspoedige wind onder zeil zullen gaan.
- D. Het is nu heel stil en goed weer, en er is geen ziertje wind.
- R. De wind is helemaal tegen, maar dat zal veranderen, als het God belieft.
- D. Wind op zee is heel gevaarlijk, veranderlijk en onbestendig.
- R. Wie rijk wil worden, moet zich aan gevaar blootstellen.
- D. Het is beter voor de zekerheid slechts de helft van zijn waren te wagen dan alles in één keer, in de hoop op grotere winst.
- R. Dat hebt u heel goed begrepen, want degene die alles ineens verliest, kan nauwelijks weer op de been komen.
- D. Maar à propos, zal er ook een grote vloot komen?
- R. Ik verwacht het, want ik weet dat er veel schepen met diverse koopwaar zijn geladen.
- D. Hebt u geen gewassen laken, vlas en katoen nodig?
- R. Ik ben van dat alles voorzien.
- D. Zult u fijn laken krijgen met de eerstvolgende schepen?
- R. Als u wilt, zal ik ze het eerst aan u tonen en laten zien. Ik heb ook dertig wagen [bepaald gewicht] tin, ongeveer veertig wagen lood, een hoop huiden en enkele zakken katoen.
- D. Wanneer toont u de goederen?
- R. Als de plaatsvervanger van onze gouverneur vanavond terugkomt, zullen wij morgen bijeenkomen, en ik hoop dat wij ze maandag zullen tonen.
- D. Waar is uw winkel?
- R. Heel dicht bij het Engelse huis.
- D. Bij welk uithangbord?
- R. Bij het Kleine Leeuwkje, met aan de ene kant de Roos en aan de andere kant de Rode Bok.
- D. Tegenover de Gouden Valk?
- R. Iets verder.
- D. Ik zal u komen bezoeken en ik zal enkele vrienden meenemen die ook willen kopen.
- R. U bent welkom en uw geld ook.
- D. Hoe laat kan ik u treffen?

- R. Kom tussen zeven en acht, en u zult mij in het Engelse huis vinden.
- D. Is dat zeker?
- R. Ja, als God mij laat leven.
- D. Blijf met God, tot weerziens.
- R. Ik groet u.

12. Over de scheepvaart

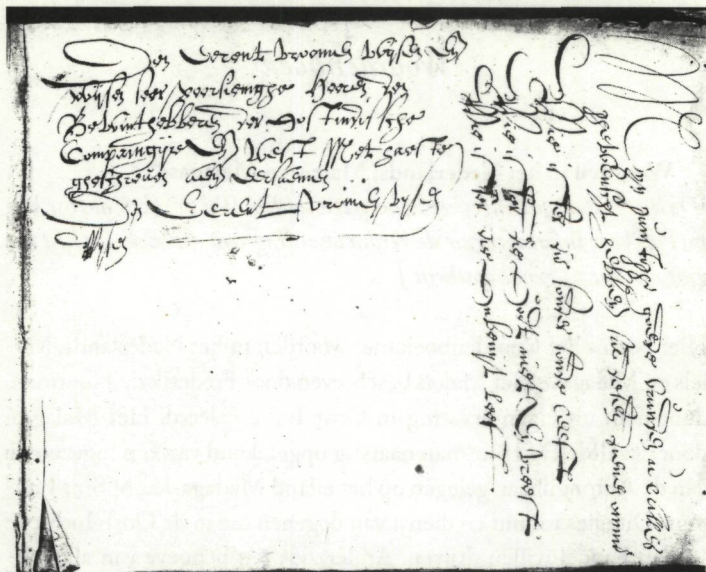
[A is schipper, R is reiziger of passagier, C is een matroos, E, N, O en P zijn opvarenden.]

Te schip, hé, beste mensen. Wie wil er aan boord komen?

- R. Waarheen wilt u zeilen en varen, schipper?
- A. Hebt u het tegen mij?
- R. Ik ben buiten adem van het roepen.
- A. Nu goed, hier ben ik, wat is er?
- R. Wat kost het de man om van hier mee te varen naar de stad Lisbon?
- A. Ik neem wat ik krijg en niet wat ik wil.
- R. Voor hoeveel vervoert u mij?
- A. Het vervoer kost meestal twintig kronen, zonder eten of drinken.
- C. Betaal, zoals de andere reizigers, en kom aan boord zolang er plaats is in de boot.
- R. Ik wil afspraken maken en een bedrag vaststellen, anders kom ik niet aan boord.
- C. Het koord bindt de zak dicht [de afspraak zorgt voor een afsluiting van de zaak, dan zit je eraan vast].
- A. Geef mij vijftien kronen.
- R. En als het schip lek slaat of zinkt en ik verdrink?
- A. Dan zal het vervoer gratis en kosteloos zijn.
- R. Mijn ouders hebben hun leven nooit zo gewaagd of zich zo aan gevaar blootgesteld.
- A. Waar zijn zij dan gestorven?
- R. Op een mooi, zacht en schoon bed.
- C. Zij zijn werkelijk te beklagen, want als ze op een schip hadden gevaren, zouden ze niet gestorven zijn.

- R. Is uw schip goed gewapend?
- A. Geen mens, geboren uit een moeder, heeft ooit op zee een schip gezien dat beter geschikt en toegerust was en beter voorzien van geschut.
- R. Ik ga beschuit en voedsel halen, terwijl u de mast optuigt en de zeilen hijst.
- C. Ik zal u er wel mee van dienst zijn, en tegen een redelijke prijs.
- A. Hebt u bagage?
- R. Niets dan een kist en een pakje, die ik u direct zal sturen.
- A. Hebt u de tol en de belastingen betaald?
- R. Ik ben een ingezetene en een burger. Ziedaar mijn papieren.
- C. Ga naar de voorsteven of het ruim.
- R. Komt de wind uit het westen, het noorden of het zuiden?
- C. Ik geloof dat er een noordwestenwind begint op te steken en te blazen.
- A. Ik merk het. Het is maar een storm die van het oosten naar het westen gaat. Wanneer denkt u dat wij aan land zullen komen?
- R. Gaan we voor de wind, is de wind gunstig voor het zeilen?
- C. Als hij in de zeilen sloeg, zouden we er heel snel zijn.
- N. De zee is stil.
- O. De storm bedaart. Er is geen ziertje wind.
- A. Stil weer is de voorbode van ongeluk, bliksem, onweer en schipbreuk.
- C. Neem een riem en roei.
- R. Roeie wie roeien kan. Ik kan niet roeien noch riemen [met de riemen roeien].
- A. Al doende leert men.
- C. Wie op zee wil varen, moet zich schikken naar de stuurman, zoals een zieke naar de dokter.
- R. Het moet laag water zijn, of de vloed loopt af.
- A. Ik heb het zinklood naar de bodem geworpen en het water is hoog en de diepte meer dan vijf vadem.
- N. Het is windstil, of het schip is geankerd.
- C. Als de wind zou toenemen en de zee in beroering zou komen, zou het anker door de vloed wel gelicht worden.
- R. Kijk de matrozen eens in de mast van het schip.
- C. Zij vissen naar dorades [goudvissen].

- A. Pak de riem en roei.
- R. Ik roei me te barsten.
- O. Kijk eens hoe hoog de golven zijn.
- E. Het wordt vloed, en de zee verheft zich.
- N. Er kan wel onweer komen.
- C. Kijk de vlag wapperen.
- A. We kunnen het best de zeilen strijken en de kabels lossen, want onweer en storm dreigen aan het firmament.
- R. Om Gods wil, laten we hier aanleggen en uit het schip gaan. Ik zal u alles geven wat ik in de wereld heb.
- N. Moge God ons bijstaan.
- E. Wat een onstuimige storm en onweer.
- R. Zet ons af op een kaap of aan land.
- A. O kanonnier, vuur en schiet een stuk geschut af, want wij zijn behouden.
- R. Ik kom weer tot mezelf.
- N. Laten we God loven en danken.
- C. Hoe bevalt het varen u?
- R. Ik beef nog van angst.
- O. Bent u bijna dood geweest?
- R. Op twee vingers na. Want de dood is zo dicht bij ons gekomen dat er niet meer dan de dikte van een plank tussen ons stond.
- A. Wie niet gevaren heeft, weet niet wat angst is.
- R. Mijn haar stond recht overeind uit angst dat ik door de golven verzwolgen zou worden.
- E. Ik dacht dat ik in de golven begraven zou worden en voedsel voor de vissen zou zijn.
- A. U heet Peter Stokvis en u bent een groot verslinder van vissen; waarvoor bent u dan bang?
- P. De grootste eet de kleine.
- O. Waarom gaf u zich niet over aan de genade van zeerovers?
- R. Raad na de daad, deed nooit baat.

Illustratie 9.

Een van de drie blanco pagina's achter in het taalgedisje van De Houtman, met schrijfoefeningen in een contemporaine hand.

Van de andere twee pagina's is ieder wit stukje volgekrabbeld, waardoor het geheel onleesbaar is geworden. Op de hier gereproduceerde pagina staat (ontcijferd door Roland de Bonth en Ingrid de Bonth-Weekhout):

Myn gunstige goede vrienden U L [Ulieden] alles
gewenscht hebbend zal desen dienen omme
Wie isser die sonder sonde leeft
Wie isser die Godt niet en vreest
Wie isser die onbenijt leeft

Den Eerent vroomen wijzen en
wijzen seer voorsienige heere den
bewinthebberender Oostindische
Compangye en West Met haeste
Den Eerent vrome wysen

Woordenboek

Woorden in het Nederlands, Maleis en Malagasi

[De lijst bestaat uit ongeveer 2000 trefwoorden. Wij drukken de lijst hier niet af. Voor informatie zie de Verantwoording van dit boek. De lijst begint met het volgende opschrift:]

Hier begint het woordenboek met woorden in het Nederlands, Maleis en Malagasi. Het Maleis beschreven door Frederik de Houtman, door hem uit eigen ervaring in Oost-Indië geleerd. Het Malagasi door dezelfde De Houtman naarstig opgetekend van een ingezetene van de Antongilbaai, gelegen op het eiland Madagaskar of Sint Laurens. Dit alles tot nut en dienst van degenen die in de Oost-Indische landen handel willen drijven. Anderzijds ten behoeve van alle liefhebbers van vreemde talen en voor degenen die er belang bij hebben; zo goed mogelijk gedaan en alfabetisch gezet.

[Na de woordenlijst volgt:]

De belangrijkste leden van de mens, zowel van binnen als van buiten

het hoofd	kin
haar	baard
voorhoofd	knevels
wenkbrauwen	oren
ogen	hals of nek
oogschelen [oogleden]	de keel
ogenblik [blik]	de strot
neus	schouders
wangen	elleboog
lippen	borst
tong	borstjes
tanden	oksel
kaakbeen	de zijde

linker-	klootjes [ballen] / schamelheid
rechter-	[schaamdelen]
het middel	brein van het hoofd
heup	
dij	vader
knie	moeder
kuiten	grootvader
scheen	grootmoeder
enklauwen [enkels]	mijn wijf [vrouw]
hiel	mijn man
bal van de voet	zoon
de grote teen	dochter
de andere tenen	man van een dochter
armen	kind van een dochter of zoon
handen	broeder
duim	zuster
vingers	zwager of man van een zuster
kleine vinger	behuwdvader [schoonvader]
nagels	zwagerin [schoonzuster]
rib	behuwdmoeder
het hart	[schoonmoeder]
lever	mijn oudere broeder
long	mijn jongere broeder
milt	mijn oudere zuster
de gal	mijn jongere zuster
darmen	oom
buik	moei [tante]
blaas	kind of zoon van een oom
schacht [mannelijk lid] /	dochter van een oom
schamelheid [schaamdelen]	kind van een zusterling [nicht]
	kind van een broeder

De namen van de twaalf maanden

Hier volgen de namen van de twaalf maanden, die niet altijd met de onze overeenkomen omdat ze altijd met de nieuwe maan beginnen en eindigen bij de volgende nieuwe maan. Hun jaar begon op 22 mei 1602 met de nieuwe maan en heet *moeharram* [De Houtman: *machgarah* of *machgarara*], wat de eerste maand van hun jaar is. En als de maand tien dagen oud is, houden ze in Indië een groot feest. De negende maand van het jaar heet *ramadan* [De Houtman: *rammelanon* of *rammalâen*]; dit is het begin van hun vasten, die begint met de nieuwe maand. En in de tiende maand, genaamd *s(j)arwal* [De Houtman: *sauwalon* of *sauwâel*], die begint met de nieuwe maan, eindigt hun vasten en houden ze weer een groot feest. Dat was in 1600 op 15 maart, in 1601 op 5 maart en in 1602 op 22 februari etc. [De data kloppen niet met de werkelijkheid: het islamitisch Nieuwjaar begon op 21 juni 1602, en de vasten eindigden op 15 april 1600, 5 april 1601 en 25 maart 1602 – er is een plaatselijke afwijking van maximaal drie dagen mogelijk door bewolking, maar geen afwijking van een maand.]

1 januari	7 juli
2 februari	8 augustus
3 maart	9 september
4 april	10 oktober
5 mei	11 november
6 juni	12 december

De namen van de dagen van de week

Hier volgen de namen van de dagen van de week, die niet overeenkomen met de onze, omdat men in Indië de vrijdag als sabbat beschouwt, volgens de wet van Mohammed.

1 zondag	een jaar
2 maandag	een half jaar
3 dinsdag	een maand
4 woensdag	een week
5 donderdag	een dag
6 vrijdag	een uur
7 zaterdag	

Het tellen

Een, twee, drie, vier, vijf, zes, zeven, acht, negen, tien, elf, twaalf, dertien, veertien, vijftien, zestien, zeventien, achttien, negentien, twintig, eenentwintig, tweeëntwintig, drieëntwintig, vierentwintig, vijfentwintig, zesentwintig, zevenentwintig, achtentwintig, negentwintig, dertig, veertig, vijftig, zestig, zeventig, tachtig, negentig, honderd, duizend, tienduizend, honderdduizend

De vervoegingen

[Hier volgen de vervoegingen van de werkwoorden hebben en zijn; we laten ze hier weg omdat ze al in de herdruk van Van Berlaimont zijn opgenomen.]

Woorden in het Nederlands, Arabisch en Turks

[Ook deze woordenlijst, met een kleine 1000 trefwoorden, drukken we niet af; zie de Verantwoording. De woordenlijst begint met het volgende opschrift:]

Hierna volgen nog enige gewone woorden in de Nederlandse, Arabische en Turkse taal, in alfabetische volgorde gezet en opgetekend door Frederik de Houtman van iemand die lange tijd in Turkije gewoond heeft. Tot dienst en hulp bij bovenstaand boek, want er zijn maar weinig plaatsen in Oost-Indië waar men de Arabische taal niet tegenkomt. Anderzijds hier bijgevoegd ten dienste van degenen die rond de Rode Zee, Perzië en omstreken handel willen drijven.

De declinaties van vele vaste sterren die rond de zuidpool staan

[Het boek besluit met een beschrijving van de sterrenhemel, waarbij van alle sterren de ascensie, declinatie en magnitude in graden en minuten is uitgedrukt. Dit deel begint met het volgende opschrift:]

Hierna volgen enige vaste sterren door Frederik de Houtman op het eiland Sumatra aan land met geschikte instrumenten verbeterd en getalsmatig vermeerderd, tot nut en dienst van degenen die ten zuiden van de evenaar navigeren, en ook voor alle liefhebbers en degenen die het nodig hebben, zo goed mogelijk gedaan.